

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP

Veldhuizen, A.P. van

Citation

Veldhuizen, A. P. van. (2015, June 30). *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33721>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33721>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33721> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Veldhuizen, Adriaan Pieter van

Title: De partij : over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.

Issue Date: 2015-06-30

Noten

Inleiding

- 1 F. Koster, *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934) 2-3.
- 2 Koster gebruikte boeken van Duitse, Deense en Amerikaanse auteurs. Vooral de aandacht voor sociologen als Starcke, Sorokin en Michels was destijds vernieuwend (Koster, *Het socialisme*, 5-7, 304-309).
- 3 Koster, *Het socialisme*, 72-74.
- 4 Koster, *Het socialisme*, 73. Koster was niet de laatste die dit soort typering aanbracht. De fameuze Italiaanse politicoloog Angelo Panebianco bijvoorbeeld maakte een onderscheid tussen 'idealists' en 'careerists' in politieke partijen (A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge 1988) 25-30).
- 5 De belangrijkste recensie is te vinden in *Het Vaderland*, socialistische bladen besteedden er geen aandacht aan ('Crisis van het socialisme. Een sociologische beschouwing', *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 30 juli 1935).
- 6 Koster, *Het socialisme*, 137-138.
- 7 Zie bijvoorbeeld: F. Koster, 'De toekomst van het socialisme', *Vragen van den dag* 49 (1934) nr. 5, 145-166.
- 8 'Crisis van het socialisme', *Het Vaderland*, 30 juli 1935.
- 9 G. Voerman, 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij', in: G. Voerman en D.J. Wolffram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007) 43-49, aldaar 43.
- 10 In *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* bijvoorbeeld beschrijft historicus en theoloog Gert van Klinken prachtig hoe parlementaire partijen kiezers willen winnen en daar allerlei strategieën voor hebben. Dat leidt tot veel aandacht voor verkiezingen, kiesrechtuitbreiding, ideologie en programmatische ontwikkeling, maar tot veel minder aandacht voor de leden (G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 545-554).
- 11 H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 106-123, aldaar 110.
- 12 Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 43-44.
- 13 H. te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) nr. 137, 391-401; H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel, (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 245-260; H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap' 106-123; Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 43-49. Te Velde en Voerman zijn niet de eersten die wezen op de leden. Ook historici als Bert Altena en Jacques Giele hebben regelmatig gewezen op de ondergewaardeerde positie van de gewone leden in het onderzoek naar politieke partijen. Zij voegden bovendien de daad bij het woord en onderzochten gewone leden. Zie bijvoorbeeld: Bert Altena, 'Tussen traditie en toekomst. Over bijbelkennis en bijbelgebruik bij vroege socialisten, met name in

- Zeeland', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)* 18 (1988) 54-56, aldaar 54. Verschil is echter dat zij dit type onderzoek minder verbinden aan een visie op het fenomeen politieke partijen, evenmin stelden zij expliciet de werking van politieke partijen aan de orde. Voor een latere periode en andere politieke stromingen binnen het socialisme is ook onderzoek gedaan naar de belevingswereld van gewone leden. Zie daarvoor bijvoorbeeld: J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990) en de studies die hieronder in noot 21 worden genoemd.
- 14 H. te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw* 28 (2004) nr. 3, 193-205, aldaar 193. Het begrip zelf is al veel ouder. De gedachte dat mensen ergens bij willen horen en dat deze drang invloed heeft op de dynamiek van groepen en gezelschappen is eerder al beschreven door sociologen als Max Weber en Georg Simmel. Voor een recente studie die de concepten van deze denkers op de politiek en het verenigingsleven toepast: S.-L. Hoffmann, *The Politics of Sociability: Freemasonry and German Civil Society, 1840-1918* (Michigan 2007) 171-178. Hoffmann richt zich op het politieke aspect van het verenigingsleven in de Duitse vrijmetselarij aan het einde van de negentiende eeuw. Hij heeft daarbij veel (theoretische) aandacht voor de rol die sociabiliteit in dat soort verenigingen speelt.
 - 15 Tegelijkertijd zal deze studie ook een concreet voorbeeld geven van een aantal veronderstellingen dat sinds jaar en dag bekend is in de politicologie. Zo beschreef Maurice Duverger in algemene termen hoe buitenparlementaire partijen uit bestaande instituties werden opgebouwd, hoe heterogeen de verschillende afdelingen van socialistische partijen waren en hoe leiderschap functioneerde. Al deze onderwerpen zullen ook in dit boek aan de orde komen. In de conclusie wordt daarop teruggekomen in de voetnoten (M. Duverger, *Political Parties: their Organization and Activity in the Modern State* (New York 1954) xxx-xxvii, 17, 133-201).
 - 16 G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN – Low Countries Historical Review* 120 (2005) nr. 2, 226-269, aldaar 264-265.
 - 17 H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 106; B. Manin, *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997) 206-208.
 - 18 R. Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911).
 - 19 Dat is ten dele te danken aan het feit dat sociaaldemocratische partijen meer dan eens als typische massapartijen zijn aangemerkt. Zie daarvoor bijvoorbeeld: Duverger, *Political parties*, 23-27; Panebianco, *Political parties*, 70; Manin, *The Principles of Representative Government*, 206-207; R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 54.
 - 20 G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', 230-231.
 - 21 B. Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007); A.A. van der Louw, *Rood als je hart: 'n geschiedenis van de AJC* (Amsterdam 1974). Een boek dat aan deze thematiek raakt, is de belangrijke studie over de cultuur in het Nederlandse communisme: G. Voerman, *De Meridiaan van Moskou: de CPN en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001). Daarnaast is er een – op oral history gebaseerde – studie naar de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij (osv): B. de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij* (Breda 2004).
 - 22 D. Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
 - 23 De volgende boeken hebben in meer of mindere mate aandacht voor sociale processen en culturele elementen in het proces van partijvorming. Duitsland: V.L. Lidtke, *The Alternative Culture: Socialist Labour in Imperial Germany* (Oxford 1985); T. Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000). België: G. van Schoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995); M. van Ginderachter, *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I* (Tielt 2005). Engeland: C. Waters, *British Socialists and the Politics of Popular Culture, 1884-1914* (Manchester 1990); M. Bevir, *The making of British socialism* (Princeton 2011). Spanje: R. Velazques, *Politics, Culture, and Sociability in the Basque Nationalist Party* (Reno 2010).
 - 24 De eerste jaren van de SDAP zijn in veel moderne overzichtswerken betrekkelijk summier behan-

- deld. In *Honderd jaar sociaaldemocratie* besteedt Jos Perry ongeveer 35 pagina's aan de eerste vijftien jaar van de SDAP. In *Het roode vaandel volgen wij* wordt de gehele periode 1894-1910 in slechts dertien pagina's afgedaan (J. Perry (red.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 10-48; H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880 tot 1894* (Den Haag 1969) 13-26). In boeken die deze periode wel uitgebreid bespreken ligt de nadruk sterk op ideologische ontwikkelingen (zie bijvoorbeeld: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989); B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De sociaal-democratische arbeiderspartij tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992); P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den Haag 1985); D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem 1939)).
- 25 De SDAP wordt in dit boek als de opvolger van andere negentiende-eeuwse verenigingen gezien, niet als voorloper van de moderne partij. Deze aanpak hangt samen met de intentie om het ontstaan van de SDAP niet als een structurele of noodzakelijke ontwikkeling voor te stellen – zoals de marxistische socialisten dat zelf graag voorspiegelden. Een voorstel om vroeger partijen minder statisch te bestuderen als de voorlopers van moderne partijen werd recent zeer eloquent verwoord door de Britse historicus en geschiedfilosoof Mark Bevir (M. Bevir, *The Making of British Socialism* (Princeton 2011) 9-16). Eerder gaf Angelo Panebianco commentaar op wat hij het 'teleologisch vooroordeel' noemde (Panebianco, *Political Parties*, 3-5). Ook in de Nederlandse historiografie over politieke partijen is meer dan eens een teleologische ondertoon gesignaleerd (H. te Velde, 'Politieke cultuur', 195; G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', 230, 268). Hoe onterecht het is om teleologisch te redeneren, wordt duidelijk in de vroegste publicaties over partijen. Zij konden zich niet laten afleiden door de moderne massapartij en benadrukten vooral de continuïteit met het oudere partijbegrip. Het werk van C.E. van Koetsveld is daar een voorbeeld van. Hij poogde te laten zien dat de 'Christelijk Historische Partij' vanaf de prehistorie tot het begin van de twintigste eeuw feitelijk dezelfde groep in de samenleving was (C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904)).
 - 26 J.H. Schaper, 'Waarom en hoe de SDAP er kwam' in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDAP in Nederland, opgericht 26 augustus 1894* (Amsterdam 1919) 11-29, aldaar 28.
 - 27 Een fundamenteel struikelblok in dit type onderzoek is het gefragmenteerde bronmateriaal. Niet alle bronnen zijn even goed bewaard gebleven. Spullen zijn weggegooid of in de open haard verdwenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het kon nog erger: zowel in Laren als in Roordahuizum ging het huis van de secretaris in vlammen op. Dat de afdelingspapieren daarbij niet konden worden gered, valt deze bestuursleden ook na honderd jaar niet kwalijk te nemen (Laren: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, A. D. Snitselaar aan het partijbestuur, 29 januari 1914. Roordahuizum: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1431, Jaarverslag afdeling Roordahuizum over 1907 van S. Sixma, 21 januari 1908). Ook zonder brand zijn van lang niet alle SDAP-afdelingen goede ledenlijsten bewaard gebleven. Bovendien maken de gebrekkige vermelding van voorletters, voornamen en/of adressen veel wel overgeleverde ledenlijsten lastig bruikbaar. In de hier bestudeerde afdelingen is daarom steeds op een breed corpus aan materiaal gesteund om mensen te bestuderen. Omdat goede en overzichtelijke cijfers over bijvoorbeeld de totale verdeling van beroepen, de huwelijkse staat en de familieverhoudingen binnen afdelingen maar zelden te geven zijn, wordt niet van gemankeerde grafieken en statistiek gebruikgemaakt. In plaats daarvan is ingezoomd op mensen die wel met zekerheid te plaatsen zijn.
 - 28 Opmerkelijk genoeg publiceerde een betrekkelijk groot aantal socialisten hun autobiografie. De meeste van deze werken doen verslag van de periode die volgt op het tijdperk dat in dit boek wordt besproken. Desalniettemin is van sommige boeken dankbaar gebruikgemaakt, zij het met de kanttekening dat ze meestal eerder de uitzondering dan de regel beschrijven. Voorbeeld: K. Toornstra, *Van onderwijzer tot burgemeester. 'n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme* (Apeldoorn 1972); W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981); D. Schilp, *Dromen van een revolutie* (Amsterdam 1967); H. Mol, *Memoires van een havenarbeider* (Nijmegen 1980); J. Brautigam, *Langs de havens en op de schepen* (Amsterdam 1961); I. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974); J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978); L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978).
 - 29 De term *thick description* werd als eerste gebruikt door de filosoof Gilbert Ryle, maar is bekend

- geworden door de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz (C. Geertz, 'Thick Description: Towards an Interpretive Theory of Culture', in: Idem, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York 1979) 3-33). Het bekendste voorbeeld van een microstudie is het verhaal over de zestiende-eeuwse molenaar Domenico 'Menocchio' Scandella door Carlo Ginzburg (C. Ginzburg, *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (New York 1982)). Dit type geschiedschrijving vertelt idealiter over de routines en denkbelden van gewone mensen in hun alledaagse context en leunt daarom sterk op de aanwezigheid van gedetailleerd bronmateriaal. De mogelijkheden voor dit soort onderzoek zijn door de recente digitalisering van bronmateriaal sterk gegroeid. Voor dit boek is dan ook dankbaar gebruikgemaakt van diverse digitale krantenbanken, genealogische databases en ander gedigitaliseerd bronnenmateriaal.
- 30 Alle 1156-archieffmappen van afdelingen die tussen 1894 en 1900 hebben bestaan zijn bestudeerd. Ook de archieven van het merendeel van de afdelingen die tussen 1900 en 1909 hebben bestaan zijn onderzocht. Alleen deze afdelingen zijn al goed voor meer dan driehonderd archiefdozen in de collectie van het 1156.
 - 31 Voor het maken van dit boek is een scherp onderscheid gemaakt tussen het onderzoekswerk en het schrijfwerk. Niet al het onderzoekswerk is in de uiteindelijke tekst opgenomen om het aantal pagina's behapbaar te houden en geen encyclopedisch werk te schrijven.
 - 32 Dat geldt niet alleen voor de thick descriptions in de hoofdstukken 2, 4 en 6, maar bijvoorbeeld ook voor het derde hoofdstuk waarin enkele afdelingen besproken worden.
 - 33 F.J. van Gaal, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989); H. Giebels, *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994); C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986); A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerd in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990); J. Perry, *Roomse kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983). Dat er zo veel monografieën verschenen over het socialisme in steden in het zuiden van Nederland komt omdat de eerste vier steden allemaal zijn bestudeerd in promotietrajecten onder supervisie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt aan de Universiteit van Tilburg die een buitengewone interesse voor dit vraagstuk had.
 - 34 Over de culturele kant van de Amsterdamse sociaaldemocratie is al het een en ander verschenen. Zie daarvoor vooral: Bos, *Waarachtige Volksvrienden*; P. van Horsen en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) nr. 1, 5-71; P. van Horsen en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB- en SDAP-aanhang', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990) nr. 4, 387-406.
 - 35 De belangrijkste studie over de SDAP in deze periode is afkomstig van de historisch socioloog Henny Buiting. In zijn eerdergenoemde *Richtingen- en partijstrijd* geeft hij een nauwkeurig overzicht van de ideologische ontwikkelingen van de partij en brengt hij een breed scala aan kwantitatieve gegevens over de partij te berde. Het is geenszins de bedoeling om zijn werk in dit boek opnieuw te doen.
 - 36 'Of revolutionair, of parlementair Sociaaldemokraat', *Recht voor Allen. Orgaan der sociaal-demokratische partij*, 31 mei en 1 juni 1894.
 - 37 'De sociaaldemokratische Arbeiderspartij', *De sociaaldemokraat*, 4 juli 1896.

1 Wat is een partij

- 1 I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen' in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 13-22, aldaar 13. Lipschits gebruikte deze definitie meermaals en gaf al vroeg aan goed op de hoogte te zijn van de manco's die zijn definitie heeft voor historici (I. Lipschits, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reacties en aanvullingen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976) nr.1, 455-488, aldaar 458).
- 2 Bart Tromp bijvoorbeeld behandelt het woord partij als iets wat in de negentiende eeuw op de plank lag te wachten, totdat het rond de eeuwwisseling met de hedendaagse betekenis in gebruik genomen zou worden (B. Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma* (Leiden 2002) 32). Hetzelfde geldt voor Ron de Jong die enigszins anachronistisch aangeeft dat 'pas' in 1879 de eerste 'moderne massapartij' haar intrede deed. Hij is daarentegen van mening dat 'de eerste moderne

- partij in Nederland' de Algemeene Kiesvereniging uit 1868 was (R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 22, 88). Ruud Koole hanteert dezelfde definitie als Lipschits, maar hij voegt eraan toe dat de partij een 'officiële benaming' moet hebben (R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 14).
- 3 Voor de theorie achter deze aanpak zie: R. Koselleck, 'Begriffsgeschichte and Social History' in: Idem, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004) 75-92.
 - 4 'Partij' in: M. Philippa (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (EWN) (Amsterdam 2007). Het oudst getraceerde gebruik in de Nederlandse taal stamt uit 1266: 'Die partijen an bedensiden.'
 - 5 D.J. Roorda, *Partij en factie, de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Utrecht 1961) 3. Dat wordt ondersteund door het EWN waarin het zeventiende-eeuwse gebruik van het woord wordt geassocieerd met 'partie kiezen'.
 - 6 S. Groenvelde, *Evidente factiën in den staet. Sociaal politieke verhoudingen in de 17-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 76-77.
 - 7 Historicus Joris Oddens laat zien dat er in de Bataafse periode partijen bestonden die zichzelf ook als zodanig benoemden, maar naar buiten liever niet over 'partijschap' spraken vanwege de negatieve connotatie. Oddens meent dat het fenomeen partij een constante is in de geschiedenis terwijl het steeds andere verschijningsvormen kent. Het nadeel van deze opvatting is dat Oddens zijn ideeën over het fenomeen partij in enigszins anachronistische termen uiteenzet. Zo schrijft hij: "Stromingen" of eventueel "richtingen" [...] moeten niet verward worden met partijen', want het woord stromingen 'suggereert niet direct een vorm van organisatie.' Dat is wonderlijk, want die nadruk op organisatie komt vooral voort uit zijn moderne definitie van het begrip partij. Daarnaast spreekt Oddens over een 'redelijk coherent partijprogramma'. Dat begrip impliceert dat de partijen verenigd waren onder een gedeeld programma, maar Oddens doet daarmee op twee pamfletten waaruit hij zelf een partijprogramma heeft 'gereconstrueerd'. Tot slot neemt Oddens de opvattingen uit de periode na 1800 niet mee in zijn bespreking van het begrip partij. De kritiek van Gijsbert Karel van Hogendorp op 'partijschappen' wordt bijvoorbeeld niet in het debat betrokken. Dat maakt Oddens een ingewikkelde gesprekspartner in de context van dit boek (J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 385-387, 197-199, 203).
 - 8 E.H. Kossmann, *De Lage Landen, twee eeuwen Nederland en België*, deel 1: 1780-1914 (Amsterdam 1979) 80.
 - 9 Idem, 78-92.
 - 10 Het aardige van deze opmerking is dat het zowel op nationale als internationale 'partijschappen' betrekking had ('Waarde landgenooten', *Staatkundig dagblad van de Rhyndonden*, 28 januari 1814).
 - 11 J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848' in: *Jaarboek DNPP* (1991), 62-83, aldaar 64.
 - 12 Geciteerd in: Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen', 64-65.
 - 13 Idem, 72.
 - 14 D.P.D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen' in: H. Colijn en G.M. den Hartogh, *Schrift en historie, gedenkboek der antirevolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 257-280, aldaar 260.
 - 15 Idem, 260.
 - 16 Adolf Merkel, genoemd in: Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 257.
 - 17 E. Burke, *Thoughts on the Cause of the Present Discontents* (Londen 1770).
 - 18 Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 261-262.
 - 19 R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 26, 322.
 - 20 Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', 265.
 - 21 Het duurde niet lang voordat ook de liberalen aan het partijbegrip moesten geloven. De liberaal Cort van der Linden schreef in 1886 over *Richting en beleid der liberale partij* (P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886)).
 - 22 R. Fruin, *Het antirevolutionaire staatsrecht van mr. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1853) 1.
 - 23 A.F. de Savornin Lohman, *Verantwoordelijkheid der regering ten aanzien van de jongste Kamerontbinding* ('s Hertogenbosch 1868) 6.
 - 24 Dezelfde spanning rondom het begrip partij is terug te zien in de literatuur, namelijk in een van

- de *Ideën* van Multatuli. Multatuli zegt tegen Thorbecke nadat hij (Multatuli) het partijchap verworpen heeft: 'Hoe, gy verloochent uw party, ge loochent zelfs 't bestaan der partyen? Gy, de partymen by uitnemendheid? Gy, de vaandrager? Gy, de voorganger? Gy, het verzamelpunt van die zoogenaamde liberalen, 't mikpunt der zoogenaamde behouders?' (Multatuli, *Ideën* 1 (Amsterdam 1879) 211).
- 25 D.J. Mom Visch, 'Recensie: De politieke partijen. Beschrijving van haar karakter en haar geest, door Dr. J.C. Bluntschli, Hoogleraar te Heidelberg. Uit het Duitsch vertaald door E. Ortel. Amsterdam. J.H. Gebhard en Comp. 1870', *Vaderlandsche letteroefeningen*, (1870), 112-129, 113. Overigens is dit artikel een voorzichtige aanmoediging om positiever over het partijbegrip te denken. Vreemd is dat niet: in het besproken boek *De politieke partijen: beschrijving van haar karakter en haar geest* ontvouwt J.C. Bluntschli een idee over partijen dat lijkt op dat van Groen.
 - 26 Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij*, 26.
 - 27 A. Kuiper, *Ons program* (Amsterdam 1879) 1164.
 - 28 Ook Ruud Koole merkt op dat het begrip partij in 1879 nog niet verwees naar een organisatie, maar naar een 'politieke richting' (Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 95).
 - 29 Kuiper, *Ons program*, 1168.
 - 30 A.F. de Savornin Lohman, *Wat wil de Anti-revolutionaire Partij* (Utrecht 1883).
 - 31 Dat is goed te zien aan het boekje *Nederland en zijne bewoners* van Hendrik Blink. In zijn beschrijving van de Nederlandse politieke stromingen rond 1890 gebruikt hij het woord partij alleen om 'richtingen' aan te duiden. Hij bespreekt bijvoorbeeld de Sociaaldemocratische Partij, de Radicale Partij, de Katholieke Partij en de Liberale Partij. Als organisatie bestonden deze partijen op dat moment nog niet (H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, deel 111 (Amsterdam 1892)). Ook het werk van C.E. van Koetsveld is daar een goed voorbeeld van. Hij poogde zelfs te laten zien dat de 'Christelijk Historische Partij' vanaf de prehistorie tot het begin van de twintigste eeuw dezelfde groep was. De waarheid van die stelling mag men betwisten, maar het is zeker dat Van Koetsveld in zijn partijgeschiedenis over een 'volksdeel' sprak (C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904)).
 - 32 'Heerenpartij', *De Klok. Weekblad der volkspartij in de districten Schoterland en Wolvega*, 20 december 1890. De auteur in kwestie was G.L. Janssen (oud-buurman van de socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis) en Janssen schreef in dit geval onder het pseudoniem 'Peer Corstiaan'.
 - 33 R. Janssens, 'Eenheid en verdeeldheid 1879-1894' in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De anti-revolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 73-92, aldaar 90-92. Ook historicus Ron de Jong duidt dit moment aan als de grote verandering binnen de ARP (R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 154).
 - 34 Dat is onder andere terug te zien in: R. Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994) 12-13, 91-92. Een eveneens lezenswaardig overzicht van de situatie in de ARP rond 1894 is te vinden in: R. Kuiper 'Uit het dal omhoog 1894-1905' in: Harinck, Kuiper en Bak, *De antirevolutionaire partij*, 93-112.
 - 35 Zie daarvoor: G. Voerman, 'Een unie, niet een partij. Over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie' in: *Jaarboek DNPP* (Groningen 2005) 206-215.
 - 36 Dit is het beste na te gaan aan de hand van de historische krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Op www.delpher.nl is een groot aantal historische kranten digitaal doorzoekbaar. Zo is goed te zien vanaf welk moment het woord partij in gebruik genomen werd en welke betekenis daaraan gegeven werd.
 - 37 Vanwege de ruimte is in dit boek geen uitgebreide behandeling van de Duitse sociaaldemocratie opgenomen. Het is überhaupt de vraag of een consequente vergelijking tussen de SDAP en de Duitse partijen vanwege de grote schaalverschillen niet enigszins potsierlijk zou zijn. Daarnaast is reeds een zeer goed en uitgebreid overzicht van het ontstaan van de Duitse sociaaldemocratische partijen en hun culturele verwickelingen beschikbaar in het werk van Thomas Welskopp. Hoewel Welskopp geen enkele verwijzing naar Nederland maakt, zijn op basis van zijn boek (en dit boek) verschillende overeenkomsten tussen de Duitse en de Nederlandse ontstaansgeschiedenissen aan te wijzen (Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*).
 - 38 Een goede Duitstalige studie naar de evoluerende betekenis van het begrip partij is te vinden in het lemma 'Partei' door Klaus von Beyme in de *Geschichtliche Grundbegriffe* van Brunner, Conze en Koselleck (K. von Beyme, 'Partei' in: O. Brunner, W. Conze en R. Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland Band 4* (Stuttgart 1978) 677-733).

- 39 Het gaat hier om de Fortschrittspartei.
- 40 Dat bleek toen hij in 1864 voor landverraad werd veroordeeld en zei dat 'er drie grote partijen zijn in Duitsland, de Fortschrittspartei, de regeringspartij en de werkelijke volkspartij'. Met de regeringspartij bedoelde hij alle conservatieve groepen en met de werkelijke volkspartij bedoelde hij alle mensen van wie hij dacht dat ze zijn gedachtegoed onderschreven (K. von Beyme, 'Partei', 728).
- 41 In de *Werkmansbode*, waarin het programma werd afgedrukt, werd zelfs gesproken over de 'Socialistische arbeiderspartij' (Geciteerd in: 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 augustus 1878).
- 42 Dit is een geval van wat in de literatuur *political transfer* genoemd wordt. Daarbij gaat het om de overname van politieke gebruiken uit het buitenland. Zie daarvoor: H. te Velde, 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005) nr. 2, 205-221.
- 43 Frappant detail: in een artikel over de sdv werd het woord 'fractie' gebruikt om deze vereniging aan te duiden die ook als 'partij' en 'club' terug te vinden is ('Nieuwe socialistische fractie', *De Tijd*, 28 mei 1894).
- 44 Zie bijvoorbeeld: 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 augustus 1893.
- 45 Ook elders werd het zo nog wel eens gebruikt. In een artikel over de Duitse sociaaldemocratie wordt bijvoorbeeld geschreven over een 'steeds aangroeiend deel der bevolking, bekend onder den naam van de *socialistische* partij, de partij van den werkmansstand of sociaal-demokratie'. (Een Duits socialist, 'Het socialisme in Duitschland' in: I.C. van Deventer (red.), *Wetenschappelijke Bladen. Geschiedenis, maatschappelijke belangen, natuurwetenschappen, letterkunde onder toezicht van dr. I.C. van Deventer*, deel III (1882) 3-55, aldaar 3).
- 46 'Socialistenpoëzie', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 4 februari 1893.
- 47 *Recht voor Allen*, 19 juli 1894.
- 48 'Verslag congres 1897', *De sociaaldemocraat*, 24 april 1897, bijlage 1.
- 49 Waarschijnlijk rekent J.W. Gerhard hier ook de Amsterdamse sdv tot de 'de partij'. Toch wast deze auteur goed dat de sdv, de sdb en de sdap beslist niet dezelfde organisatie waren. Zijn familie was in alle clubs actief geweest en dus goed ingevoerd in alle organisatorische conflicten en spanningen. Hij heeft het desondanks als een periode van continuïteit ervaren. Dat gevoel van continuïteit met betrekking tot het begrip partij was zeer gebruikelijk voor veel sociaaldemocraten in deze periode. Zij treurden veeleer om het feit dat sdb en sdap de eenheid in de partij verstoorden, maar het partijgevoel oversteeg de verschillende organisaties (J.W. Gerhard, *Een ernstig woord aan de Leden der sdap*, 28 februari 1907 (rondstuurbrief van J.W. Gerhard)).
- 50 J.H. Schaper, *In den strijd. Handboekje ten dienste van de sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1909) 214.
- 51 J. van der Wijk, 'De toekomst der democratie' in: J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 281-287, aldaar 284.
- 52 iisg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, vergadering 23 augustus 1894.
- 53 'De nieuwe Sociaal-Democratische Partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 54 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 19 augustus 1894.
- 55 iisg Amsterdam, Archief sdb 27, Afdeling Gorredijk, Notulenboek 1884-1896, vergadering 22 juli 1894.
- 56 Ook dat werd zichtbaar in het *Friesch Volksblad*, de krant van enkele kopstukken van de Friesche Volkspartij. Zie bijvoorbeeld: 'De Volkspartij en de verkiezingen', *Friesch Volksblad*, 25 maart 1894.
- 57 Voor de Duitse inspiratie zie: P.J. Troelstra, 'Het sociaal-democratisch program', *De Sneeker Courant*, 11 november, 18 november, 25 november en 2 december 1892; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1: van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen 1964) 28. Dat Troelstra Kuyper en de arp eveneens bestudeerde, blijkt uit aantekeningen van zijn hand die te vinden zijn in een ongedateerd en weinig coherent bekliederd schrift. De laatste aantekeningen hierover stammen waarschijnlijk uit het jaar 1893, al is dat niet met zekerheid vast te stellen (iisg Amsterdam, Archief P.J. Troelstra 207, De Antirevolutionaire Partij).
- 58 Het gebruik van het begrip partij is ook hier ingewikkeld. Piet Hagen zegt bijvoorbeeld over de fvp dat het 'meer een beweging dan een echte partij' was. Die opmerking is betwistbaar omdat de fvp zichzelf zag als de organisatie die een partij (in de betekenis van ideologisch cultureel

- groep) vertegenwoordigde (P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 124). Er zijn meer auteurs die hiermee worstelen. Piet de Rooy schrijft in een paragraaf over de ARP: 'Het initiatief om een "echte" partij op te richten kwam niet van Kuypers.' Hij impliceert dat men destijds de keuze had tussen een onechte en een echte partij (P. de Rooy, *Ons stijpje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 130).
- 59 J. Saks, *Kritische herinneringen* (Nijmegen 1977) 53.
 - 60 Dat verschil tussen 'partij' en 'organisatie' bij de rvp wordt bevestigd in een artikelje dat in 1890 verscheen in *De Sneeker Courant*. De auteur in kwestie schreef over de mogelijkheid om nieuwe politieke organisaties op te richten en merkte daarbij op: 'De partijleden zijn er, alleen 't verband ontbreekt' (geciteerd in: 'De Volkspartij', *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1890).
 - 61 Aanvankelijk – vanaf 1887 – heette de rvp het 'Friesch Comité voor Algemeen Kies- en Stemrecht'. Dat werd in 1890 verbreed tot het 'Friesch Comité van de Volkspartij' waarin een waaijer aan organisaties een rol kreeg. Zie daarvoor: 'Programma Friesch Comité van de Volkspartij' in: H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, deel III (Amsterdam 1892) 227; 'Weer een nieuwe partij?', *De Standaard*, 7 oktober 1890; 'Binnenlandsch Nieuws', *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 24 september 1890; 'Leeuwarden', *Leeuwarder Courant*, 24 september 1890.
 - 62 F. Bosker, *Rode boegbeelden in Schoterland, voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland* (Leeuwarden 2009) 81.
 - 63 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften, Deel II: Groei* (derde druk Amsterdam 1933) 8.
 - 64 De pogingen om 'tot een serieuze partij te komen' zijn ook terug te vinden in de biografie van Troelstra. Zie daarvoor: Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 134, 168.
 - 65 'De sociaal-democratische partij', *Friesch Volksblad*, 2 september 1894.
 - 66 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur', *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128.
 - 67 Er zijn verschillende herdenkingsboeken waarin het lokale sociëteitsleven beschreven wordt. Enkele boeken geven daarbij ook een aardig overzicht van de ontwikkeling van het sociëteitsleven in het algemeen. Zie bijvoorbeeld: J.W. van Petersen, *In onschuldigen kout en ongedwongen gezelligheid, twee eeuwen sociëteitsleven, voornamelijk in Doesburg* (Doesburg 2005) 12-25.
 - 68 J.H. Furnée, *Vrijtijdsdscultuur en sociale verhoudingen in Den Haag 1850-1890* (Groningen 2007) 100.
 - 69 Furnée, *Vrijtijdsdscultuur en sociale verhoudingen*, 139.
 - 70 H. Strating, 125 jaar sociëteit 'De Club', 'Eene vereeniging tot bevordering van gezellig verkeer', deel I (Winschoten 2005) 4-5.
 - 71 Van Petersen, *In onschuldigen kout*, 26.
 - 72 W. Fritschy en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland, staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 112.
 - 73 B. de Vries, 'Van deftigheid en volksopvoeding naar massacultuur. Het Amsterdamse verenigingsleven in de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamus* 98 (2006) 83-105, aldaar 88.
 - 74 Multatuli, *Ideeën III* (Amsterdam 1876) 52.
 - 75 B. de Vries, 'Een gewone vereniging' in: *Haerlem jaarboek* (Haarlem 2000) 100-128, aldaar 107.
 - 76 M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 12.
 - 77 A. Kerdijk, *Winkelvereeningen, een woord in de eerste plaats tot werklieden gericht* (Utrecht 1873) 15.
 - 78 Kerdijk, *Winkelvereeningen*, 13.
 - 79 C. te Lintum, *Een eeuw van vooruitgang 1813-1913* (Leeuwarden 1913) 227.
 - 80 Historicus Dennis Bos beschrijft dat fenomeen voor de vroegste arbeidersverenigingen in Amsterdam (Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 82-84).
 - 81 'Vervolg der Nieuwstijdingen', *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1881.
 - 82 *De arbeidersenquête 1887*, biografische aantekeningen over Herman Regenboog (zoon van Christiaan).
 - 83 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 79.
 - 84 E.H. Hartman, *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersvereeningen op te richten* (Amsterdam 1866).
 - 85 D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd. Hendrik Gerhard en de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging* (Den Haag 2002) 43-45.

- 86 J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 16-20; B. Gasenbeek (red.), *God noch autoriteit* (Amsterdam 2006) 90.
- 87 J. Giele, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890, deel 1' in: J. Giele e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 27-82, aldaar 33-34.
- 88 Idem, 35-38.
- 89 B. Wartena, *Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2003) 30. Dat denkbeeld was en bleef gemeengoed: toen F.H. Fischer in 1910 terugblikte op het 'sociaal individualisme' in het negentiende-eeuwse Nederland, beschreef hij het wijdverspreide verenigingsleven als een van de belangrijkste kenmerken van de samenleving (F.H. Fischer, *Studiën over het individualisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Bergen op Zoom 1910)).
- 90 Tekenend is het gegeven dat *De Volksencyclopédie* uit 1860 de begrippen *Socialismus* en *Communismus* behandelt zonder daarbij aan Karl Marx te refereren, terwijl de samenstellers wel 'De levens van beroemde mannen en vrouwen (vooral die van onze tijd)' beschrijven.
- 91 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 24; D. Bos, 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische beweging in Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) – Low Countries Historical Review* 115 (2000, nr. 4) 509-531, aldaar 510.
- 92 P. Hoogland, *Vijf en twintig jaren sociaal-democratie in de hoofdstad* (Amsterdam 1928) 10.
- 93 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 167.
- 94 J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland, een onderzoek naar het ontstaan van de arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) 58-78; Nas, *Koerier van een nieuwe tijd*, 49.
- 95 Frappant detail is dat historicus Jacques Giele opmerkt dat de Internationale mede teloorging door de grote hoeveelheid geld die voor feesten werd aangewend. Beschouwd vanuit het perspectief van de moderne politieke partij mag dit wonderlijk klinken, maar wie het negentiende-eeuwse verenigingsleven in acht neemt, moet vaststellen dat het destijds gebruikelijk was om als collectief vieringen te organiseren en te bekostigen (Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 161).
- 96 Denk daarbij aan de vrijmetselaarsvereniging *Vox Populi* (1874). Adriaan Gerhard beschrijft kort hoe *Vox Populi* een geheim onderkomen bood aan de socialisten in: 'Gerhard vertelt', *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij*, 6 april 1928. Daarnaast waren er ook andere verenigingen waarin het socialisme overleefde, bijvoorbeeld de Vereniging voor Algemeen Stemrecht (1876), smedenvereniging *De Volharding* (1876) en de Vrije Drukkers (1876). Voor uitleg van de structuur van *Vox Populi*: Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 217.
- 97 De 'opwekking van het verenigingsleven' was een doel op zichzelf voor deze mensen. Het ging hun om emancipatie van de arbeiders enerzijds en om sociabiliteit en solidariteit anderzijds (Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*, 156). De zoon van Hendrik Gerhard spreekt over 'een sterke neiging [...] om andere organisaties met onze propaganda te doordringen' ('Gerhard vertelt', *Het Volk*, 6 april 1928).
- 98 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 121.
- 99 B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894) 234.
- 100 Idem, 235.
- 101 'Binnenland', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 augustus 1878.
- 102 P. Van Horssen en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis (TSG)* 1 (1975) 5-71, aldaar 9.
- 103 Van Horssen en Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', 9.
- 104 Idem, 58.
- 105 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972) 39-48.
- 106 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 183.
- 107 Bos, 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden', 509-510.
- 108 W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland*, deel 1 (tweede druk Amsterdam 1921) 11, 119.
- 109 Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma*, 38.
- 110 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 242-244; Nas, *Koerier van een nieuwe tijd*, 38-40.
- 111 Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 115.
- 112 Idem, 116.

- 113 Jan Willem Stutje geeft daarvan een goed overzicht in: J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012) 68-78.
- 114 Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 32.
- 115 Idem, 33.
- 116 In *Imagined Communities* van Benedict Anderson is goed terug te zien hoe groot de invloed van kranten kon zijn in het ontstaan van lotsgemeenschappen (Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983) in het bijzonder de hoofdstukken 2, 4 en 6).
- 117 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 6-9.
- 118 IISG Amsterdam, Archief sdb 1, Jaarverslag 1882.
- 119 Ibidem.
- 120 Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 67-77.
- 121 G.G. Hoekema en P. Visser, *Geen cel ketent deze dromen, een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam* (Hilversum 2001) 26-28.
- 122 R. de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie: verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2006) 69. Zie ook hoofdstuk 3 van dit boek.
- 123 Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 205. Zie ook hoofdstuk 3 van dit boek.
- 124 IISG Amsterdam, Archief sdb 27, Afdeling Gorredijk: Notulenboek 1884-1896, vergadering 2 november 1884.
- 125 IISG Amsterdam, Archief sdb 2, Jaarverslag 1883.
- 126 IISG Amsterdam, Archief sdb 3, Jaarverslag 1884, opmerking met verwijzing naar voorgaande jaren.
- 127 Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 129.
- 128 IISG Amsterdam, Archief sdb 2, Jaarverslag 1883.
- 129 Ibidem.
- 130 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 242-244. Als dit feest aan iemand goed was besteed, dan was het wel Hendrik Gerhard. Gerhard was een van de meest charismatische en aansprekende organisatoren van de vroege beweging geweest. Bovendien kon hij een feestje wel waarderen. Ook tijdens het eerste jaarfeest van zijn – bij de Internationale aangesloten – kleermakersvereniging speelde hij een hoofdrol. Dat feest was een succes maar omstreden: eigenlijk mocht het budget van de Internationale niet aan festiviteiten worden besteed. Toch bleef de feesttraditie bestaan: het leverde samenhang en saamhorigheid op. Zo was Gerhard niet alleen een van de grondleggers van het socialistische organisatievermogen, maar droeg hij ook bij aan het gemeenschapsgevoel (over het kleermakersfeest: Giele, *De eerste Internationale in Nederland*, 161).
- 131 Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 167-168.
- 132 P. Hoekman, *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894* (Groningen 1985) 71-73.
- 133 Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 238.
- 134 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond', *Het nieuws van den dag*, 27 december 1893; 'Congres', *Ordelijke Hervorming*, 27 december 1893; 'Kongres van den Sociaal Democratische Bond in Nederland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 december 1893.
- 135 'Kongres van den Sociaal Democratische Bond in Nederland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 december 1893; 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond, gehouden op 24, 25 en 26 december in het lokaal "De Toekomst" te Groningen', *Sociaal Weekblad*, 30 december 1893; 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond', *Het nieuws van den dag*, 27 december 1893.
- 136 'Congres van den Sociaal-democratischen Bond, gehouden op 24, 25 en 26 december in het lokaal "De Toekomst" te Groningen', *Sociaal weekblad*, 30 december 1893.
- 137 Ibidem.
- 138 Ibidem.
- 139 'Congres van den sociaal-democratischen bond. Zitting van dinsdag. Slot', *Nieuws van den dag*, 29 december 1894.
- 140 'Moet de bond voor algemeen kies- en stemrecht worden opgeheven?', *Friesch Volksblad*, 29 juli 1894.
- 141 'De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad*, 26 augustus 1894.
- 142 'Oprichting van de Nederlandsche Volkspartij', *Friesch Volksblad*, 7 april 1895.

2 Van de Atlas naar de Blasiusstraat

- 1 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894. De uitspraak van Helsdingen zou de opmaat kunnen zijn naar een 'genderanalyse' van de geschiedenis van de sociaaldemocratie. Helsdingen plaatst de sdap als redelijke en evenwichtige man tegenover een hysterische vrouw die kennelijk niet weet wat zij wil. Voor deze benadering is in dit boek echter niet gekozen.
- 2 'Afscheid', *De Volkstribuun*, 29 september 1894.
- 3 K. Geertsma, 'De eerste opbouw v', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). iisg Amsterdam, Archief sdap 885, sdap Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895 – 1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894 – 1904. Knipselmap met ongedateerde stukken. Een vergelijkbare gebeurtenis deed zich vijftien jaar later voor. Na het uiteenvallen van de sdap zou Herman Heijermans zich afvragen of hij lid kon zijn van zowel de sdap als de sdp (De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 145).
- 4 De geluiden uit die ruzies echoden na, ook nu het grootste conflict – dat over de tactiek van de bond – beslecht leek te zijn. In hoofdstuk 7 wordt daar nog apart bij stilgestaan.
- 5 iisg Amsterdam, Archief J.H. Schaper 8.3, W.P.G. Helsdingen aan Schaper, april 1894.
- 6 iisg Amsterdam, Archief W.H. Vliegen 2, W.P.G. Helsdingen aan Vliegen, 18 april, 1894 (te vinden in de map 'Brief van J. Milgenga aan Vliegen en andere brieven').
- 7 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8.3, J. Fortuijn aan Schaper, ongedateerd [halverwege 1894].
- 8 iisg Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, A.S. de Levita aan J.H. Schaper, 1 augustus 1894.
- 9 F. De Jong, J. Saks. *Literator en marxist. Een politieke biografie* (Amsterdam 1954) 40.
- 10 Zie bijvoorbeeld: iisg Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, S.W. Coltof aan J.H. Schaper, 15 mei, 27 oktober en 3 november 1894.
- 11 Troelstra, *Gedenkschriften. Groei*, 123.
- 12 Dat klassenverschil binnen de arbeiderspartij bleef in de eerste jaren nog zeer actueel. In een brief aan Albarda in 1898 schreef Wibaut over zijn bestaan als 'heer met klassehaat': 'Nooit heb ik medegewerkt aan de verbreiding der reusachtigen domheid dat "bourgeois" en "kapitalisten" uit hunnen aard ploerten zijn, zoals gy zegt, en dat alle socialistische arbeiders voorbeelden zijn van gemeenschapszin en burgerdeugd. [...] Wel acht ik het dus myn plicht om het klassegevoel bij de arbeiders aan te wakkeren [...] doch ik acht het ook mijn plicht hun duidelijk te maken dat niet enkele door de omstandigheden toevallig aangewezen personen van dezen haat tegen het stelsel, onverdiend het mikpunt moeten worden' (iisg Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 1, F.M. Wibaut aan Albarda, 25 december 1898).
- 13 'De Volkspartij en de verkiezingen', *Friesch Volksblad*, 25 maart 1894.
- 14 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 148-150.
- 15 'Manifest', *De Baanbreker*, 5 mei 1894.
- 16 Dat waren de uit Friesland meegenomen arbeiders H.J. Kenther en P. van der Wallen.
- 17 iisg Amsterdam, Archief Schaper 35, Vliegen aan Schaper, ongedateerd mei 1894. Over het niet komen spreken van Schaper, zou Troelstra later schrijven dat deze een verkeerde datum had doorgekregen.
- 18 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 20 mei 1894.
- 19 'Kieswetdemonstratie', *De Telegraaf*, 4 mei 1894.
- 20 Troelstra bleef een eigen koers varen en had aanvankelijk ook andere organisatorische plannen. Hij wilde sociaaldemocratische kiesverenigingen oprichten, naast de Sociaaldemocratische Bond. Een groot deel van zijn parlementaire medestanders, waaronder Frank van der Goes, voelde hier weinig voor.
- 21 Van Kol onderscheidde zich in deze periode met zijn diplomatieke aanpak. Begin 1894 had hij al een artikel in de *Neue Zeit* gepubliceerd waarin hij uitlegde dat er in Nederland nog geen sterke arbeidersbeweging was vanwege de achterblijvende industrialisatie (zie ook: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 65). In dit artikel is Van Kol genuanceerd en speelt hij – in tegenstelling tot wat in die dagen gebruikelijk was – niet op de man. Ook deed hij een poging om Troelstra en Poutsma na een ruzie nader tot elkaar te brengen ('Ingezonden', *Recht voor Allen*, 29 en 30 mei 1894).
- 22 In het geval van Schaper blijkt dat uit de uitgebreide briefwisseling die hij in 1893 met Van Kol onderhield (iisg Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, H.H. van Kol aan J.H. Schaper, onder andere 19 juli, 24 september en 30 november 1893).

- 23 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 168; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 1 (Amsterdam z.j.) 94.
- 24 Hotel Willems zou een belangrijke plaats worden voor de sociaaldemocraten. Niet alleen omdat de eerste partijbestuursvergaderingen er gehouden werden, maar ook omdat de Duitse partijbaas Wilhelm Liebknecht zo tevreden was over de biefstukken die er geserveerd werden. Het biefstuksocialisme van destijds werd later bewierookt door Willem Vliegen (W.H. Vliegen, 'Congresherinneringen', *Het Volk*, 31 maart 1907).
- 25 i1sg Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, H. Polak aan J. Schaper, 4 augustus 1894. Hoezeer deze opmerking gemeend is, blijkt als Polak in dezelfde brief schrijft: 'Aangenaam zou het mij zijn als ge dien dag en nacht bij mij uw intrek zoudt willen nemen.'
- 26 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 171.
- 27 Op lokaal niveau had Troelstra zich met een ongekend fanatisme op de propaganda gestort. Zo was hij verzeild geraakt in een heuse 'slag om Zeist' en werd er in Leiden letterlijk gevochten om een plaatsje. Een van zijn trouwe medewerkers raakte hierbij ernstig gewond ('De eerste aanval op Zeist', *De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht*, 17 februari 1894; 'Leiden', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 2 juni 1894; 'Onze vriend Van der Wallen', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894).
- 28 Het ging om Louis Cohen, Jan Fortuijn, Frank van der Goes, Willem Helsdingen, Henri van Kol, Henri Polak, Johan Schaper, Hendrik Spiekman, Pieter Jelles Troelstra, Helmig van der Vegt en Willem Vliegen. Van de mensen die het manifest zouden ondertekenen ontbrak alleen Adriaan Gerhard.
- 29 De SDB werd verboden en besloot daarom verder te gaan onder de naam Socialistenbond. In de maand augustus 1894 werd zodoende niet alleen de SDAP opgericht, maar verdween ook de naam SDB.
- 30 Met de aanwezigheid van Troelstra was bovendien iets vreemds aan de hand. In zijn gedenkschriften heeft Troelstra zijn aanwezigheid beschreven, terwijl Vliegen juist expliciet vermeldt dat Troelstra niet aanwezig was. Beide bronnen geven ook een andere datum. Troelstra spreekt over 12 augustus, Vliegen over 11 augustus (P.J. Troelstra, *Groei*, 120; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 11 (Amsterdam z.j.) 28).
- 31 C. van Dijck, 'Helmig Jan van der Vegt (1864-1944). Een oprechte Zwollenaar', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 6 (1985) 39-47, aldaar 42.
- 32 Helmig van der Vegt, Pieter Jelles Troelstra en Frank van der Goes waren bij deze bijeenkomst aanwezig ('De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad*, 26 augustus 1894).
- 33 i1sg Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, vergadering 23 augustus 1894.
- 34 'De nieuwe partij', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 25 augustus 1894.
- 35 Ibidem.
- 36 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
- 37 Met de bekende afbeelding van De Atlas is iets merkwaardigs aan de hand. De naam 'Atlas' op de gevel van het gebouw heeft er namelijk nooit gestaan. Deze is achteraf ingetekend. De twee mensen langs de zijkant van het gebouw zijn Helmig Jan van der Vegt en Izak Os (F.D. Zeiler, "'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?", *Zwols historisch tijdschrift (ZHT)* 11 (1994) 92-99, aldaar 93).
- 38 De Atlas was niet de enige vergaderplaats. Wat bij de socialistische vergaderingen verder opvalt, is de aandacht die de politie eraan gaf. Als plaats voor vergadering en bijeenkomsten worden genoemd: Gerrit van der Berg, Schellerweg (op 25 sept 1886 wilde Domela Nieuwenhuis hier overnachten, maar dat kon niet doorgaan vanwege politieoptreden); café Bierton aan de Schellallée buiten Zwolle (geen last van politie); drie vergaderplaatsen, waaronder Brandehof aan de Melkmarkt en Odeon aan de Blijmarkt (worden gehuurd maar afgezegd vanwege pressie van politie); Café Leinweber aan de Veerallée (ook invasie van de politie); de oude Zangschool op het Eiland (politie houdt na verloop van tijd op met het opschrijven van aanwezigen vanwege de grote toeloop) (H.J. van der Vegt, 'De klopp op de Zwolsche deur 11', feuilleton, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: i1sg Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt 128; Zeiler, "'De Atlas'", 94).

- 39 Opmmerking Vliegen: sdap, 1894-1904. *Gedenkboek bij het tien-jarig bestaan der sdap* (Amsterdam 1904) 71. Er zijn verschillende advertenties in Zwolse kranten te vinden waaruit het diverse aanbod in de Atlas blijkt.
- 40 Van der Vegt was voor 1900 de eerste secretaris van de Coöperatieve Zwolsche Winkelvereniging en daarna secretaris van de Zwolsche Coöperatieve Broodbakkerij en van de Verbruiksvereniging 'Vooruit' (11SG Amsterdam, Archief sdap 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900). Dat hij sinds 1887 lid was van de sdv blijkt uit: 'Uit de Partij. Een der "twaalf apostelen" jubileert. Veertig jaar in de Arbeidersbeweging. Vijf en veertig jaar onderwijzer', *Het Volk*, 28 april 1927.
- 41 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
- 42 Het exacte aantal aanwezigen is moeilijk te achterhalen. Troelstra en *De Baanbreker* spraken van 54, Vliegen en alle andere bronnen van 64, terwijl een jaar later op het congres van Deventer werd gerefereerd aan deze vergadering met 63 ondertekenaars. Doordat er publiek aanwezig was, is er sowieso onduidelijkheid over het aantal mensen dat in totaal aanwezig was.
- 43 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1894.
- 44 'Gerhard vertelt', *Het Volk*, 6 april 1928.
- 45 S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954) 132. Interessant is dat Gerhard ook in 1898 nog geïrriteerd was over de scheiding van geesten tussen 'parlementairen en anti-parlementairen' (11SG Amsterdam, Archief sdap 2652, H. Gerhard aan het partijbestuur, 26 maart 1898).
- 46 Historisch centrum Overijssel, Archief Politie Zwolle, Ingekomen brieven 26 augustus 1894. Ingangnr.: 724/inventarisnr.: 116.
- 47 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 48 H.W. Vliegen, *Klanken van Strijd* (Amsterdam 1908) 93.
- 49 Idem, 92-94.
- 50 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 51 'De sociaal-democratische partij', *De Amsterdammer. Dagblad voor Nederland*, 28 augustus 1894.
- 52 'Kieswetdemonstratie', *De Telegraaf*, 4 mei 1894; Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 140.
- 53 Friesland leverde 19,2 procent van de leden van de sdap in 1894 (H. Buiting en S. van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', *tvsg* 18 (1992) 313-333, aldaar 318).
- 54 Impressie op basis van: 'De sociaal-democratische partij', *De Amsterdammer*, 28 augustus 1894; 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 1 september 1894.
- 55 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 56 K. Geertsma, 'De eerste opbouw v', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend. Verschenen in reeks gepubliceerd tussen mei en oktober 1935); 11SG Amsterdam, sdap Arnhem 1 (tot 1903 ook Arnhemse Arbeidersvereniging) 1895-1903; idem, Knipsels over sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
- 57 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem.
- 60 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 330-332.
- 61 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 62 Ibidem. Eind 1891 had Van der Goes samen met Adriaan Gerhard en Daniel de Clercq al eens gedacht over de vorming van een nieuwe 'partijformatie'. Dat leek echter hetzelfde initiatief te zijn dat later een 'sociologisch-socialistisch genootschap' werd genoemd. Artikelen die het genootschap bespreken noemen de sdv bovendien ook een partij ('Binnenland', *De Standaard*, 8 oktober 1891; 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 oktober 1891; Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 58-59; S. Bloemgarten, 'De tweede internationale en de geboorte van de sdap (1889-1994)', *tvsg* 7 (1981) 101-141, aldaar 112-113).
- 63 Schaper, 'Waarom en hoe de sdap er kwam', 23. In de loop der jaren is dit soort debatten door

- verschillende mensen weergegeven. Niet alleen Troelstra, maar ook anderen hadden er een handje van om zichzelf een iets grotere rol toe te kennen. Ook in het geval van Schaper is dat niet ondenkbaar.
- 64 'Oprichting der soc. dem. arbeiderspartij in Nederland op zondag 26 augustus in Zwolle', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 1 september 1894.
 - 65 'De sociaal-democratische partij', *Friesch Volksblad*, 2 september 1894.
 - 66 iisg Amsterdam, Archief sdap 10, Notulenboek van het Hoofdbestuur der sdap, vergaderingen 1 oktober en (waarschijnlijk) 7 november 1894.
 - 67 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
 - 68 Door ziekte en het overlijden van een van zijn kinderen had Vliegen die dagen wel iets anders aan zijn hoofd dan de administratie van het begrafenisfonds, verklaarde hij. Dit soort persoonlijke kwesties kon een behoorlijke invloed hebben op de politieke rol die mensen speelden. Zo was Henri van Kol vlak na de oprichting van de partij enige tijd uitgeschakeld omdat hij zijn schouder had gebroken ('Nagekomen advertentiën', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 15 september 1894).
 - 69 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; E. Polak, *De weg omhoog* (Amsterdam 1962) 39-41; 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1894.
 - 70 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894; 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
 - 71 Historisch centrum Overijssel: Archief Politie Zwolle. Rapportboeken hoofdbureau van politie, 26 augustus 1894. Ingangnr.: 724/inventarisnr.: 530.
 - 72 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
 - 73 De meeste anarchisten waren bij een demonstratie in Den Haag waar Domela Nieuwenhuis en Tjerk Luitjes spraken. Aanvankelijk zou Luitjes ook naar Zwolle komen, maar kennelijk heeft hij daarvan afgezien ('Uit zwolle', *Recht voor Allen*, 31 mei en 1 juni 1894).
 - 74 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
 - 75 iisg Amsterdam, Archief sdap 10, Notulenboek van het Hoofdbestuur der sdap, vergadering 26 augustus 1894.
 - 76 Idem, vergadering 1 oktober 1894 (destijds was dit goed voor 888,73 gulden en volgens de omrekenmachine van het iisg heeft dat vandaag de dag (2015) de koopkrachtwaarde van 11.778,69 euro).
 - 77 H.J. van der Vegt, 'De klopp op de Zwolsche deur vii' feuilleton, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: iisg Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128; 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1894.
 - 78 H.J. van der Vegt, 'De klopp op de Zwolsche deur vii' feuilleton, *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: iisg Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128.
 - 79 iisg Amsterdam, Archief J.G. Jansonius, niet gepubliceerde transcriptie van zijn memoires, 10.
 - 80 Alot kwam in het weekend van 26 augustus vrij uit het huis van bewaring omdat de werkelijke dader, Klaas Boes, zijn misdaad had bekend. In de dagen na de roofmoord verstopte Boes een gouden horloge uit zijn buit in Alots tuin, waarna deze achter de tralies verdween. Andere dorpsbewoners vonden echter dat Boes op de kermis te veel geld uitgaf en meldden dat bij de politie. De ondervraging die daarop volgde, leidde tot veel commotie bij moeder Boes. Dat haar zoon de moord bekende kon deze 'kwaadaardige vrouw' niet aan. Ze rende naar de barbierswinkel van haar man, pakte zijn scheermes en sneed zichzelf daar onder toezicht oog van politie en andere dorpsbewoners de keel door (zie: *Algemeen Handelsblad*, *De Amsterdammer*, *De Tijd*. *Godsdienstig-staatkundig dagblad* en *Het Nieuwsblad van het Noorden* in de periode rond augustus 1894. Ook kleinere bladen wijdde er meerdere artikelen aan, zie bijvoorbeeld: 'De moord te Schagen', *Heldersche en Nieuwedieper Courant*, 31 augustus 1894).
 - 81 Voorbeelden daarvan zijn de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant*, de *Telegraaf*, de *Utrechtse Courant* en de *Arnhemse Courant*. Ook tijdschriften zoals *De Gids* en *De Nieuwe Gids* besteedden weinig aandacht aan de oprichting.

- 82 'De sociaal-democratische arbeiderspartij', *De Tijd*, 3 september 1894.
- 83 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 30 augustus 1894.
- 84 'Binnenland. De vergadering van gisteren', *Algemeen Handelsblad*, 28 augustus 1894.
- 85 'Een nieuwe partij', *De Amsterdammer*, 30 augustus 1894.
- 86 'De 26ste augustus te Zwolle', *Sociaal Weekblad*, 1 september 1894.
- 87 'Binnenland', *Recht voor Alen*, 28 en 29 augustus 1894.
- 88 'De pers over de nieuwe partij', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 1 september 1894.
- 89 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland. Deel 1&11', *De Amsterdammer*, 1 en 2 oktober 1894.
- 90 'Sociaal-democratische arbeiderspartij in Nederland', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant*, 28 augustus 1894.
- 91 W. Cornelissen, 'Izak Os', *ZHT* 9 (1992) nr.2, 47-50, aldaar 47.
- 92 In de ledenadministratie van 1895 stonden nog maar vijf mensen ingeschreven in de Blasiusstraat. In die van 1903 waren dat er negentig (1156 Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 15-16, Lijsten van leden 1895-1898 en 1901-1903).
- 93 Om de aandacht op de ontwikkeling van het dagelijks leven te houden, zullen de kwesties die zich later in de Amsterdamse afdeling 111 zouden voordoen, hieronder niet aan de orde komen. Die zijn goed beschreven in: L. Brug, 'Het district waar oprees hun burcht' in: M. van Amerongen e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984) 12-68.
- 94 Aanbouw straten: 'Nieuwe straten', *Algemeen Handelsblad*, 15 november 1882. Nieuwe naam: 'Officiële kennisgeving', *Het nieuws van den dag*, 12 december 1884.
- 95 L. Lansink, *Nota Swammerdambuurt* (Rotterdam 1977) 6.
- 96 'Namen van straten', *Algemeen Handelsblad*, 4 augustus 1895.
- 97 Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 7.
- 98 Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 14.
- 99 'Binnenland', *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1883.
- 100 S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987) 60.
- 101 S. Kleerekoper, 'Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19de eeuw', *Studia Rosenthaliana* vol. 1, 11 (1967) 97-108, aldaar 98.
- 102 S. Bloemgarten en J. van Velzen, *Joods Amsterdam, in een bewogen tijd 1890-1940* (Zwolle 1997) 10.
- 103 Rond 1900 woonden in Nederland iets meer dan honderdduizend joden. Meer dan de helft van hen woonde in Amsterdam. Amsterdam was daarmee de enige Nederlandse stad met een joods proletariaat. Toch was slechts 11 procent van de Amsterdamse bevolking joods (J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer, *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310, aldaar 250, 254).
- 104 K. Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...' *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Amsterdam 1999) 23-25.
- 105 J. Stoutenbeek en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989) 89, 99.
- 106 C. Reijnders, 'Een arme en een rijke sjoel en een Portugese tuinsynagoge', *Ons Amsterdam* 33 (1981) nr. 10, 7-12, aldaar 10-11.
- 107 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 156. Veel van deze winkeliers waren sterk op joodse klanten gericht zoals blijkt uit hun advertenties in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, bijvoorbeeld op 17 september 1897 en 16 september 1898. Behalve van slagers en bakkers meldde de krant ook liefdadigheidswerkers en trouwe synagogebezoekers die in de Blasiusstraat woonachtig waren.
- 108 'Kunstnieuws: Ons genoegen', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 26-4-1901; Bloemgarten en Van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd*, 160.
- 109 Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897.
- 110 'Advertentie D.T. Bamberg', *Het nieuws van den dag*, 28 juni 1896.
- 111 E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002) 48.
- 112 S. Bloemgarten, *Henri Polak, sociaal democraat. 1868-1943* (Den Haag 1996) 34-38.
- 113 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 80.

- 114 Van Wezel was zelf als diamantbewerker begonnen en had van zijn vader het bedrijf overgenomen. Hij was geen overtuigd socialist, maar hij stond wel positief tegenover het socialisme van zijn werknemers. Soms financierde hij zelfs bijeenkomsten van de socialisten. Dat hij zijn personeel met 'mijnheer' aansprak en zelf deelnam aan de gesprekken was allemaal bewijs van zijn vooruitstrevende karakter (R. van der Wiel, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika* (Zwolle 2010) 46-47; R. Blom, *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Amsterdam 2012) 124-125; Bloemgarten, *Henri Polak*, 27-33).
- 115 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 312.
- 116 Bloemgarten, *Henri Polak*, 30.
- 117 Bloemgarten, *Henri Polak*, 34-36.
- 118 In het 'protocolboek' van de Sociaaldemokratische Vereniging waarvan Gatzemeijer secretaris was en dat hieronder aan de orde zal komen, werden vaak dezelfde namen vermeld als in het 'Notulleboek' van de Nederlandsche Diamantbewerdersvereniging. Dit laat mooi zien hoezeer het hier ging om één breed netwerk dat in verschillende verenigingen actief was (IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 13 juli 1894; IISG Amsterdam, Archief ANDB C2.3/1, Notulleboek Nederlandsche Diamant Bewerders Vereniging, vergaderingen 16 juli – 17 (of 19) september 1894).
- 119 De NDV was in 1889 opgericht vanuit de SDB als neutrale vakbond. De meeste leden waren echter socialistisch. Erg succesvol was de bond niet. In 1892 maakten Polak en de zijnen er een doorstart mee (Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 45, 64; Bloemgarten, *Henri Polak*, 39-40).
- 120 Vanaf 1896 woonde er een Willem Speelman op Blasiusstraat 18. Het is aannemelijk dat het hier om dezelfde Speelman gaat, daar de naam niet veel voorkwam en ook deze Speelman geboren werd in 1869 (29 september) (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897).
- 121 Bloemgarten, *Henri Polak*, 36.
- 122 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 307, 289-299.
- 123 IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 8, P.L. Tak aan F.M. Wibaut, 22 februari 1894.
- 124 Een aantal jaren later werd daar met weemoed aan teruggedacht en probeerden enkele socialistten het Centrum – dat inmiddels ter ziele was – een herstart te laten beleven ('Uit de partij', *Het Volk*, 16 oktober 1900).
- 125 Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 62.
- 126 Bloemgarten, *Henri Polak*, 36.
- 127 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 292-293.
- 128 Dit was een gebruikelijke tactiek van Reens en het Centrum. In de maand voor deze specifieke actie vonden wekelijks vergelijkbare acties plaats ('Alweer een gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 12 en 13 juni 1894; 'Nog een exekutoriale verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juni 1894; 'Een gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 26 en 27 juni 1894).
- 129 Volgens het *Algemeen Handelsblad* was het 'een troepje', volgens *Recht voor Allen*, waren het er duizenden ('Stadsnieuws', *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1894; 'Gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juli 1894). Dat de socialist in kwestie joods was blijkt uit zijn inschrijving bij de gemeente (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897, huisnummer 24).
- 130 'Stadsnieuws', *Algemeen Handelsblad*, 19 juli 1894; 'Gerechtelijke verkoop', *Recht voor Allen*, 19 en 20 juli 1894.
- 131 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 169-171.
- 132 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 319.
- 133 Idem, 327; Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 405.
- 134 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, vergadering 25 mei 1894; Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 327.
- 135 S. Bloemgarten, 'De tweede internationale', 125.
- 136 'Nieuwe socialistische fractie', *De Tijd*, 28 mei 1894. In het kader van dit boek is het interessant om op te merken dat het woord 'fractie' hier gebruikt werd om een organisatie aan te duiden die ook als 'partij', 'vereniging' en 'club' bekendstond.
- 137 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 326; IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 8, P.L. Tak aan F.M. Wibaut, 22 februari 1894.
- 138 'Een parlementair sociaal-demokratische vereniging', *Recht voor Allen*, 26 en 27 mei 1894.
- 139 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 396

- 140 'Zondagsche kout. Herinneringen E.', *Het Volk*, 27 juni 1924.
- 141 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 7 juni en 13 juli 1894.
- 142 Idem, 13 juli 1894.
- 143 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 169-170, 327. Over Gatztenmeijer: 'Zondagse Kout', *Het Volk*, 23 mei 1914.
- 144 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Protocolboek 1, 7 september 1894.
- 145 Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 74.
- 146 Bloemgarten, *Henri Polak*, 81.
- 147 H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936) 89.
- 148 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', 397.
- 149 Idem, 405.
- 150 Binnen de SDAP waren antisemitische uitlatingen minder gebruikelijk dan binnen de SDB, helemaal verdwenen was het antisemitisme echter niet (Gans, *De kleine verschillen*, 50; M. Schrevel, 'Als socialist, niet als Israeliet', *De Gids* 6 (1993) 501-509, aldaar 503-504).
- 151 Gans, *De kleine verschillen*, 51-52.
- 152 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 117, 163.
- 153 Het was (en is) gelegen aan de Amstel op een plaats waar al vanaf het begin van de achttiende eeuw een logement lag met deze naam. Het werd gebouwd door architect Van Gendt en gold direct als een monumentaal pand (Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 4, 11-13).
- 154 J.F. Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam 1937) 83. In socialistische context is het opmerkelijk dat er – in tegenstelling tot cafés en koffiehuisen – ook sterkedrank geschonken werd (Lansink, *Nota Swammerdambuurt*, 4, 11-13).
- 155 Een aardig voorbeeld daarvan: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709c, H. Polak aan P. L. Tak, 9 juli 1902.
- 156 I. Querido, *Van het groene laken* (Amsterdam, z.j.) 24-25.
- 157 Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 314-315.
- 158 Leef tijd en eerdere betrokkenheid: in het abonneebestand van het Orgaan van de Nederlandsche Vereeniging voor Diamantbewerkers was alleen S.L. van Praag te vinden. Hij woonde waarschijnlijk op nummer 53, hetzelfde huisnummer waar de hieronder besproken Isidore Keesing woonde. In het abonneebestand van *De Diamantbewerker* waren nog twee andere leden te vinden. Maar veel zijn het er niet geweest (IISG Amsterdam, Archief ANDB c2.1, abonneebestand (z.j.) van (waarschijnlijk) het orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Diamantbewerkers (1892-1894); IISG Amsterdam, Archief ANDB c2.2, Ledenboek, verzendlijst van *De Diamantbewerker* (augustus 1894)). Religieuze denominatie en beroepsachtergrond: voor de Blasiusstraat is dat te achterhalen door op de ledenlijsten van de SDAP te controleren wie er in de Blasiusstraat woonden en vervolgens de religieuze achtergrond en de beroepen van deze mensen te achterhalen in het Stadsarchief in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922). Een aantal mensen is niet met zekerheid te plaatsen (er woonden op een zeker moment twintig Polaks in de straat en de administratie van de SDAP was niet altijd correct over het huisnummer), maar dat maakt weinig uit voor het beeld. Hoe de zoektocht ook wordt aangevangen, het levert nauwelijks andere beroepen dan diamantbewerker op en een groot aantal mensen dat als 'Nederlands Israelitisch' stond ingeschreven. Dat dit ook gold voor het hele district waar de Blasiusstraat in lag, is te lezen bij Luuk Brug (Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 19).
- 159 Bloemgarten, *Henri Polak*, 21.
- 160 Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 44.
- 161 Dit is achterhaald door een groot aantal verschillende bronnen met elkaar te combineren. Een aantal namen kwam voor in verschillende algemene stukken van deze vereniging (Zoals bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief ANDB f6 naamlijst der bestuurders (ook van de afdelingen) van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.) en wandbordje; IISG Amsterdam, Archief ANDB, f4, alfabetische naamlijst van de leden/bibliotheekleners van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.); IISG Amsterdam, Archief ANDB f13, Notulen van de gecombineerde bestuursvergaderingen van de afdelingen der Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' 6 december 1894 tot 8 november 1897; 'Uit de partij', *Het Volk*, 24 mei 1901 en de eerder genoemde buurtringregisters, woningboeken en bevolkingsregisters in het Stadsarchief Amsterdam).

- 162 Salomons woonde op nummer 109 (zie ledenlijsten sdap). Zak – waarvan niet met 100 procent zekerheid gezegd kan worden hij ook sdap lid was – liet de post tussen 1903 en 1913 naar Blasiusstraat 111-1 sturen (i1sg Amsterdam, Archief andb 3062/1&2, Ingekomen correspondentie andb, S. Zak aan de andb, van 19 februari 1903 tot en met 10 mei 1913; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
- 163 Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922. En: Stadsarchief Amsterdam, digitale en papieren bevolkingsregisters; i1sg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam 15-16, Lijsten van leden (1895-1898 en 1901-1903).
- 164 Dat zal samenhangen met de conjunctuur. Globaal gezien waren de lonen na 1873 sterk gestegen, om na 1883 weer te zakken en rond 1890 een dieptepunt te bereiken. In 1894 trok de handel weer een beetje aan (Brug, 'Het district waar oprees hun burcht', 28).
- 165 Selma Leydesdorff noteerde een mooi verhaal van iemand die rond 1900 in de Blasiusstraat kwam wonen vanuit de oude Jodenwijk en dat als 'een hele overgang' beschouwde (Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 115).
- 166 Polak ging van nummer 71 naar nummer 108, Van Zweden verhuisde van nummer 79 naar nummer 83, Israel Mug en zijn gezin verhuisden binnen één jaar naar nummer 65 en vervolgens naar nummer 67.
- 167 Persoonskaarten andb. Veel sdap-leden waren lid van de andb, zij zijn via dit kaartensysteem goed te bestuderen. Nog beter is dit te zien in de buurtringregisters en de woningboeken. Daarin werd namelijk aangegeven waar de bewoners vandaan kwamen en naartoe verhuisden (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
- 168 Helemaal nieuw was dit niet: de sdb had ook buitenlandse afdelingen gehad in België. Zo had een stel Maastrichtse arbeiders in Luik een eigen afdeling (J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 77).
- 169 i1sg Amsterdam, Archief sdap 1709, S. Blitz aan het partijbestuur, 12 en 22 september, 5, 10 en 17 november, 5 en 11 december 1903.
- 170 i1sg Amsterdam, Archief sdap 1709, Mutatieformulieren afdeling Brussel, 3 oktober 1906 tot 2 januari 1908.
- 171 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister, gezinskaart I.J. Mug (geb. 15 februari 1854).
- 172 De leden Peper en Visser woonden op nummer 7 en nummer 99. Koster woonde op nummer 111 (i1sg Amsterdam, Archief bsdvc 53, Notulen van de jaarvergaderingen 'soc.dem.vr.pr.club', adreslijst (waarschijnlijk 1905) achterin; i1sg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam 175, Elisabeth Koster aan het afdelingsbestuur, 26 september 1904).
- 173 Van Moppes van nummer 26, Frankfort van 104 en Goudeketting van nummer 106 solliciteerden (i1sg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam 18, M. Frankfort, N. Goudeketting en M. van Moppes aan het partijbestuur, alle verstuurd op 5 mei 1902).
- 174 i1sg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam, 178, M. Wertheim aan partijbestuur, 8 en 25 augustus 1912. Op zijn woonadres (overigens op het briefpapier vermeld als Verlengde Blasiusstraat, omdat het in het nieuw gebouwde deel van de straat was) stonden ook partijgenoten Samuel Dresden en Andries Scheffer ingeschreven, of zij met deze zaak iets mee te maken hadden, is onduidelijk (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922).
- 175 Toen Wertheim zich voor de tweede keer aanmeldde bij de partij werd een poging gedaan zijn 'ballotage [...] aan te houden' (i1sg Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam, 178, J.E. de Wild aan het afdelingsbestuur, 27 september 1912).
- 176 'Ingezonden, een weldadigheidsconcert', *Het Volk*, 31 december 1905.
- 177 In de meeste literatuur wordt vermeld dat de familie De Miranda op nummer 3 kwam te wonen, maar uit de gegevens in het Stadsarchief van Amsterdam, lijkt dit nummer 33 geweest te zijn (Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr.: 5006 ingang 402-403, Buurtringregisters Blasiusstraat, tot 1897; Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gezinskaart J. Rodriguez de Miranda (geb. 22 juli 1842) [vader van Salomon]).
- 178 G.W.B. Borrie, *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993) 19-21.
- 179 Borrie, *Monne de Miranda*, 25.
- 180 Ibidem.
- 181 Idem, 26-29. De Miranda droeg zijn nooit gepubliceerde boek over Amsterdam op aan Henri

- Polak (IISG Amsterdam, Archief S.R. de Miranda, ongepubliceerd manuscript 'Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw').
- 182 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 239.
- 183 Borrie, *Monne de Miranda*, 45.
- 184 Idem, 45, 52.
- 185 Idem, 57.
- 186 Alleen al uit de getuigen op het huwelijk bleek dat de meeste mensen sdap-lid, andb-lid en diamantbewerker waren. Bovendien woonden ze veelal vlak bij elkaar. Stadsarchief Amsterdam, Huwelijksakten, huwelijk S. Rodriguez de Miranda en S. Elion (31 mei 1905).
- 187 Ze staan samen op de ledenlijst en in de vergaderingen is vervolgens te zien dat er momenten waren waarop allebei aanwezig waren (IISG Amsterdam, Archief ANDB F4, alfabetische naamlijst van de leden bibliotheekleners van de Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering' (z.j.); IISG Amsterdam, Archief ANDB F13, Notulen van de gecombineerde bestuursvergaderingen van de afdelingen der Briljantslijpersknechtenvereniging 'Streven naar Verbetering', 27 april 1897).
- 188 Borrie, *Monne de Miranda*, 55, 76.
- 189 Geciteerd in: Gans, *De kleine verschillen*, 121.
- 190 Keesing was geboren op 21 mei 1876, hij woonde rond 1900 met zijn ouders, zus en vijf broers op de tweede verdieping van nummer 53 (IISG Amsterdam, Archief sdap Federatie Amsterdam 16, Lijsten van leden 1901-1903; Stadsarchief Amsterdam, Inventarisnr. 5417 ingang 86-88, Woningboeken Blasiusstraat 1897-1922; Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gompert Keesing (geb. 23 november 1839)).
- 191 Zo is sommige post aan de andb gericht aan de 'Ned. Diamantklovers'. Die post werd bezorgd op Blasiusstraat 53 (IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/11, Leeszaal Vereniging Socialistische Leeschub Amsterdam aan de 'Ned. Diamantklovers', 8 maart 1902); B. Reinalda, 'Keesing, Isidore', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/keesing>.
- 192 N. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 93.
- 193 Keesing was contactpersoon voor de diamantbewerkers in Antwerpen. Veel van zijn verslagen daarover zijn bewaard gebleven. Een goed voorbeeld van Keesings betrokkenheid bij Antwerpen is een twaalf pagina's tellend stuk uit augustus 1902. Het heet 'Uit Antwerpen' en is ondertekend met Dwarskijker. Dat geldt ook voor een veertien pagina's tellende tekst uit dezelfde periode (IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1; IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ANDB Antwerpse Diamantbewerkers; IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ANDB Antwerpse Diamantbewerkers. Submap Keesing Diamantbewerkers Antwerpen St. Claude 1893). De contacten tussen Amsterdamse en Antwerpse diamantbewerkers waren ook naast het werk van Keesing bijzonder hecht. Dat blijkt onder meer uit de grote hoeveelheid diamantbewerkers die in slechtere tijden naar Antwerpen vertrok en het aantal Amsterdamse diamantbewerkers dat in Antwerpen was geboren (IISG Amsterdam, Archief ANDB 9421-9459, Kaartensysteem ledenadministratie ANDB).
- 194 'Amsterdamsche arbeiders, op voor uwe coöperatie!', *Het Volk*, 12 januari 1902; Reinalda, 'Keesing, Isidore'.
- 195 Vanaf 1903 maakte Keesing meermaals deel uit van de arbitragecommissie die bemiddelde tussen *Het Volk* en mensen die ontevreden waren over de afhandeling van hun ingezonden brieven (IISG Amsterdam, Archief sdap 2706a, I.G. Keesing aan J.G. van Kuijkhof, 10 april 1904; IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, 'Een stuk rechtspraak in de partij', Commissie van Arbitrage aan de afdelingen en leden van de partij, ongedateerd).
- 196 Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 116.
- 197 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1, I.G. Keesing aan Polak, 12 oktober 1900.
- 198 Uit correspondentie binnen de sdap blijkt ook dat mensen uit deze buurt eerder geneigd waren om anderen uit deze buurt – zoals Henri Polak en Monne de Miranda – aan te schrijven, dan zich met de andere landelijke kopstukken te bemoeien.
- 199 Polak hield lezingen over onder andere woninginrichting en bepleitte daarin 'eenvoudige solide meubileering, met rustige kleurencombinaties' (Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 235).
- 200 M. Sluysen, *Omnibus. Voordat ik het vergeet. Als de dag van gisteren. Hun lach klinkt van zover* (Amsterdam z.j.) 170.
- 201 Dit werd vastgesteld door Karin Hofmeester. Het viel haar vervolgens op dat Polak in 1902 het

- alleenrecht op de joodse kiezers verloren had. Toen verloor hij zijn plaats aan Troelstra. Het geeft mooi aan hoe de solidariteit langzaam richting de landelijke partij verplaatste (Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 92, 104).
- 202 IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, Eenige tableauxherinneringen door Marie de Roode-Heijermans, p. 3 en 4 (opgenomen in de map 'persoonlijke stukken, korrespondentie'). De fakkel ging moeilijk uit omdat de Louis Heijermans – de broer van Marie – met een speciaal ontworpen scheikundig procedé een fakkel had ontwikkeld die voor langere tijd een mooi rood vuur zou verspreiden.
- 203 Over twee dissertaties maakte Keesing aantekeningen. Eén boek werd zelfs in het geheel overgeschreven: *Die Amsterdammer Diamantindustrie* van de Amsterdammer Emile Eduard Denekamp die promoveerde aan de Ruprecht-Karl-Universität in Heidelberg (IISG Amsterdam, Archief I.G. Keesing, ongenummerd, diverse dissertaties).
- 204 Reinalda, 'Keesing, Isidore'.
- 205 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3045/1, Diverse ingekomen stukken van I.G. Keesing 1900-1905. Bijvoorbeeld: Keesing aan J.A. van Zutphen, 1^e secretaris v/d ANDB van 6 augustus 1902; Keesing aan H. Polak van 12 augustus 1902; Keesing aan het bondsbestuur van de ANDB van 27 februari 1904; Keesing aan het Bondsbestuur van de ANDB van 26 maart 1904. Terzijde: de Universiteit van Amsterdam kent de 'Henri Polak leerstoel voor arbeidsvraagstukken' die momenteel wordt ingevuld door prof. dr. P. de Beer. Hoewel Polak van groot belang was, zou het misschien beter zijn om deze leerstoel tot Isidore Keesing-leerstoel om te dopen.
- 206 J. Oudegeest en I.G. Keesing, *Practische handleiding voor vakverenigingsadministratie* (Amsterdam z.j. [1907]).
- 207 D. Bos, 'In vaders voetspoor: J.J. Bos K.A. zn.', *Onvoltooid verleden* 2 (maart 1998), ongenummerde digitale uitgave op www.onvoltooidverleden.nl.
- 208 In de aankondiging van het boek was het naderende onheil voor de uitgever al af te lezen. Hij bood bij voorbaat zijn excuses aan voor de prijs van het boek vanwege de illustraties, maar zette daar meteen een rigoureuze kwantumkorting tegenover (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2015, Aankondiging door J.J. Bos K.A. zn. van de verschijning van *Practische handleiding voor vakverenigings-administratie* door J. Oudegeest en I.G. Keesing. Met een voorwoord van S.J. Pothuis, april 1907).
- 209 Om deze reden stopte hij onder andere als voorzitter van coöperatie de Dageraad (IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18a, I.G. Keesing aan P.L. Tak, 17 juni 1902).
- 210 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2706a, I.G. Keesing aan het partijbestuur, 15 oktober 1903.
- 211 Joost Mendes, *Het geslacht der Santeljano's*, deel 11 (Amsterdam 1930) 735. Op deze roman is een sleutel samengesteld door Emanuel Querido. De sleutel is aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentearchief Amsterdam, nr.V1007-V1008.
- 212 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, Bevolkingsregister Laren (1890-1925), I.G. Keesing (geb. 21 mei 1876).
- 213 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, 161.
- 214 Socialistenfamilies: De broer van Rachel, Izak Levie Polak was ook partijgenoot. Hij trouwde met Constance van den Bergh, de ex-vrouw van een ander bekend partijlid: columnist Asser Benjamin Kleerekoper. Joods huwelijk: Reinalda, 'Keesing, Isidore'.
- 215 J. Meijer, *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israel de Haan 1881-1924* (Amsterdam 1967) 348.
- 216 Mendes, *Het geslacht der Santeljano's*, deel 11, 705-707.
- 217 Waaronder ook de in dit boek genoemde Wolf Lelie en Bram Soep. Zij hadden allebei voornamelijk Amsterdammers als getuigen en ook hun echtgenotes stonden ingeschreven in Amsterdam, terwijl zij zelf voor korte tijd in Zaandam waren ingeschreven (Gemeentearchief Zaandam, huwelijksakten, huwelijken I. Keesing en R. Polak (17 augustus 1905), A.B. Soep en S. Lazarus (17 oktober 1900) en W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897)).
- 218 De meeste huwelijkskandidaten schreven zich voor deze zes weken in op het adres van de voorzanger, om zich op de dag van het huwelijk weer uit te schrijven (J. Auwerda, *De Joodse gemeente in Zaandam, Zaanse historische reeks nr. 10* (Westzaan 1989) 7).
- 219 In hoofdstuk 5 van dit boek zal Jacob de Haan weer terugkeren, dan naast zijn zuster, Carolina Lea de Haan. Hoewel zij in hetzelfde jaar geboren is als Jacob, was zij niet zijn tweelingzus. Later werd zij bekend onder de naam Carry van Bruggen. Die achternaam nam zij aan van Kees van Bruggen, die net als Jacob de Haan journalist bij *Het Volk* was. Volgens Jaap Meijer biedt het

boek *Het huisje aan de sloot* van Carry van Bruggen een goed beeld van de geschiedenis van deze wonderlijke familie (Meijer, *De zoon van een gazzen*, 346). Wat vaak onvermeld blijft – in ieder geval in de literatuur over Jacob en Carry – is dat ook zuster Henriette de Haan carrière maakte binnen de SDAP. Zij werd het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid van Apeldoorn.

- 220 Adriaan Gerhard werd in die context al genoemd, maar was niet de enige. De vooraanstaande Friese socialist Vitus Bruinsma stuurde wel een steunbetuiging naar Zwolle en zond ook wat geld, maar hij leek geen interesse in het lidmaatschap te hebben. Een halfjaar na de oprichtingsvergadering vroeg hij aan Johan Schaper of die misschien wist of hij lid geworden was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, V. Bruinsma aan J.H.A. Schaper, 30 maart 1895).
- 221 Hoe dichtbij het Jodendom bleef, is aardig te illustreren aan de hand van de Tuinsynagoge die in 1905 ontdekt werd op nummer 46. Van de ongeveer honderd sociaaldemocraten in de Blasiusstraat woonden er in ieder geval een aantal op de huisnummers 42, 43, 45, 48, 49, 50, 51, 53 en 55. Voor hen moet deze synagoge volstrekt vanzelfsprekend geweest zijn.
- 222 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 18, B. Polak aan het afdelingsbestuur, 1 maart en 7 mei 1902.
- 223 Dat Amsterdamse buurten als politieke eenheden optraden was niets nieuws. Al in de vroegste beweging was het zo dat sommige buurten – zoals de Oostelijke Eilanden in Amsterdam – het tijdens stakingen langer volhielden dan elders vanwege de sterke verbondenheid van buurtgenoten (Giele, 'Socialisme en vakbeweging', 40).

3 De eerste leden van de SDAP

- 1 Dat betekent dat gekeken wordt naar leeftijd, beroepsachtergrond, gezinssituatie en woonplaats van de leden in het dorp of de stad waar ze woonden. Waar de afdelingsarchieven niet genoeg informatie boden, zijn gegevens aangevuld met archiefmateriaal uit gemeentearchieven en andere bronnen. Omdat de manier waarop de vroegste afdelingen administreerden en notuleerden nogal uiteenliep, is het niet mogelijk om afdelingen en verspreide leden op exact dezelfde grond – bijvoorbeeld door een kwantitatieve methode – met elkaar te vergelijken.
- 2 Het afdelingsleven dat hier wordt geschetst is zo divers dat geen enkele afdeling individueel representatief kan zijn voor de hele partij, maar tegelijkertijd geeft juist de verscheidenheid een goed beeld van de heterogene samenstelling van het SDAP-ledenbestand. Dit hoofdstuk laat zien dat er verschillende manieren waren waarop afdelingen konden ontstaan, maar dat er tegelijkertijd onderlinge gelijkenissen waren.
- 3 Bij de keuze voor de afdelingen is rekening gehouden met enige spreiding over het land. In dit geval is gekozen voor twee Friese afdelingen, de afdeling Groningen en die in Arnhem. Friesland en Groningen leverden met name in de eerste jaren een groot aantal partijleden, dat legitiemeert de grote aandacht voor het noorden van het land. Voor de regio Arnhem gold dat in mindere mate, maar de afdeling zelf was wel een belangrijk steunpunt voor de landelijke partij in de eerste jaren van haar bestaan. Deze keuze heeft ook een praktische kant. Het aantal afdelingen van het eerste uur was gering en bovendien is van slechts een klein aantal afdelingen archiefmateriaal bewaard gebleven uit de allereerste periode. Voor dit onderzoek was het bijvoorbeeld cruciaal dat adreslijsten of ledenlijsten met voor- en achternaam beschikbaar waren. Er had ook voor gekozen kunnen worden om Amsterdam hier te bespreken, maar om overlap met andere hoofdstukken in dit boek te voorkomen, is dat niet gebeurd.
- 4 Peter Dijkerman (e.a.), *100 jaar SDAP/PvdA afdeling Arnhem* (Arnhem 1996) 5.
- 5 Vooral de Arnhemse typografenvereniging 'Boekdrukkunst, de grondzuil der verlichting' was bijzonder actief. Zij droeg niet alleen bij aan de belangenbehartiging van vakgenoten, maar ook aan de gezelligheid (I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. 1813-1870* (Utrecht 1975) 259; J. van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld. Het kunst- en cultuurbeleid van de SDAP* (Montfoort 1990) 22-23).
- 6 C.H. Luremans en H. Kruidenink, *Het eerste verzet. Geschiedenis der Arnhemse arbeidersbeweging voor 1894* (Arnhem 1933, herdrukt in 1995) 18-20. Deze vereniging sloot zich aan bij het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV).
- 7 Luremans en Kruidenink, *Het eerste verzet*, 21.
- 8 Uit de memoires van Luremans valt op te maken dat deze club een wonderlijk gezelschap was. Elders wordt de afdeling zelden genoemd, in de krant staan ze soms als 'Sociaal-democraten'

- vermeld, verder is er weinig over deze groep terug te vinden ('De meeting', *Het nieuws van den dag*, 22 september 1885).
- 9 In 1933 bracht afdeling Arnhem van de SDAP een geschiedenisboekje uit met daarin de memoires van C.H. Luremans. Hierin staat vermeld dat Methöfer vast had gezeten vanwege 'een liefdesgeschiedenis met een Duits meisje' (Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 25). Het bw-sa-lemma over Methöfer spreekt van een 'dramatische gebeurtenis' die hem achter de tralies bracht. Het betrof hier inderdaad een dramatische zaak, namelijk de moord op een 'publieke vrouw'. Op 15 december 1880 schoot Methöfer, op dat moment korporaal in het leger, deze vrouw dood in een Nijmeegs bordeel. Naar verluidt was hij verliefd op haar en wilden ze samen uit het leven stappen. Zijn tweede schot miste echter doel en Methöfer overleefde. Hij raakte wel gewond en moest vijf jaar gedwongen revalideren in de gevangenis ('Binnenland', *De Tijd*, 6 januari 1881; 'Gemengd nieuws', *De standaard*, 4 oktober 1887; J.M. Welcker, *Arbeiders en heren in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978) 377-381; J.M. Welcker, 'Methöfer', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/methofer>).
 - 10 Welcker, *Arbeiders en heren*, 378-382.
 - 11 Wat voor café dit precies was, is niet duidelijk, maar het wordt zowel door Luremans als in *Recht voor Allen* zo nu en dan genoemd.
 - 12 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 25-27.
 - 13 Methöfer publiceerde hierover in 1889 (dus toen hij al weg was uit Arnhem) enkele stukken in *Recht voor Allen*. Zijn ervaringen waren echter opgedaan tussen 1885 en 1887.
 - 14 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 26.
 - 15 Ibidem.
 - 16 Deze naam werd zo nu en dan genoemd in *Recht voor Allen*. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Voorwaarts', *Recht voor Allen*, 13 maart 1891.
 - 17 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 28.
 - 18 Ibidem.
 - 19 Idem, 35-37.
 - 20 'Binnenland', *De Tijd*, 10 maart 1891.
 - 21 'Een onjuist bericht', *Het Volk*, 20 februari 1901.
 - 22 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 46.
 - 23 K. Geertsma, 'De eerste opbouw 1', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935); IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 24 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 47-49.
 - 25 Idem, 49. Met de keuze voor de martelaren van Chicago was de afdeling overigens niet erg origineel. In Zwolle werd dezelfde voorstelling opgevoerd door Helmig van der Vegt (H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur v', feuilleton in: *Zwolsch Nieuws-en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt 128).
 - 26 Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 51.
 - 27 *De Tijd* schreef over driehonderd bezoekers in Voorwaarts en *De Arnhemsche Courant* had het zelfs over vierhonderd. Het is maar de vraag of dat werkelijk correct is. Luremans schreef eveneens over de bezoekers en naar zijn idee konden dat er niet te veel zijn vanwege instortingsgevaar ('Binnenland. De betogingen op 1 mei in Nederland', *De Tijd*, 3 mei 1892; Luremans en Kruidierink, *Het eerste verzet*, 48-49).
 - 28 Dat is goed op te maken uit de beide bronnen waaruit in deze paragraaf zo rijkelijk geput is. Zowel Luremans als Geertsma laat zien vrijwel alle leden goed te kennen en bovendien meerdere banden met ze te hebben. Dat soort verbanden zal in het vijfde hoofdstuk nader worden uitgewerkt.
 - 29 K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen 1 & 11' en 'De Eerste opbouw 111-xvii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte data onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1 / Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 30 'Allerlei', *De Tijd*, 11 mei 1893.
 - 31 'Soc. dem. kiesverenigingen', *De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht*, 31 maart 1894.

- 32 D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de sdap* (Haarlem 1939) 139.
- 33 K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen 1 & 11' en 'De Eerste opbouw 111-xvii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte data onbekend, tussen mei en oktober 1935). 11SG Amsterdam, Archief sdap 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; Luremans en Kruidenink, *Het eerste verzet*, 25-50.
- 34 K. Geertsma, 'De eerste opbouw 111', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). 11SG Amsterdam, Archief sdap 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
- 35 Debat: 'Arnhem', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 12 mei 1894; 'De meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 19 mei 1894; 'Kiesrecht-demonstratie', *De Telegraaf* 4 mei 1894; 'Advertentie', *De Klok*, 18 augustus 1894 (geciteerd in: J. Frieswijk, *Socialisme in Friesland, 1880-1900* (Amsterdam 1977) 191).
- 36 K. Geertsma, 'De eerste opbouw 111', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). 11SG Amsterdam, Archief sdap 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
- 37 In *De Baanbreker* behoorde Arnhem samen met Utrecht, Leiden, Den Haag en enkele andere plaatsen tot de vaste rubrieken. Dat kwam omdat iemand uit Arnhem Troelstra goed op de hoogte hield van de situatie in de stad (Zie bijvoorbeeld: 'Arnhem', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 23 juni, 7 juli en 14 juli 1894).
- 38 'De nieuwe sociaal-demokratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894.
- 39 K. Geertsma, 'De eerste opbouw v', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). 11SG Amsterdam, Archief sdap 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
- 40 Erg lang duurde dat bestuurslidmaatschap niet. Huisschilder Israël werd een halfjaar later door zijn afdeling voor roeyment voorgedragen. Volgens Israël was sprake van een conflict met partijgenoot Snijders en was 'de Vereeniging er in geen enkel opzicht in betrokken'. Anderen meenden echter dat er sprake was van 'een zedelijke kwestie' (11SG Amsterdam, Archief sdap 885, G. Israël aan het bestuur der afdeling Arnhem, 18 januari 1895; 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 29 februari 1896). Deze Israël moet niet verward worden met de Arnhemmer B. Israël die wegens wanbetaling geroeyd werd (11SG Amsterdam, Archief sdap 886, N. Van Putten aan het partijbestuur, 30 januari, 28 februari, 8 april 1905).
- 41 11SG Amsterdam, Archief sdap 10, Notulenboek Hoofdbestuur, vergaderingen (1/17 november 1894 en 14 en 15 januari 1895).
- 42 Geertsma beschreef hoe de afdeling eerst overheerst werd door mensen met proletarische achtergrond. Pas rond 1900 kwamen de eerste intellectuelen aan boord. De aan de academie opgeleide kunstschilder in kwestie is Simon Moulijn die ook in hoofdstuk 6 besproken wordt (K. Geertsma, 'De eerste opbouw xvii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). 11SG Amsterdam, Archief sdap 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904).
- 43 Dat is goed te zien bij Luremans zelf. Hij werd aanvankelijk geen lid en behoorde dus op grond van de ledenadministratie niet tot de eerste sdap-leden. In de praktijk deelde hij de hele voorgeschiedenis met de rest van de leden (Luremans en Kruidenink, *Het eerste verzet*, 31; Dijkerman (e.a.), *100 jaar sdap*, 13).
- 44 Bijna ieder nummer van *De Sociaal-Demokraat* tussen 1896 en 1900 bevat korte opmerkingen over de stand van zaken in Arnhem. Meestal zijn dat korte aankondigingen van activiteiten of opmerkingen van het bestuur over activiteiten van andere organisaties.
- 45 De Duitse Rijksdagafgevaardigde Harm en de Belgische partijgenoot Van Beveren bezochten dit congres ('Soc. dem. Arbeiderspartij', *Arnhemsche Courant*, 21 april 1897).
- 46 Er kon ook dunderd overnacht worden. De prijzen varieerden van 40 cent tot 2 gulden ('Particuliere Korrespondentie', *De Sociaaldemokraat*, 20 maart 1897; 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 3 april 1897).
- 47 Er werd niet geleerd van deze geschiedenis. De Arnhemmers overkwam hetzelfde een jaar later voor de tweede keer. Troelstra zou in het logegebouw komen spreken, maar alle aanplakbiljetten en advertenties ten spijt: de avond tevoren werd de sociaaldemocraten de toegang tot de zaal ontzegd (11SG Amsterdam, Archief sdap 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur, 5 november 1898).
- 48 Beeld congres: 'Sociaaldemocratisch Congres', *Arnhemsche Courant*, 21 april 1897; 'Congres der

- Sociaal Democratische Arbeiderspartij', *Algemeen Handelsblad*, 19 april 1897. Citaat: 'Officieel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.
- 49 'Officieel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.
 - 50 Inschatting op basis van congressstukken en K. Geertsma, 'De eerste opbouw vii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; 'Officieel verslag van het Kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland', Bijvoegsel bij *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.
 - 51 'Na ons kongres', *De Sociaaldemokraat*, 24 april 1897.
 - 52 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, J. Wagenmakers aan het partijbestuur, 9 april 1897.
 - 53 'J.W.A. Zoestbergen', *Het Vaderland*, 1 maart 1935; K. Geertsma, 'Uit de nalatenschap van Zoestbergen II', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 54 K. Geertsma, 'De eerste opbouw viii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 55 Op basis van de vroegst beschikbare ledenlijsten: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Ruitenbeek aan onbekend (waarschijnlijk Van Kuikhof), 28 Oktober 1898; Ledenlijst Afd. Arnhem SDAP [waarschijnlijk 7/7/98]; Ledenlijst [waarschijnlijk 30 september 98].
 - 56 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur (Kort verslag van de werkzaamheden der Afdeling Arnhem SDAP over 1898 tot half maart 1899), 24 maart 1899.
 - 57 De toenemende interesse is nog het beste te zien in de grote groei van het aantal abonnementen op *De Sociaal-Democrataat*, vooral in het vierde kwartaal van 1898 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel I, abonnementen op *De Sociaaldemokraat* 1898 – 1900, alfabetisch op plaatsnaam A – N).
 - 58 K. Geertsma, 'De eerste opbouw viii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 59 K. Geertsma, 'De eerste opbouw xvii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, K. Ruitenbeek aan het partijbestuur (jaarverslag 1898), 24 maart 1899.
 - 60 K. Geertsma, 'De eerste opbouw xii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904.
 - 61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Van de partijsecretaris aan het afdelingsbestuur Arnhem, Afschrift gezonden aan de besturen van de Afd. SDAP en van de avv te Arnhem 21 mei 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Van H. Geertsma aan het partijbestuur, 21 en 22 mei 1901. Er zijn aanwijzingen dat deze truc niet alleen met de statuten van de kiesvereniging te maken had, maar dat deze afdeling al langer (in ieder geval al in 1894) een (illegaal) ballotagesysteem hanteerde. K. Geertsma schrijft daarover in zijn memoires (K. Geertsma, 'De eerste opbouw iii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Arnhem 1/Arnhemsche Arbeidersvereniging 1895-1903 en knipsels over de sociaaldemocratie in Arnhem 1894-1904).
 - 62 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen 1. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 4 augustus 1894. Deze vierdelige reeks is waarschijnlijk geschreven door Gerrit Nanninga.
 - 63 T.J. Zanen, *Macht en onmacht. 130 jaar vakbeweging in Groningen* (Groningen 2003) 25.
 - 64 'Binnenland', *De Tijd*, 13 juli 1880. F.E.L. Urban was enige tijd secretaris van deze liberale vereniging, hij stond zeer sceptisch tegenover het socialisme.
 - 65 De Unie was een linksliberale vereniging waar ook mensen als Frank van der Goes en Bram Loopuit lid van waren (J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933) 55).

- 66 Zo zat hij bijvoorbeeld met Jan Fortuijn in het bestuur van de vereniging 'Algemeen Kies- en Stemrecht' ('De vereniging "algemeen kies- en stemrecht"', *Algemeen Handelsblad*, 17 september 1880).
- 67 'De propagandaclub te Groningen', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 16 oktober 1884; J.A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927) 44-45.
- 68 G. Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894* (Amsterdam 1981) 139.
- 69 'De jongelingschap (1884-1894)', *De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe*, 24 februari 1894. In meerdere steden zou vanaf 1885 een 'Socialistische Jongelieden Bond' ontstaan. Meestal werden die bonden vanuit de afdeling van de sdb in het leven geroepen. Groningen is zeldzaam omdat de volgorde hier andersom was (G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975) 27).
- 70 J. Houkes, 'Urban', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/urban>.
- 71 Zanen, *Macht en onmacht*, 355; Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, 120; Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 30-31.
- 72 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 32.
- 73 Het is mogelijk dat de Ontwikkeling zich in 1884 ook in het geheim aansloot bij de sdb. Op dat moment vermeldt het jaarverslag van de sdb in ieder geval een Groningse vereniging die lid van de bond wordt (Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 32). Dat zij zich aansloot bij de 'Sociaal-Democratische Jongelingsbond' is zeker ('Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen 11. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 18 augustus 1894).
- 74 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 36.
- 75 Deze club mensen was niet heel groot, al telde de sdb in november 1886 al 'meer leden dan al de overige werkliedenverenigingen uit Groningen te zamen' ('Uit Groningen', *Groninger weekblad. Radicale courant voor Nederland*, 6 november 1886).
- 76 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen I & III. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 4 augustus en 1 september 1894.
- 77 Dit is de huidige Coehoornsingel: het adres van dit gebouw werd in die dagen regelmatig vermeld in advertenties en artikelen. Vooral het *Nieuwsblad van het Noorden* kende veel advertenties van de Eendracht. Op 23 juni 1888 staan er bijvoorbeeld drie advertenties onder elkaar in de krant. De reden voor deze overdaad is dat Joan Nieuwenhuis bij die krant de scepter zwaaide. Na zijn vertrek zou het blad bij socialisten uit de gratie raken. Johan Schaper liet in zijn *De Wachter* geen gelegenheid onbenut om het te bespotten ('Op den uitkijk', *De Wachter*, 27 januari 1894, 10 februari 1894, 23 maart 1895. De variërende ondertitels van *De Wachter* zijn hier weggelaten).
- 78 115G Amsterdam, Archief W.H. Vliegen 2, Map met brieven met inlichtingen ivm. *De Dageraad* en *Die onze kracht*, G. Nanninga aan W.H. Vliegen, 23 mei 1902.
- 79 Het carrièrepad van Nanninga is goed te volgen in het bevolkingsregister van de gemeente Groningen waar hij achtereenvolgens als timmerman, kastelein, boekhouder en administrateur opdook (Groninger Archiven, Bevolkingsregisters (van 1860 tot 1910) Stad Groningen, gegevens G. Nanninga (7 december 1858)).
- 80 'Gerrit Nanninga 70 jaar', *Het Volk*, 5 december 1928.
- 81 H.A. Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar* (Groningen 1938) 8; T. Oosterhuis, *Niet om het gewin, maar om het gezin. De geschiedenis van de verbruikscöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000) 47.
- 82 In de Eendracht kwamen zowel socialisten als liberalen samen. Op sommige momenten loonde het de moeite om beide gebouwen te bezoeken omdat er parallel spreekbeurten gehouden werden. Een voorbeeld van een moment waarop beide zalen aan de Zuiderbinnensingel tegelijkertijd voor socialistische spreekbeurten gebruikt werden, is te vinden in: 'Stad en dorp', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 september 1892.
- 83 Te lezen in een advertentie voor 'coöperatieve vereniging "De Toekomst"', zoals afgebeeld in: P. Hoekman en J. Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme, 1882-1920' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 40-68, aldaar 44.
- 84 'Beknopt vijf-en-twintigjarig overzicht der Arbeidersbeweging te Groningen 14. 1868-1893', *Bijvoegsel bij De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 22 september 1894; 115G Amsterdam, Archief

- sdb 18, Tjerk Luitjes aan de (waarschijnlijk) de Centrale Raad, 17 november 1889; Johan Schaper, *Een halve eeuw van strijd 1* (Groningen 1933) 71. Het socialistische karakter blijkt overigens in verschillende gradaties te bestaan. Luitjes schreef over de gemengde vereniging en de verenigingen voor timmerlieden, metaalbewerkers, vrouwen, schilders, stucadoors en jongelingen. Deze clubs waren rechtstreeks aangesloten bij De Toekomst. Zangvereniging 'Door het volk, voor het volk' en toneelclub 'De Vrijheid' oefenden bij De Toekomst en hadden een socialistisch karakter. De toneelclub aanvaardde zelf alleen leden van de partij.
- 85 De schermclub heette Mars en stond onder leiding van een 'lawaaijer steenhouwer, schermmeester en oud-militair' die 'weleens een borreltje teveel' dronk ('Door het volk – Voor het volk', *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 augustus 1888; Schaper, *Een halve eeuw van strijd 1*, 32, 35).
- 86 K. ter Laan, Lemma 'De Toekomst' in: K. ter Laan, *Groninger Encyclopedie deel 11* (Groningen 1955) 789.
- 87 Dit was de leus die voor enige tijd de advertenties van De Toekomst sierde. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Advertentie De toekomst', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 augustus 1888.
- 88 Hoezeer dit idee gekopieerd was uit Gent, bleek ook toen Edmond van Beveren (de leider van de Gentse Vooruit) naar Groningen kwam om een toelichting te geven op het fenomeen coöperatie (H. Defoort, *Werklieden bemint uw profijt. De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006) 173; Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 66).
- 89 Er was zelfs even het idee om een coöperatieve apotheek en doktersdienst in het leven te roepen. Dat bleek echter niet haalbaar (Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 20; 'Gerrit Nanninga 70 jaar', *Het Volk*, 5 december 1928).
- 90 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 66.
- 91 J. Houkes, *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910* (Groningen 1985) 5-7.
- 92 Idem, 19-21.
- 93 Hoekman en Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme', 47-49.
- 94 Voor een overzicht van de situatie die rondom Luitjes ontstond zie: Houkes, *Travailleur*, 20-61.
- 95 'Wie zijn de vijanden III', *Ordelijke hervorming*, 30 december 1893.
- 96 De agitatie van Luitjes had op lange termijn minder positieve gevolgen. Partijgenoot Mook uit Oude Pekela schreef in 1899 over de periode-Luitjes: 'Pekela is een flinke fabrieksstreek, dus werkend volk genoeg. Vroeger, voor ongeveer 6 jaren hebben enkele reuolutionaire [sic] leiders hier veel onheil gesticht, toen bestond er in een ogenblik een vereniging van eenige honderden personen (doch die waren even gauw verdwenen) en thans is het zo treurig gesteld dat er haast geen kans is om ook nog maar eenige goede leden machtig te worden' (115G Amsterdam, Archief SDAP 2365b, Kiesrechtactie en Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (1899), K. Mook aan J. van Kuijkhof (27 september 1899)).
- 97 'De onlusten in Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 januari 1893; 'Binnenland', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 mei 1893.
- 98 Dit leidde uiteindelijk tot een rechtszaak tegen Johan Schaper, Evert Jan Urban en Henri van Kol, de sprekers van die avond. De rechtszaak is tot in detail besproken door Nellie van Kol, de vrouw van Henri ('Een terechtzitting', *De locomotief. Samarangsch handels- en advertentieblad*, 19 augustus 1893).
- 99 'De onlusten in Groningen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 januari 1893; 'Binnenland', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 mei 1893; 'De meibetooging te Groningen', *De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijke Drenthe*, 7 mei 1893. Van Stork hadden de Amsterdamse SDAP-leden geen last meer. Hij overleed anderhalve week voor de oprichting van de partij ('Stadsnieuws. J.D. Stork', *De Amsterdammer*, 21 augustus 1894).
- 100 'De oranjewek in het noorden', *Algemeen Handelsblad*, 23 juni 1892; 'De koninginnen in Groningen', *Leeuwarder Courant*, 23 juni 1892.
- 101 Sommige parlementairen dachten dat Groningen expres was uitgezocht als congreslocatie door Sam Coltof, de secretaris van de Centrale Raad.
- 102 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 61.
- 103 Nanninga stond zelfs als enige Groninger op de officiële aankondiging van deze bijeenkomst ('Kiesrecht-demonstratie', *De Telegraaf*, 4 mei 1894).
- 104 J. Houkes, 'Gerrit Nanninga (1885-1933)' in: P. Hoekman, J. Houkes en O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 108-111, aldaar 110. Kennelijk was Nanninga geen buitencategorie sociaaldemocraat, want hij werd ook niet

- uitgenodigd voor de inleidende besprekingen (Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 167).
- 105 J. Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11 (Groningen 1935) 9; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, N.H. Luigies aan den secretaris Hoofdbestuur SDAP in Nederland, 13 september 1894; 'Soc.-dem. Arbeiderspartij', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 17 september 1894.
 - 106 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 18.
 - 107 'Helsdingen in De Toekomst', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 29 september 1894.
 - 108 Houkes, 'Gerrit Nanninga', 110.
 - 109 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 28.
 - 110 Groninger Archieven, Bevolkingsregisters (1890-1900) Stad Groningen, gegevens G. Nanninga (7 december 1858).
 - 111 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 15.
 - 112 Idem, 11.
 - 113 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 14, Jaarverslag SDAP Groningen over 1899-1900, pagina 3.
 - 114 Groninger Archieven, Archief gemeentebestuur Groningen. Openbare orde: toezicht op samenkomsten en op koffiehuisen, tapperijen en logementen. Aanvraag donderdag 17 oktober 1895.
 - 115 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 13 juni 1896.
 - 116 Toen Johan Schaper in 1897 aan de gemeenteraadsverkiezingen meedeed, kon hij op een tegendemonstratie van zijn voormalige vriend Tjerk Luitjes rekenen. Na een spreekbeurt in de Toekomst ontstond er een opstootje tussen Schaper en aanhangers van Luitjes. De SDAP besloot daarop uit te wijken naar de Eendracht ('Partikuliere Korrespondentie', *De Sociaaldemokraat*, 13 maart 1897).
 - 117 Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 19 januari 1896.
 - 118 Bastiaans, *De Toekomst 50 jaar*, 26; Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 21 juli 1895. Deze notulen geven een vertekend beeld van de stand van zaken omdat er meer niet dan wel besproken werd. Er wordt met geen woord over de verschillende partijen gerept en evenmin wordt de situatie van Nanninga besproken (Groninger Archieven, Verzameling losse stukken gemeentearchief (1502), Notulen van de coöperatieve vereniging De Toekomst, Jaarvergadering 30 juli 1898).
 - 119 Er mocht altijd al tot laat muziek gemaakt worden: Groninger Archieven, Archief gemeentebestuur Groningen. Openbare orde: toezicht op samenkomsten en op koffiehuisen, tapperijen en logementen. Aanvraag dinsdag 12 september 1895. Na verloop van tijd werd steeds meer van die mogelijkheid gebruikgemaakt en traden koren, toneelgezelschappen, circusartiesten en variétéartiesten op. Zie bijvoorbeeld de advertenties van de Toekomst in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 23 september 1898, 15 oktober 1898, 6 november 1898, 13 november 1898.
 - 120 De krant *De Wachter* liep niet lekker, financieel ging het niet goed, de animo voor bijeenkomsten was niet optimaal. Het werd geïllustreerd in een brief van Johan Schaper waar de vermoeidheid vanaf droop en waarin hij zijn partijgenoten opriep ten minste 'morele steun' aan de lokale krant te geven en mee te denken met de redacteur (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 15, Schaper aan het afdeling Groningen, 30 maart 1895).
 - 121 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 38. Hiermee volgde Schaper zichzelf in zekere zin op. Voor de SDV was hij ook al enige tijd propagandist geweest (idem, 76).
 - 122 Idem, 56. Deze krant kon zichzelf nauwelijks bedruipen. Partijgenoten moesten bijspringen, zo was er een telegraafambtenaar die maar liefst 30 gulden abonnementsgeld betaalde.
 - 123 H. Wedman, 'The Implantation of the Labour Movement in Groningen before 1918', *rvsg* 18 (1992) 353-369, aldaar 364.
 - 124 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 129, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 7 december 1896.
 - 125 Dat blijkt ook uit het feit dat de Groningers zich graag met de landelijke partij bemoeiden. Zo stuurden ze een bericht aan het partijbestuur waarin stond dat het partijbestuur niet gemachtigd was 'voorstellen op het congres te doen'. Dat werd door het partijbestuur afgedaan als kletsboek (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, G. Nanninga aan het partijbestuur, 20 december 1897 (inclusief reacties van het partijbestuur)).
 - 126 Soms werden de afmeldingen van anderen alvast maar vermeld in nieuwe uitnodigingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen Henri Polak werd gevraagd te komen spreken omdat de afdeling

- 'telkens teleurgesteld' was door P.J. Troelstra en H. Roland Holst (IISG Amsterdam, Archief ANDB, 3064/6, Het bestuur van de afdeling Groningen aan Henri Polak, 13 februari 1899).
- 127 Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 29-33.
- 128 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987) 63-66.
- 129 Wedman, 'The implantation of the labour movement', 365.
- 130 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907: vergadering 19 juli, 9 en 22 september 1901. Op de vergadering van 19 juli was zelfs besproken om – als dat nodig zou blijken – zelfs in het geheim een financiële bijdrage te leveren aan een voordracht waarvan het bestuur wist dat dit tot onrust zou leiden binnen het PAS.
- 131 B. van Houten en H. Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland 1894-1940' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 76-103, aldaar 84-86.
- 132 Vanaf 1907 zou De Toekomst daadwerkelijk winst gaan uitbetalen aan de SDAP (Van Houten en Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland', 84).
- 133 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, G. Nanninga aan het partijbestuur, 10 oktober 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, R. Diamant (namens het hoofdbestuur van De Zaaier) aan het partijbestuur, 14 november 1902.
- 134 'Vervolg nieuwstijdingen', *Het Volk*, 22 september 1900.
- 135 Dat is terug te zien in diverse documenten van de afdeling. Maar ook op andere plaatsen, zoals bijvoorbeeld de arbeiderskiesvereniging (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 129, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 10 februari 1898).
- 136 Het is niet meer mogelijk om de beroepen van alle leden in deze periode te achterhalen, daarvoor zijn gegevens simpelweg te summier en te moeilijk te controleren. Deze algemene uitspraak is gebaseerd op allerlei verschillende bronnen uit het IISG die naast het bevolkingsregister in de Groninger Archieven zijn gelegd. Een interessant document is bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP afdeling Groningen 30, Ledenlijst afdeling Groningen. Hoewel dit document als ledenlijst gearhiveerd is, is het aannemelijker dat dit een verzendlijst voor een blad was. Er staan namelijk verschillende gebouwen als bibliotheken en leeszalen op. Door dit document naast inventarisaties van leden te leggen (met zekere ledennamen, maar zonder adressen), ontstaat een gefragmenteerd beeld. Volledige zekerheid is echter niet meer te geven en daarom wordt aan de opbouw van het ledenbestand hier weinig aandacht besteed (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, Verschillende ledenlijsten en jaarverslagen van de afdeling Groningen zoals: opgave van leden van de afdeling Groningen via invulformulier met als datum 6 januari, 7 april, 2 juli, 3 oktober 1906, 3 januari, 4 april, 1 juli, 1 oktober 1907, 2 januari, 1 april, 1 juli, 1 oktober 1908, 2 januari, 1 april, 1 juli, 1 oktober 1909; 'Verslag van de Werkzaamheden der Afd. Groningen SDAP 1 januari-31 december 1904'; Koekebakker aan PB 30 januari 1905; Van de Vall aan (waarschijnlijk) PB 1 januari 1907 (moet waarschijnlijk 1908 zijn); W. Van de Vall 'Jaarverslag van de afdeling Groningen der SDAP over het boek jaar 1906 – '07' Van de Vall 'Verslag van de werkzaamheden van de afd. Groningen der SDAP voor het boekjaar 1907-1908).
- 137 In de ledenadministratie is dat niet terug te vinden. Maar er wordt ook geen melding van gemaakt in de belangrijkste publicaties over joods Groningen (zie bijvoorbeeld: Stefan van der Poel, *Joodse stad, de joodse gemeenschap in Groningen 1796-1945* (Groningen 2004)).
- 138 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 47. Daarbij moet worden opgemerkt dat Groningen ook veel minder joodse inwoners kende (2500) dan Amsterdam (65.500) (Schrevel, 'Als socialist, niet als Israëliet', 501).
- 139 Er was een ander lid binnen de afdeling dat zich wel nadrukkelijk als jood profileerde. Dat was Simon Frank; hij was tot 1908 lid van de afdeling Groningen. Hij schreef in deze tijd over het zionisme en het 'Joodsche vraagstuk' en hield lezingen over het zionisme in Noord-Nederland (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 10, Voorstel S. Frank aangaande het jodenvraagstuk, verworpen op de huishoudelijke vergadering 29 januari 1907). Aan zijn afscheid van de partij lag een conflict met uitgerekend het joodse partijlid Nathan de Vries ten grondslag (IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 31, S. Frank aan het afdelingsbestuur Groningen, 17 november 1908).
- 140 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 191-192. Hoezeer de SDV zich op Friesland richtte was ook goed te zien in de reeks 'Brieven uit Friesland', die in de periode vlak voor de splitsing in *Recht voor Allen* verschenen.

- 141 Dat het anarchisme nog niet was opgegeven in 1894, blijkt uit een stevig debat over nut en na-
deel van het parlementarisme in de kolommen van het *Friesch Volksblad* in de nummers van juli
1894. Het werd later ook meer beschouwend besproken, bijvoorbeeld in: 'De arbeidersbeweging
in Friesland', *De Sociaaldemokraat*, 20 februari 1897.
- 142 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 225.
- 143 Dit gebeurde niet alleen in Friesland. Dit patroon is overal in het land waarneembaar. Bovendien
zijn er ook varianten. In Vlaardingien bijvoorbeeld werd de afdeling in eerste instantie vanuit,
maar vervolgens naast de Volkskiesvereniging opgericht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1590,
J.H. Roldanus aan J. van Kuijkhof, 18 november 1904).
- 144 IISG Amsterdam, Archief SDAP 984, K. Wiersma aan het partijbestuur, 2 april 1895.
- 145 IISG Amsterdam, Archief SDAP 984, M. Hillebrand aan J. van Kuijkhof, 14 januari 1899 en M.
Hillebrand aan W.R. Brunse/Brunte 22 april 1899. Het gaat hier over de oprichting van de kies-
vereniging, maar het feit dat deze brieven gewisseld worden met Van Kuijkhof, laat al iets van de
intenties zien.
- 146 Hillebrand werd in 1866 geboren in Dokkum, alwaar zijn vader de uitbater van een café was.
Menne werkte zo nu en dan bij zijn vader in het café, maar ging na diens dood aan de slag als
koopman. Hij werd een bekende verschijning in Dokkum en omgeving ('Menne Hillebrand, een
Dokkumer socialist', *Leeuwarder courant*, 18 februari 1978).
- 147 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1039, G. Dijkstra aan G. Israel, 21 oktober 1894 en P. van Dam
aan het partijbestuur, 3 april 1898.
- 148 IISG Amsterdam, Archief SDAP 833, K. Dijkstra aan het partijbestuur, 2 mei 1905. Dit is een wat
later voorbeeld, maar eerder gebeurde hetzelfde. Zie bijvoorbeeld Lekkum: IISG Amsterdam,
Archief SDAP 1236, W.C. Veldman aan Schaper, 12 april 1895. Daar besloot de afdeling na finan-
ciële problemen als 'vrije sd vereniging' door te gaan.
- 149 Deze opsomming werd vanaf 1901 in drie van de vijf notulenboeken bijgeschreven (IISG Amster-
dam, Archief SDAP afdeling Lemmer, Notulenboeken Afdeling Lemmer 1894 – 1920, Notulen-
boeken van 1894 – 1904, 1912 – 1916 en 1917 – 1920).
- 150 Wie een sfeerimpressie van de vroege beweging in Friesland wil lezen, doet er goed aan een blik
te werpen in de sleutelroman *Barthold Meryan* van Cornélie Huygens. Zij geeft een uitvoerige
beschrijving van een vergaderspektakel in een klein Fries dorp ten tijde van de sdb (C. Huygens,
Barthold Meryan (Amsterdam 1897) vanaf pagina 242).
- 151 'De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; Frieswijk,
Socialisme in Friesland, 225, 246.
- 152 'De konferentie voor de nieuwe partij te Zwolle', *De Wachter. Soc.-Demokratisch Volksblad*, 1 sep-
tember 1894; P.J. Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.' in: *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tien-
jarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij*, SDAP (Amsterdam 1904) 85-134, aldaar 133.
Ook in de diverse boeken van Vliegen wordt niet over een afdeling gesproken.
- 153 Toen SDAP-voorman Marten Kalsbeek in 1904 overleed, verscheen er een In Memoriam van hem
in het *Arbeidersjaarboekje voor 1905*. Daarin schrijft zijn beste vriend en medestrijder niets over
een sdb-afdeling, maar vertelt hij juist hoe Kalsbeek de SDAP-afdeling vanuit de NBAKS oprichtte
(C. Kasje, '†M. Kalsbeek' in: SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1905* (Amsterdam 1904) 64).
- 154 Gemeente Boarnsterhim, Ingekomen stukken gemeente Warga, gemeente Idaarderadeel, Brief
J. Tanja, 12 juni 1893.
- 155 Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 102.
- 156 'Binnenland', *De Standaard*, 2 oktober 1890; 'Begravenis T.M. de Boer', *Leeuwarder Courant*, 12
oktober 1933; 'Advertentie', *Leeuwarder Courant*, 29 oktober 1890; 'Advertentie', *Leeuwarder
Courant*, 18 november 1891.
- 157 'Advertentie Bond Alg. K. en St.', *Leeuwarder Courant*, 12 oktober 1891 en 3 juni 1892.
- 158 H.J. Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij in Friesland. Jaargang 1892* (Sneek 1892) xii.
- 159 'Binnenland', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 maart 1893; 'Leeuwarden', *Leeuwarder Courant*, 21
maart 1893; 'Friesch comité voor de volkspartij', *De Klok*, 11 maart 1893.
- 160 Dit gold ook voor de banieren van de verenigingen uit Arnhem, Groningen en Holwerd ('De
meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 19 mei 1894).
- 161 Het is aannemelijk dat het grotendeels om dezelfde mensen gaat, hoewel lang niet alle zeventig
leden van de NBAKS overstapten. Naast Tiemen de Boer waren dat ook Elke van der Meulen en
Jan Veenstra. Zie daarvoor: Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij*, xii; IISG Amsterdam,
Archief SDAP 1614, L. van Loon aan J. van Kuijkhof, Ledenlijst 1898 afdeling Warga, 18 juli 1898
(namen aangevuld met gegevens uit latere ledenlijsten).

- 162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, L. van Loon aan J. van Kuijkhof, Ledenlijst 1898 afdeling Warga, 18 juli 1898 (namen aangevuld met gegevens uit latere ledenlijsten); Archiven gemeente Boarnsterhim, Bevolkingsregister gemeente Warga 1894. Niet alle leden zijn even gemakkelijk te traceren, daarom is alleen geschreven over mensen waar geen onduidelijkheid over bestond. Ook zijn er soms problemen met betalingen waardoor mensen (al dan niet tijdelijk) van de ledenlijst verdwenen.
- 163 Dit was de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Nederland. Het was echter geen arbeiderscoöperatie. Dat bleek wel toen directeur Kuyper op 14 maart 1895 een proces verbaal kreeg voor de overtreding van de arbeidswet (Archiven gemeente Boarnsterhim, Register van opgemaakte en verzonden processen verbaal, gemeente Idaarderadeel (15 maart 1895)).
- 164 Gemeentelijke archieven gemeente Boarnsterhim, Bevolkingsregister gemeente Warga 1890-1900.
- 165 Zonder dat de leden van de afdeling genoemd worden, wordt de armoede in Warga goed verbeeld in het boek *Afke's Tiental* van Nynke van Hichtum, het pseudoniem van Sjoukje Bokma de Boer, de vrouw van Pieter Jelles Troelstra. Naar de achtergrond van dat boek is onderzoek gedaan door J.J. Kalma en later ook door Aukje Holtrop (N. Van Hichtum, *Afke's tiental: een schets uit het Friesche arbeidersleven* (Groningen 1903); J.J. Kalma, *Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea: de skriuwster Sj. Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939) en 'Afke's tiental'* (Bolsward 1967); A. Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005)).
- 166 In 1898 waren er slechts zeven betalende leden (van de negentien op de ledenlijst), in 1902 waren dat er acht. Ondertussen prijkten er nog tien namen op de ledenlijst van mensen die niet betaalden. Daarna nam het ledental toe (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, Bijschrift op de ledenlijst Warga 1898 en J. de Visser aan het partijbestuur, 10 maart 1903).
- 167 Verteld door J.M. de Boer tijdens een jubileumvergadering in 1909 (Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'). En specifiek voor 1902: 'Uit de provincie', *Leeuwarder Courant*, 9 oktober 1902.
- 168 'Advertentie Kiezersvereniging Idaarderadeel', *Leeuwarder Courant*, 8 juli 1895; 'Advertentie SDAP', *Leeuwarder Courant*, 12 juli 1897; 'Begravenis T.M. de Boer', *Leeuwarder Courant*, 12 oktober 1933.
- 169 'Binnenland', *Leeuwarder Courant*, 6 juli 1897.
- 170 Deze jeugdvriend Cornelis Kasje was de zoon van een vriendin van zijn moeder ('Aan onzen redacteur-propagandist M. Kalsbeek', *De zuivelbewerker. Orgaan van den bond van zuivelfabrieksarbeiders in Nederland*, 21 september 1904). Voor een levensbeschrijving van een zuivelarbeider die door Kalsbeek in de beweging getrokken werd zie: J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919) 73-83.
- 171 Johan Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989) 188; C. Kasje, *Een woord aan de zuivelarbeiders* (Leeuwarden 1915) 2.
- 172 Kalsbeek was onder andere lid van de agrarische commissie van de SDAP. Zijn geschreven werk was ook opmerkelijk. Hoewel hij als zoon van een landarbeider nauwelijks geschoold was, als arbeider weinig vrije tijd had en bovendien ernstig ziek was, publiceerde hij enkele doortimmerde artikelen in *De Nieuwe Tijd*. Zie bijvoorbeeld: M. Kalsbeek, 'De zuivelindustrie in Friesland en het pachtstelsel', *De Nieuwe Tijd* VI, (1901) 540-565; M. Kalsbeek 'De agrarische kwestie', *De Nieuwe Tijd* VI, (1901) 689-693.
- 173 Kalsbeek hield niet alleen met partijgenoten contact. Ook mensen die als socialist buiten de SDAP aan de weg timmerden wist hij voor de bond te mobiliseren. Een voorbeeld daarvan was Jarig van der Wielen (Bosker, *Rode boegbeelden in Schoterland*, 145).
- 174 Dat gold in het bijzonder voor de nabijgelegen afdeling Roordahuizum (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1431, Jaarverslag afdeling Roordahuizum over 1907 van S. Sixma jr., 18 januari 1908, eerste en tweede pagina).
- 175 Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'.
- 176 'Uit de partij, vijftien jaar strijd', *Het Volk*, 12 februari 1910; Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'.
- 177 Tresoar Leeuwarden (archief 314 – ingang 6356), 'Notulenboek Afdeling Warga van de SDAP 1908-1917'. Behalve de jubileumvergadering is dat bijvoorbeeld bij het overlijden van Gerrit van der Mark, een lid van het eerste uur.
- 178 'Ingezonden stukken', *Friesch Volksblad*, 24 december 1893.

- 179 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur, vergadering 31 maart 1896.
- 180 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 4 april 1896. Waarschijnlijk viel deze afdeling van de Friese Volkspartij samen met de afdeling van de NBAKS die begin jaren negentig in Holwerd actief was (zie bijvoorbeeld: 'Ingezonden stukken', *Friesch Volksblad*, 27 april 1893). Dat er een jongelingenvereniging was, is op te maken uit: 'Te Holwerd', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 7 december 1895.
- 181 'Een kijkje bij de zitting van 't gerechtshof te Leeuwarden op donderdag 8 januari 1896', *Friesch Volksblad*, 12 januari 1896; 'Rechtzaken', *Leeuwarder Courant*, 14 januari 1896.
- 182 'Rechtzaken', *Leeuwarder Courant*, 14 januari 1896.
- 183 In 1891 was Troelstra in Holwerd geweest tijdens zijn eerste politieke spreekbeurten in de provincie ('Politieke meeting', *Leeuwarder Courant*, 28 mei 1891). In 1894 had hij contact met de BAKS in Holwerd nadat die vereniging hem met een motie steunde in zijn strijd met Domela Nieuwenhuis ('Correspondentie', *De Baanbreker. Volksblad voor de provincie Utrecht*, 13 januari 1894). Op 13 mei 1894 stuurden de socialisten uit Holwerd hun banier naar Deventer, waar Troelstra's kiesrechtmeeting plaatsvond ('De meeting te Deventer', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 19 mei 1894). Op 26 november 1895 hield hij wederom een spreekbeurt in Holwerd ('Te Holwerd', *De Baanbreker. Sociaaldemokratisch Volksblad*, 7 december 1895).
- 184 Dat deed hij vooral in Friesland (Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.', 100).
- 185 'Leeuwarden', *De Sociaaldemokraat*, 11 januari 1896; 'Bijvoegsel bij het No. Van 18 januari 1896', *De Sociaaldemokraat*, 18 januari 1896.
- 186 'Propagandareis in het noorden', *De Sociaaldemokraat*, 28 maart 1896.
- 187 Ibidem.
- 188 'Het Kongres der Sociaaldemokr. Arbeiderspartij in Nederland', *De Sociaaldemokraat*, 11 april 1896.
- 189 Ibidem.
- 190 Debat: 'De landbouwer en de klassenstrijd', *De Sociaaldemokraat*, 8 februari 1896; 'Vakvereniging voor landarbeiders?', *De Sociaaldemokraat*, 22 februari 1896. Propagandatocht: 'Propagandareis in het noorden', *De Sociaaldemokraat*, 28 maart 1896.
- 191 'Een tam socialisten congres. III slot', *De Tijd*, 25 april 1896.
- 192 IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd van 15 juli 1898 (27 leden), 2 januari 1899 (26 leden), 3 maart 1899 (27 leden), 31 januari 1900 (22 leden), 13 april 1905 (36 leden) en 16 april 1908 en een brief van Jongedijk aan het partijbestuur, 1 april 1900. Aangevuld met: Streekarchivaat Noordooit Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900. Ook later blijft de afdeling bevolkt door landarbeiders, in 1903 waren de leden 'allen maar arme landarbeiders', aldus de secretaris (IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Tj. Hamstra aan het partijbestuur, 5 maart 1903).
- 193 Er waren slechts een paar andere afdelingen die voornamelijk uit landarbeiders bestonden. In 1899 werd de kleine afdeling Abbebroek opgericht. De voorzitter merkte op dat de arbeiders in het dorp 'veldarbeiders' waren, dus dat zal voor de afdeling ook gegolden hebben (IISG Amsterdam, Archief SDAP 828, P. Wolters aan iemand in het partijbestuur, 23 februari 1899). Een andere uitzondering was de afdeling Akkerwoude. Ook deze kende voornamelijk landarbeiders als haar leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 833, K. Dijkstra aan het partijbestuur, 1 februari 1905). Daarnaast bestonden ook Aardenburg en Westeremden grotendeels uit landarbeiders. Henny Buiting onderzocht bovendien in welke regio's veel en in welke weinig landarbeiders lid waren (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 811-812, 802-803). Ter aanvulling: zelfs in de SDP bestonden weinig afdelingen die voor het grootste deel uit landarbeiders waren samengesteld (Johan Frieswijk, 'The Labour Movement in Friesland. 1880-1919', *TVSG* 18 (1992) 370-388, aldaar 373-374).
- 194 Buiting en Van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', 323; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 797-798.
- 195 De afdeling was bijzonder arm. Zo hadden veel mensen moeite met de contributie en was er vaak geen geld om het partijcongres te bezoeken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1155, P. Buwalda aan P. Van Dam, 5 april 1898 en A. Jongedijk aan het partijbestuur, 1 april 1900).
- 196 'Ingezonden', *De Sociaaldemokraat*, 16 mei 1896.
- 197 Dat er serieuze belangstelling voor de SDAP was, bleek na het congres van Arnhem. Om congresbesluiten te bevestigen, werd altijd een referendum uitgeschreven. Leden van alle afdelingen konden op de eerstvolgende vergadering aangeven of ze het eens of oneens waren. De ingevulde

- referendumbriefjes van alle afdelingen bieden zo een steekproef van het vergaderingsbezoek. Met twintig uitgebrachte stemmen stond Holwerd in de top van de lijst. Ter vergelijking: in de organiserende afdeling Arnhem waren slecht elf stemmen uitgebracht.
- 198 'Agenten voor dit blad zijn', *Arm Friesland*, vanaf 18 januari 1899.
 - 199 Genealogisch onderzoek op basis van IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd 1897-1907: van 15 juli 1898, 2 januari 1899, 3 maart 1899, 31 januari 1900, 13 april 1905 en 16 april 1908 en Streekarchivaat Noordoost Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900.
 - 200 Genealogisch onderzoek op basis van IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, Ledenlijsten afdeling Holwerd 1897-1907: van 15 juli 1898, 2 januari 1899, 3 maart 1899, 31 januari 1900, 13 april 1905 en 16 april 1908 en Streekarchivaat Noordoost Friesland te Dokkum, Boeken bevolkingsregister gemeente Holwerd, uitgave 1900.
 - 201 Vaders en zonen waren vaker lid van dezelfde afdeling. In sommige gevallen was er sprake van sociale druk om ook lid te worden van de club. Zoiets valt ook af te lezen uit een opmerkelijke mutatie in de ledenadministratie van Holwerd. Toen Jacob Bouma in juni 1906 overleed, schreef zijn zoon zich in dezelfde maand nog uit bij de partij.
 - 202 Frieswijk, 'The Labour Movement in Friesland', 386.
 - 203 Meestal werd het platteland juist als kerkelijk getypeerd, maar onder socialisten bestond al een vroege seculiere beweging (J. Frieswijk, 'Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere niet' in: Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1982) 71-91, aldaar 77).
 - 204 B. Mulder, 'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme' in: M. de Bok, J. Frieswijk en B. Mulder, *100 jaar sociaal-democratie in Friesland* (Akkrum 1994) 27-41.
 - 205 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaaldemokraat* 1898 - 1900, alfabetisch op plaatsnaam A-N, pagina 157 - 158.
 - 206 IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, 'De werkzaamheden der afdeling Holwerd tijdens het Congres 1898 door J. van Zinderen, 3 maart 1899; IISG Amsterdam, Archieven SDAP 1155, J. van Zinderen aan het partijbestuur, 2 januari 1899.
 - 207 'Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 29 augustus 1896; 'Werkverschaffing', *Arm Friesland*, 18 januari 1899.
 - 208 'Werkverschaffing te Holwerd', *Arm Friesland*, 15 juli 1899.
 - 209 Deze opmerking is afkomstig van Klaas Toornstra, een van de vele socialisten die een korte autobiografie schreef. Dit verhaal speelt zich ten dele in Holwerd af, maar na de hier besproken periode (K. Toornstra, *Van onderwijzer tot burgemeester*, 32).
 - 210 Ook intern was het soms moeilijk. Jan Buwalda deed net als Tiemen de Boer uit Wargha in 1901 mee aan de voorverkiezingen voor de provinciale staten, ze werden geen van beiden gekandideerd door de SDAP ('Stad en dorp', *Nieuwsblad van het noorden*, 24 mei 1901).
 - 211 'Ingezonden', *De Sociaaldemokraat*, 25 juli 1896. Uiteindelijk loste de afdeling Groningen het probleem op en komt met een afvaardiging naar Holwerd ('Partijzaken', *De Sociaaldemokraat*, 8 augustus 1896).
 - 212 Dit werd mij verteld door de heer De Bruin, wiens vader tot de eerste leden van de afdeling Holwerd behoorde.
 - 213 Ook op andere niveaus is continuïteit waargenomen. Volgens Carel Davids hebben lokale elites aan het einde van de negentiende eeuw 'informele conventies, normen en gedragscodes op het niveau van de lokale gemeenschap' in de strijd om de verzuiling gecultiveerd en gereanimeerd (C. A. Davids, *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op lange termijn* (Amsterdam 1995) 17).
 - 214 IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898; Henk Giebels, *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994) 135; 'Partijzaken', *De sociaaldemokraat*, 1 februari 1896; B. Reinolda, 'The Weak Implantation of the Early Catholic and Socialist Workers Movement in Nijmegen', *rvsg* 18 (1992) 404-424, aldaar 417; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Brief van secretaris afdeling Almelo (naam onleesbaar) aan partijsecretariaat, 3 december 1899.
 - 215 H. Buiting en Ph. Van Praag, *De roden roepen. Een eeuw sociaal-democratie in Deventer* (Deventer 1999) 13.
 - 216 Voor andere steden is hier ook onderzoek naar gedaan. Zie voor een latere periode bijvoorbeeld:

- J. Perry en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van sdap-leden in Maastricht', *rvsg* 14 (1988) 247-273.
- 217 Iemand die veel aandacht besteed heeft aan de samenstelling van de sdb en de sdap is Bert Altena. Zie daarvoor bijvoorbeeld: B. Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1928* (Amsterdam 1989).
- 218 A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990) 150; F.J. van Gaal, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989) 161-162.
- 219 B. Altena, 'Socialisten in de marge. Arbeiders, arbeidersbeweging, socialisme en verzuiling in Noord-Brabant', *rvsg* 24 (1998) 56-73, aldaar 67.
- 220 'Het Kongres der Sociaaldemokr. Arbeiderspartij in Nederland', *De Sociaaldemokraat*, 11 april 1896.
- 221 B. Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (sdap) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994) 533-548, aldaar 539; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 819.
- 222 Omdat niet altijd even goed genoteerd is wanneer zij werden opgenomen in de ledenadministratie, is de periode die hier besproken wordt minder duidelijk afgebakend dan in het voorgaande. Ook is nooit goed duidelijk hoeveel mensen tegelijkertijd als verspreid lid waren opgenomen in de administratie. Hier wordt geconcentreerd op de mensen die rond 1900 als verspreid lid genoteerd stonden. Van sommigen van hen is bekend dat ze zich al in 1894 hadden aangemeld, in andere gevallen blijft het gissen wanneer ze lid werden.
- 223 IISG Amsterdam, Archief sdap 1703-1704. Dit zijn boeken met namen en adressen van verspreide leden. In 1898 werd een aantal verspreide leden apart genoteerd, dat gebeurde in het schrift waarin ook de afdelingssecretarissen werden opgenomen. Voor de algemene uitspraken over de verspreide leden is ook die bron bestudeerd (IISG Amsterdam, Archief sdap 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898).
- 224 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J. van Anrooy aan het partijbestuur, 9 oktober 1900.
- 225 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J. Van Anrooy aan J. van Kuijkhof, 20 september 1902.
- 226 Van Ommen werd expliciet genoemd als 'redacteur uitgever van het Nieuwsblad Suriname'. May stond ten tijde van zijn inschrijving als [gep.] ambtenaar te boek (IISG Amsterdam, Archief sdap 1703. Boek met namen en adressen van verspreide leden).
- 227 IISG Amsterdam, Archief sdap 1704, Verspreide leden alfabetisch op plaatsnaam; IISG Amsterdam, Archief sdap 1708, Correspondentie met verspreide leden in Nederlands-Oost- en West-Indië.
- 228 IISG Amsterdam, Archief sdap 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam. Hij zat in onder andere München, Florence en Parijs.
- 229 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J.G. Veldheer aan J. van Kuijkhof, 3 februari 1900.
- 230 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J.F. Ankersmit aan J. van Kuijkhof, 13 oktober 1900.
- 231 IISG Amsterdam, Archief sdap 1704-1709, Correspondentie met verspreide leden in binnen- en buitenland, 1894-1909.
- 232 IISG Amsterdam, Archief sdap 1704, Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam.
- 233 C.W. Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986) 126, 132. Hierbij moet worden opgemerkt dat Van Kol op verschillende plaatsen terugkomt bij de verspreide leden en in de correspondentie, maar op andere plaatsen juist weer niet genoemd wordt. Hij is in zeker opzicht een categorie apart.
- 234 IISG Amsterdam Archief sdap 941a, C.J. Fenger aan het Partijbestuur, 23 juli 1900; Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 132-133.
- 235 IISG Amsterdam, Archief sdap 1709, J.M.O. Witjens aan 'monsieur', 21 maart 1903. Overigens vraagt deze Witjens zich wel af of het mogelijk is om een afdeling in Brussel te stichten.
- 236 Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief sdap 1708, G. S. Ferwerda aan Van Kuijkhof, 4 oktober 1906. Andere voorbeelden zijn verspreid over het hele archief te vinden.
- 237 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J. Timmer aan J. van Kuijkhof, 13 juni 1902.
- 238 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, J. Zijl aan het partijbestuur, 1 juli 1901.
- 239 IISG Amsterdam, Archief sdap 1705, A. van Gogh-Kaulbach aan J. van Kuijkhof, 6 april 1899. Baart en Adama van Scheltema zijn terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief sdap 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam (allebei Bergen).

- 240 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, T. Landré aan het partijbestuur, 2 december 1901. Als meubelmaker bij meubelfabrikant 'Onder den St. Maarten' richtte hij de afdeling Zaltbommel op. Daarna verrichtte hij werk voor het socialistisch leesgezelschap dat in hoofdstuk 5 genoemd wordt en verwierf hij enige bekendheid als publicist en ontwerper. In hoofdstuk 6 komt hij uitgebreider aan de orde, dan als lid van de afdeling Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Met alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, diverse brieven, zie register van geadresseerden: T. Landré: J. van Kuijkhof aan T. Landré 4 december 1901, 5 februari 1902, ongedateerd (waarschijnlijk) 4 of 5 maart 1902; 15 maart 1902; 25 maart 1902; 12 april 1902).
- 241 Onder de verspreide leden waren veel niet-arbeiders te vinden. Bert Altena heeft laten zien dat juist de niet-arbeiders in de SDAP van grote financiële betekenis waren (Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 541-543).
- 242 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705. Correspondentie met verspreide leden 1894-1902. Bahlmann verhuisde eindeloos, maar omdat hij telkens keurig liet weten waar hij naartoe ging, bleef de partij voor hem leven.
- 243 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W.H. de Graaff aan de secretaris van het partijbestuur, 12 januari 1898.
- 244 Hij werd aangemeld door Frederik Hugenholtz (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F.W.N. Hugenholtz aan J. van Kuijkhof, 1 februari 1900).
- 245 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, E. Redelé aan het partijbestuur, 2 april 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Met alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, zie register van geadresseerden: E. Redelé: J. van Kuijkhof aan E. Redelé 13 maart en 3 april 1902.
- 246 Bij Eduard Redelé speelde ongetwijfeld mee dat hij op achttienjarige leeftijd de Vlaamse socialist Emile van der Velde had ontmoet (Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 76).
- 247 H. Giebels, 'De eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling Eindhoven' in: Jacques Giele (et. al.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1981) 144-189, aldaar 158.
- 248 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W. Bax aan de secretaris van het partijbestuur, 6 juli 1897.
- 249 Melchers gaf zich op 22 oktober 1896 op als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, G.W. Melchers aan het partijbestuur, 22 oktober 1896). Van der Heide schreef zich eveneens in oktober 1896 in als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met lijst van afdelingssecretarissen 1898). Marie-Anne de Harder schrijft dat Van der Heide lid werd nadat Troelstra vroeg of hij Van der Heide mocht inschrijven. Dat was een tactische zet: met dominees aan boord werd de partij voor een andere groep arbeiders aantrekkelijk (M.A. de Harder, *Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement* (Kampen 2011) 83). Cannegietier en Reitsma doken op tussen de verspreide leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704. Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, F. Reitsma aan het partijbestuur, 16 mei 1906). Winkel werd elders genoemd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 836a, Brief van D. Peters aan het partijsecretariaat, 20 november 1905).
- 250 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, J.S. Wackerhausen aan de secretaris van het partijbestuur, 26 januari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, G. de Lange aan het partijbestuur, 4 januari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, M. Lake aan het partijbestuur, 10 april 1900.
- 251 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F. Felkert aan J. van Kuijkhof, 28 juni 1901. Opvallend is dat deze schoolmeesters hun aanmelding deden op een kaart van de Nederlandsche Vegetarische Bond.
- 252 Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 540.
- 253 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, A.H. Kroes aan W.P.G. Helsdingen, 24 maart 1897.
- 254 Bert Altena heeft een mooie lijst van scheldwoorden en schimpsechuten van anarchistische zijde opgesteld (Altena, *Een broeinest der anarchie*, 248).
- 255 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, D. Spanjaard aan J. van Kuijkhof, 13 januari 1903.
- 256 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, A.H. Haentjens aan het partijbestuur, 25 februari 1902.
- 257 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, W.C. van Manen aan J. van Kuijkhof, 6 maart 1899.
- 258 IISG Amsterdam, Archief SDAP 826, P. Verweij aan het partijbestuur, 27 oktober en 21 december 1897.
- 259 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1704, Boek met namen en adressen van verspreide leden, alfabetisch op plaatsnaam.

- 260 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, P. Mulder aan P. Van Dam, 17 oktober 1897.
- 261 Dit beeld is een bevestiging van wat Henny Buiting en Steven van Schuppen concludeerden in een onderzoek op basis van alle SDAP-leden (Buiting en Van Schuppen, 'The Implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', 313-333).
- 262 *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij*, SDAP (Amsterdam 1904).
- 263 IISG Amsterdam, Archief SDAP 934, P. van 't Kruis aan J. G. van Kuijkhof, 31 december 1908.
- 264 Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 132.
- 265 Henny Buiting heeft bijvoorbeeld een indrukwekkend overzicht gegeven van de plaats die intellectuelen innemen in de afdelingen van partij. Daaruit blijkt dat de rol van intellectuelen bijzonder groot is. Die rol moet over de hele partij dus worden aangevuld met deze vaststellingen over de verspreide leden. Die lijken door Buiting niet behandeld te zijn (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 801-815, 910-911).
- 266 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1186, Brief van W. Kerger aan het partijbestuur, 5 februari 1909.
- 267 'Cursus Duitsch' in: *De Sociaal-Demokraat*, 7 februari 1899.
- 268 Het ging hier om de gebroeders Geertsma, die voorzitter en eerste secretaris in Arnhem, en de gebroeders Schaper, die eerste en tweede voorzitter in Groningen waren, (Arnhem: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, H. Geertsma aan het partijbestuur, 2 juli 1900. Groningen: IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907, 5 februari 1901).
- 269 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. Collet aan G.W. Melchers, 24 oktober 1904.
- 270 IISG Amsterdam, archief SDAP 1065a, 'Huishoudelijk reglement afdeling Gouda 1905', artikel 5. Deze statuten bestonden al vóór 1905.
- 271 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, E. Van der Werf aan J. van Kuijkhof, 9 november 1910. Winterberg had daarover echter andere ideeën. Hij meldde dat hij geen lid werd van de afdeling, maar al lid was van de partij en zich slechts liet overschrijven.
- 272 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen bestuursvergadering SDAP Groningen februari 1901 – juni 1907, 29 maart 1903.

4 Wolf Lelie en Geert Thole Beishuizen

- 1 Waarom dit tweetal? De keuze voor Beishuizen en Lelie is gemaakt om meerdere redenen. Ten eerste zijn ze beide onbekend gebleven want door historici is tot nu toe niet over hen geschreven. Ten tweede vertegenwoordigen ze samen allerlei onderdelen van de partij die later als typisch sociaaldemocratisch beschouwd zijn. Lelie is een stadse, joodse diamantbewerker die vanaf het eerste uur bij de partij betrokken was, maar zich ook steeds heeft omringd met andere sociaaldemocraten. Bovendien trad hij bij de partij in dienst. Beishuizen was schoolmeester, verenigingsman en Groninger, allemaal even sociaaldemocratische stereotypen. Als verspreid lid kwam hij anders tot de partij dan Lelie en zijn inhoudelijke interesses en strijd voor verheffing maakten dat hij het partijlidmaatschap ook anders invulde. Ten derde is van zowel Lelie als Beishuizen voldoende materiaal terug te vinden voor het schrijven van een korte biografie.
- 2 Tijdens het leven van Wolf Lelie woonde er in Amsterdam nog een Wolf Lelie. In dit onderzoek is goed in de gaten gehouden dat beide levens niet door elkaar zijn gaan lopen. 'De andere Wolf' was getrouwd met Jacomijn (Jane) Stouwer en had geen uitgesproken banden met de SDAP.
- 3 Stadsarchief Amsterdam, Huwelijksaktes, Huwelijksakte Joseph W. Lelie en S. Beekman (19 juni 1867); Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, Huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897).
- 4 Diverse gegevens J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841): Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister Amsterdam, gezinskaarten en woningboeken.
- 5 Joseph Wolf Lelie woonde aan de Lepelstraat, de Nieuwe Prinsengracht, de Kazernestraat en aan de Vaalrivierstraat. Al deze straten liggen rondom het Oosterpark (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).
- 6 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, Gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).
- 7 Ibidem.
- 8 In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 8 december 1893 verschenen verschillende rouwadvertenties voor Rika Melhado. Niet alleen haar ouders, maar ook Wolf, de ouders van Wolf en haar

- beste vriendin Jetje van Dal plaatsten een rouwbericht ('Familieberichten', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 8 december 1893).
- 9 Wolf Lelie woonde vanaf 5 december 1891 in de Lepelstraat, de familie Trompetter woonde er vanaf 4 juni 1895 (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841) en M. Trompetter (geb. 9 maart 1851). NB Ook de geboortedatum 10 maart wordt op sommige plaatsen vermeld).
 - 10 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart M. Trompetter (geb. 9 maart 1851).
 - 11 Een aantal jaren na de oprichting van de partij woonden in de Lepelstraat al meer dan dertig partijgenoten (11SG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 15 en 16, ledenlijsten (1895-1898 en 1901-1903)).
 - 12 11SG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 16, ledenlijst Federatie Amsterdam (1901-1903).
 - 13 Zie daarvoor hoofdstuk 2. Wolf was niet de enige van zijn familie die trouwde in Zaandam. Ook zijn zussen Rosette (in 1907) en Rebecca Lelie (in 1913) deden dat.
 - 14 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart J.W. Lelie (geb. 23 mei 1841).
 - 15 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart M. Trompetter (geb. 9 maart 1851).
 - 16 Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897).
 - 17 De getuigen waren: Johan Christiaan Wahler, steenhouwer; Thomas van Kruiselbergen, arbeider; Levie Harpman, kleermaker, gids; Noach Slager, kleermaker, geboren in Kampen, trouwde ook in Zaandam en woonde een tijdje ook in dezelfde straat als Wolf (Gemeentearchief Zaanstad, Huwelijksaktes, huwelijk W. Lelie en C. Trompetter (7 februari 1897)).
 - 18 Felixarchief Antwerpen, Vreemdelingenregisters, vreemdelingendossier Wolf Lelie, aangekomen op 16 juni 1897; Felixarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters 1890-1900 Tienjarentafels, Gezin Lelie-Trompetter.
 - 19 Hij woonde in huis met Jacob David de Leeuw, Meijer de Kromme en Simon Soesan (Felixarchief Antwerpen, Bevolkingsregisters Antwerpen 1890-1900, Adres: Rolwagenstraat 83).
 - 20 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaart W. Lelie (geb. 9 november 1871).
 - 21 Troelstra, *Groei*, 124-125.
 - 22 Manus Degen wordt in het boek Manus Sabel genoemd (Joost Mendes (Emanuel Querido), *Het geslacht der Santeljano's*, deel 11 (Amsterdam 1930) 550, 731. Sleutel op de sleutelroman is samengesteld door Emanuel Querido zelf. Deze is aanwezig in de bibliotheek van het Gemeentearchief Amsterdam, nr.v1007-v1008. Verkregen via Dennis Bos).
 - 23 In die tijd schreef hij brieven op hun briefpapier waarop de afbeelding met de worstelaars stond. (11SG Amsterdam, Archief Jan van Zutphen 85, Wolf Lelie aan Jan van Zutphen, 6 juni 1899).
 - 24 'Jan de Roode herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935.
 - 25 'Al is de leugen nog zo snel...', *Het Volk*, 5 februari 1911.
 - 26 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Een jubilaris', *Het Volk*, 21 juli 1925.
 - 27 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Da's de gif!', *Het Volk*, 22 september 1915.
 - 28 'Wolf Lelie zestig jaar', *Het Volk*, 7 november 1931.
 - 29 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2691, Secretaris van de commissie van beheer aan de heren Masureeuw en Bouten, 3 april 1900.
 - 30 Er zijn meerdere rapporten geschreven en daarvan zijn verschillende versies bewaard, soms met bijlagen, soms niet. Hierbij de documenten waarop dit is gebaseerd: 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad 'Het Volk' over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901, (31 december 1901), door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut; 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, door M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn., 6 juni 1901.
 - 31 A.J.C. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950) 126.
 - 32 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad 'Het Volk' over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901 (31 december 1901), door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut; 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn., 6 juni 1901. Vanaf dit moment zouden er nog

- vaak advertenties voor vacatures bij *Het Volk* verschijnen, bijna altijd met een enorme hoeveelheid reacties tot gevolg. Toen de brochurehandel van de SDAP in 1906 verzelfstandigd werd, leverde dat bijvoorbeeld meer dan honderd sollicitatiebrieven op (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825b, sollicitatiebrieven).
- 33 'Expéditeur Wolf', *Het Volk*, 24 juli 1935.
 - 34 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz (directeur van *Het Volk*) aan F.M. Wibaut, 12 april 1905, pagina 4.
 - 35 De verhalen waarin Wolf als 'bezorger' optrad zijn legio. Bij zijn overlijden werden ze allemaal nog eens herhaald in necrologieën. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Jan de Rooze herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935; 'Expéditeur Wolf. Hij begon als colporteur', *Het Volk*, 24 juli 1935.
 - 36 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 72.
 - 37 Het gaat hier om Gelderse Kade 109 (administratie) en 117 (drukkerij). De commissie van beheer schreef hierover: 'Wij wijzen er slechts op dat ten slotte voor de administratie een verblijf op de Geldersche kade 109 moest worden gehuurd. Nu dit door den rioolstank onbewoonbaar is gebleken, zal mogelijk een ander nog verder gelegen huis moeten worden gehuurd, wat het ongemak dat nu reeds aanwezig is, nog zou vergroten.' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, P.A. Pijnappel (secretaris van de Commissie van Beheer) aan J. van Kuijkhof, 21 juli 1904).
 - 38 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 88.
 - 39 'Van oude dropfabriek tot modern krantenpaleis', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 1 april 1950.
 - 40 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 88-89.
 - 41 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912; 'Een stille feestdag. Wolf Lelie dertig jaar bij "Het Volk"', *Het Volk*, 21 juli 1930.
 - 42 Al in januari 1903 kwam er een collectief ondertekende petitie van het personeel binnen tegen 'gedwongen arbeid'. De lopers waren namelijk gevraagd om naast de kranten ook een kalender of 'artistieke plaat' uit te delen (zonder daar extra voor betaald te krijgen) (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, Brief van zeventien lopers van *Het Volk* aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 7 januari 1903).
 - 43 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 24 januari 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Handgeschreven rapport over de arbeidsvoorwaarden voor lopers van *Het Volk* door de Commissie van Beheer (Polak, Schaper, Wibaut), ongedateerd, waarschijnlijk december 1906. In deze periode werd loper Moes ontslagen. Deze zaak is terug te vinden in onder andere: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Onbekend aan Partijbestuur, ongedateerd 1906.
 - 44 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront aan de Commissie van Beheer van *Het Volk*, 24 januari 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709d, S. Pront (namens alle loopsters en loopers van *Het Volk*) aan Barentz, 16 januari 1903. Hierin laat Pront aan Barentz weten dat 'vanaf Maandag a.s. 19 Jan. geen brieven meer mede te nemen voor wien ook, tenzij wij er voor betaald worden, zoo als behoort, namelijk 3 cent voor elke brief'. Voor de situatie in 1906 zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, SDAP Archief 2709f, Kloos (secretaris van de Loppersvereniging van *Het Volk*) aan bestuur der SDAP, 26 januari 1905; Kloos aan het bestuur der SDAP, 24 januari 1906; Kloos aan bestuur der SDAP, 6 februari 1906; Kloos aan bestuur der SDAP, 25 oktober 1906; Wibaut namens de Commissie van Beheer aan de Loopsters- en Loppersvereniging van *Het Volk*, 5 december 1906; Matthijsen namens Arbeiderskiesvereniging distrikt v aan het partijbestuur der SDAP, 14 december 1906; Wibaut namens de Commissie van Beheer aan het dagelijks bestuur der SDAP, 18 december 1906.
 - 45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz aan F.M. Wibaut, 12 april 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Handgeschreven rapport over de arbeidsvoorwaarden voor lopers van *Het Volk* door de Commissie van Beheer (Polak, Schaper, Wibaut), ongedateerd, waarschijnlijk december 1906.
 - 46 IISG Amsterdam, Archief Jan van Zutphen 85, Wolf Lelie aan Jan van Zutphen 13 mei, 23 mei, 6 juni en 8 juni 1899.
 - 47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, M.E. Barentz aan F.M. Wibaut, 12 april 1905.
 - 48 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2727h, Reglement van orde voor de administratie en expeditie van het dagblad *Het Volk*.
 - 49 'Van oude dropfabriek tot modern krantenpaleis', *Het vrije volk*, 1 april 1950. Na verloop van tijd

- werd 'Poes' vervangen door een kater, het is echter onbekend of het hier om een rode kater gaat.
- 50 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, Brief van H.M. Kloos [Loopersver. van *Het Volk*] aan P.L. Tak, 3 april 1905. Er is eindeloos veel over deze kwestie gedelibereerd. Zie bijvoorbeeld ook: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709F, H.M. Kloos [Loopersver. van *Het Volk*] aan het bestuur der SDAP, 5 april 1905.
 - 51 Navraag door het partijbestuur leerde dat aan expeditiechef Lelie en kantoorklerk Meijer achterstallige betalingen waren uitgekeerd. Tegelijkertijd werd vermeld dat de lopers van *Het Volk* een gunstig salaris hadden ten opzichte van die van andere kranten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709f, Brief van F. Wibaut aan het Partijbestuur van de SDAP, 13 april 1905).
 - 52 A.B. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Wolf Lelie', *Het Volk*, 24 juli 1935.
 - 53 Wolf kreeg 7,5 cent per exemplaar (IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof aan W. Lelie, 9 september 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903; pagina 723. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie).
 - 54 IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof aan W. Lelie, 14 september 1903 en J. van Kuijkhof aan H. Masereeuw, 19 september 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903; pagina 748 en 790. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie en H. Masereeuw.
 - 55 IISG Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijkhof aan W. Lelie, 12 mei en 4, 6 en 23 juni 1903 in: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903; pagina 70, 126, 137 en 221. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie W. Lelie.
 - 56 Deze Jan Bos was niet zomaar iemand. Niet zonder reden noemde hij zich J.J. Bos K.A. zn., oftewel 'Jan Bos, de zoon van Karel Anthonie Bos'. Daarmee onderstreepte hij dat hij de zoon was van een van de voornaamste propagandisten uit de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging.
 - 57 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, Wolf Lelie aan het partijbestuur van de SDAP, 7 april 1910; IISG Amsterdam, Archief SDAP 21, Notulenboek 12 1910 – 1911, Bestuursvergadering 16 april 1910.
 - 58 De ondoorzichtige problematiek bij de brochurehandel is neergeslagen in meerdere brieven en rapportjes. Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825, J.J. van Loo aan partijbestuur der SDAP, 19 maart 1910; R. Murris aan partijbestuur, 16 november 1910 en 6 oktober 1910; W. Lelie aan partijbestuur, 7 april 1910.
 - 59 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, R. Murris aan het partijbestuur van de SDAP, 16 november 1910; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, Bestuur van de afdeling Den Helder (o.a. M.J. Leydeckers) aan het Partijbestuur, 1 mei 1910.
 - 60 Bos bespreekt Wolf Lelie niet in zijn afscheidsbrief. Wel beschrijft hij hoe hij door P.C. Kaptein in de gaten gehouden werd. Ook schrijft hij hoe Vliegen en Van Kuijkhof al vanaf het begin van zijn aanstelling sceptisch over hem geweest zouden zijn (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, J.J. Bos K.A. zn. aan het partijbestuur, 25 maart 1911).
 - 61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, A. van Gigh aan het partijbestuur, 7 april 1911.
 - 62 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825h, R. Murris aan het partijbestuur, 16 november 1910.
 - 63 'De debaters mishandeld', *De Tribune. Sociaal-democratisch weekblad*, 23 mei 1918.
 - 64 Geciteerd in: 'De knoet van de SDAP', *Nieuwe Tilburgse courant*, 4 december 1920.
 - 65 'Een schunnige SDAP'sche streek', *De Tribune*, 15 juli 1911.
 - 66 'De knoet van de SDAP', *Nieuwe Tilburgse courant*, 4 december 1920.
 - 67 'Jan de Roode herdenkt een dapperen kameraad. In dagen van storm, in hoogtijdagen was Wolf Lelie erbij', *Het Volk*, 25 juli 1935.
 - 68 Ook Klaartje Lelie was actief in de SDAP. Ze sloot zich aan bij de sociaaldemocratische vrouwen propaganda club (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club' 1905, adreslijst achterin: C. Lelie-Trompetter).
 - 69 'Een stille feestdag. Wolf Lelie dertig jaar bij "Het Volk"', *Het Volk*, 21 juli 1930.
 - 70 A.B.K. Kleerekoper, 'Oproerige krabbels. Wolf's gedenkdag', *Het Volk*, 21 juli 1930.
 - 71 Behalve de dochters en de vader had ook de broer van Wolf sympathie voor het socialisme. Heiman Lelie solliciteerde zelfs eens naar de functie van klerk op het secretariaat van de SDAP (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, Sollicitatiebrief van H. Lelie aan J. van Kuijkhof, 12 maart 1902).
 - 72 'Het feest van Wolf Lelie', *Het Volk*, 22 juli 1925.
 - 73 Samenvatting van deze zaak is te vinden in: 'Duijs en de Prins', *Het Centrum*, 29 juli 1911. Reacties van anderen: 'Van klein gedrijf onder sociaal-democraten', *De Sumatra post*, 28 augustus 1911.

- 74 Opmerkelijk aan het laatste woonadres van Wolf Lelie is dat het goed zichtbaar maakt hoe dicht-bij de communisten in fysieke zin waren. Een verdieping boven Wolf woonde de beroemde communistische componist Lion Vleeschdrager Contram en de communistische voorman Hendrik van Walree (Stadsarchief Amsterdam, Woningkaarten, Amsteldijk 94).
- 75 'Wolf's laatste tocht. Aan den vaandeldrager', *Het Volk*, 26 juli 1935.
- 76 'Wolf's laatste gang. Een aangrijpende plechtigheid', *Het Volk*, 27 juli 1935.
- 77 Ibidem.
- 78 'Bij de dood van Wolf Lelie. Door A.M. de Jong', *Het Volk*, 25 juli 1935.
- 79 'Men ziet terecht in Beishuizen een langdurig getart en met kleine middelen overwonnen strijder op een eenzame post (...)', aldus F.L. Ossendorp ('Kritiek op den v.v.n.o.', *Het Volk*, 27 januari 1914).
- 80 Groninger Archieven Bevolkingsregister Onstwedde, Hillechien Scholtens (geb. 5 september 1827) en haar moeder Aaltje Pieters. Daarnaast is er informatie te vinden in de geboorteakte Geert Thole Beishuizen, hierin wordt onder andere vermeld dat Aaltje Pieters 'geen lezen en schrijven geleerd heeft'.
- 81 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Onstwedde, geboorteakte Geert Thole Scholtens/Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856). Vernoeming: Grootvader heette Geert Tools Scholtens (Groninger Archieven, Geboorteakten Onstwedde, Geboorteakte Hillechien Scholtens (geb. 5 september 1827)).
- 82 Groninger Archieven, Huwelijksregister Onstwedde, Huwelijksakte Hillechien Scholtens en Petrus Beishuizen, 4 oktober 1856.
- 83 Groninger Archieven, Huwelijksregister Onstwedde, Huwelijksakte Hillechien Scholtens en Petrus Beishuizen, 4 oktober 1856; Groninger Archieven, Bevolkingsregister Onstwedde, geboorteakte Geert Thole Scholtens/Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835 als zoon van Engel Harms Beishuizen).
- 84 Omdat zijn ouders eerst een geval van wiegendood te verwerken kregen, duurde het enige tijd voordat het gezin werkelijk werd uitgebreid (Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835)).
- 85 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Bellingwolde, Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Vriescheloo (te vinden onder gemeente Bellingwolde), Petrus Beishuizen (geb. 24 november 1835).
- 86 Klaas ter Laan, Lemma 'Beishuizen' in: idem, *De Groninger Encyclopedie* (Groningen 1954). Bouman wordt in dit lemma ten onrechte 'Bouma' genoemd.
- 87 Klaas ter Laan, Lemma 'Bouman' in: idem, *De Groninger Encyclopedie* (Groningen 1954). Bouman had onder andere het voortouw genomen in de plaatsing van een monument ter nagedachtenis aan de slag bij Heiligerlee. Bouman vertrok in 1876 uit Beerta en werd directeur van de kweekschool in Amsterdam. In 1877 verscheen er een publicatie van zijn hand met de titel *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs*. Uit deze compacte, maar buitengewoon grondige studie spreekt de gedachte die ook in de rest van zijn werk goed zichtbaar is. Het onderwijs is er volgens Bouman niet alleen om kinderen informatie bij te brengen, maar het dient er ook toe om het volk op te voeden en naar een hoger beschavingspeil te leiden (H. Bouman, *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs* (Groningen 1877)).
- 88 Groninger Archieven, Bevolkingsregister Kantens, Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856); Groninger Archieven, Bevolkingsregister Midwolda, Geert Thole Beishuizen (geb. 5 maart 1856).
- 89 Op het huwelijk waren op de ouders van de bruidegom en de moeder van de bruid na geen goede bekenden van het bruidspaar als getuige aanwezig. Groninger Archieven, Huwelijksregister Kantens, Huwelijksakte Geert Thole Beishuizen en Aaltje Ritzema (1 november 1879). Vermeld wordt dat de getuigen geen relatie hebben tot het bruidspaar. Dat kan met een zwangerschap te maken hebben gehad maar dat is niet erg aannemelijk. Ze kregen elf maanden na dit huwelijk hun eerste kind.
- 90 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1878, Voordracht van de hoofdonderwijzer aan Burgemeester en wethouders, 16 juli 1878; Idem, aanbevelingsbrief van de hoofdonderwijzer in Garsthuizen, 20 juli 1878.
- 91 Uit het geboorteregister van de gemeente Stedum blijkt dat Pieter op 10 oktober 1880 en Meertinus op 21 oktober 1885 geboren werd (Groninger Archieven, Geboorteregister Stedum, Ge-

- boorte Pieter Beishuizen (geb. 11 oktober 1880); Groninger Archieven, Geboorteregister Stedum, Geboorte Meertinus Beishuizen (geb. 21 oktober 1880)).
- 92 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, Comité van inwoners aan het gemeentebestuur, september 1890. Hierin wordt een situatie beschreven die sinds jaar en dag bestaat.
 - 93 Verzoekschrift verbreding voetpad zie: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1883, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, november 1884. Verzoekschrift 'schreeuwend en zingend dienstvolk' zie: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1885, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 20 november 1885.
 - 94 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, Schoolopziener district Groningen aan het gemeentebestuur, 20 september 1890.
 - 95 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1880, 1881, 1882, Briefwisseling vanaf november 1880 tussen het gemeentebestuur van Kantens en Stedum over het onderwijs in de dorpen Garsthuizen en Startenhuizen. Na verloop van tijd werd er tussen verschillende gemeenten een afspraak gemaakt over de leerlingen uit naburige dorpen die naar Garsthuizen kwamen voor onderwijs.
 - 96 Gezien de omstandigheden werd het werk van de Groningse plattelandsonderwijzer allerminst riant beloond. Ook in absolute termen verdiende de plattelandsonderwijzer een stuk minder dan zijn collega in de stad. Een bespiegeling daarop is te lezen in deze bron: 'De onderwijzers in de steden en op het platteland', *Provinciale Groninger Courant*, 2 januari 1899. Er is geen bewijs dat dit artikel geschreven is door Beishuizen, maar de toon van dit stuk doet sterk denken aan de manier waarop Beishuizen zich hard maakte voor de plattelandsonderwijzers.
 - 97 S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 70-71.
 - 98 De oprichtingsdatum valt af te leiden uit: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, december 1893.
 - 99 Na een aantal jaren werd hij zelfs lid van het hoofdbestuur van de bond ('Bond voor Nederlandse onderwijzers', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 november 1901).
 - 100 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 9 november 1898; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 16 augustus 1897.
 - 101 Dat werd later vastgesteld in de brochure *De zaak Beishuizen*. Zie daarvoor: F.L. Ossendorp en A. Hart, *De zaak Beishuizen* (Amsterdam 1914).
 - 102 B. van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid. Socialisme en arbeidersbeweging op het Hogeland 1885-1922* (Groningen 1985) 15.
 - 103 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 februari 1898.
 - 104 In de meeste publicaties over de Groningse arbeidersorganisaties wordt 1890 als startdatum van de Voorzorg genoemd. Daarbij wordt echter niet verwezen naar originele documenten, maar meestal naar andere publicaties of nergens naar. Het officiële document van de oprichting bevestigt dit moment, zie daarvoor: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 7 april 1890.
 - 105 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1890, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 7 april 1890.
 - 106 Beishuizen sprak het gemeentebestuur hier meermaals op aan. In 1893 deed hij dat uitgebreid. In dat jaar schreef hij een rapport over de kwaliteit van het voedsel dat de kinderen in zijn klas te eten krijgen (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, 'Memorie van toelichting', bij: G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, december 1893).
 - 107 'De Noorderbond van Nederl. Werklieden', *Provinciale Groninger Courant*, 5 augustus 1898; 't Zandt', *Provinciale Groninger Courant*, 2 augustus 1898.
 - 108 Ibidem.
 - 109 Ibidem.
 - 110 Al in zijn allervroegste toespraken was zijn verheffingsgedachte waarneembaar ('Appingedam', *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 augustus 1897; 'De Noorderbond van Nederl. Werklieden', *Provinciale Groninger Courant*, 5 augustus 1898; 't Zandt', *Provinciale Groninger Courant*, 2 augustus 1898).
 - 111 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 28-29.
 - 112 Staten Generaal Digitaal; Ingekomen stukken voor de vergadering van 8 juni 1892.
 - 113 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 42. Het is onduidelijk of dit om een initiatief van dezelfde kiesvereniging gaat.

- 114 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, H.T. Harringa aan het gemeentebestuur, januari 1894.
- 115 Woonsituatie: Albert Mellink, 'Roosje Vos. 1860-1932' in: L. Brug, 1909. *Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 123-134, aldaar 126.
- 116 Dit blijkt uit een brief van de liberale kiesvereniging aan het gemeentebestuur (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1893, Brief comité uit de Liberale kiesvereniging aan het gemeentebestuur, ongedateerd, 1893). Later was Stel lid van de 'arbeiderskiesvereniging' die in Garsthuizen en Westeremden werd opgericht in 1899 (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1899, Brief J. Nienhuis aan het gemeentebestuur, 1 februari 1899).
- 117 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 maart 1898.
- 118 Dat deden ze niet vanuit de Noorderbond, maar als bestuursleden van de afdeling Loppersum van de Bond voor Nederlandse Onderwijzers (11SG Amsterdam, Archief SDAP 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (J. van Kuijkhof), 6 november 1899).
- 119 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2365a, W. Vliegen en J. van Kuijkhof aan de Besturen van alle Arbeidersverenigingen en Vereenigingen, voor het Algemeen Kiesrecht, Aankondiging van de oprichting van het comité, 26 september 1899.
- 120 De volgende verenigingen sloten zich aan: De Bond Voor Nederlandsche Onderwijzers te Loppersum (22 leden), werkliedenvereniging 'De Voorzorg' uit Garsthuizen (58 leden), Arbeidersvereniging 'Algemeen belang' uit Garsthuizen (25 leden), Werkliedenvereniging 'Eendracht' uit 't Zandt (150 leden), Werkliedenvereniging 'Zelfhelp' te Hevekes (104 leden), Werkliedenvereniging Excelsior uit Delfzijl (70 leden), Werkliedenvereniging 'Eigen Hulp' uit Loppersum (64 leden), Werkliedenvereniging 'Vooruitgang' uit Garrelswear (18 leden), Werkliedenvereniging 'Ons Belang' uit Stedum (27 leden) (11SG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Stel aan Van Kuijkhof, 20 oktober 1900). Er worden uiteindelijk 538 mensen lid van deze koepelorganisatie. De gegevens werden meermalen verzonden, vaak met verschillende ledentallen. Kennelijk hield men dat goed in de gaten. In februari 1900 zat de organisatie op 559 leden (11SG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan H.J. Scheulderman, 26 februari 1900). Voorzitter Beishuizen werd tot landelijk afgevaardigde gekozen (11SG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899).
- 121 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899.
- 122 In de belangrijkste kranten in deze regio, *De Ommelander Courant*, *De Provinciale Groninger Courant* en het *Nieuwsblad van het Noorden*, werd nauwelijks aandacht aan de zaak besteed.
- 123 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (J. van Kuijkhof), 6 november 1899; 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, Melle Stel aan Van Kuijkhof of H.J. Scheulderman, 4 december 1899.
- 124 11SG Amsterdam, Archief SDAP 2729, Abonnementen op *De Sociaaldemokraat*, deel 1 1898 – 1900, blad 147.
- 125 Verhuizing: Groninger Archieven, Huwelijksregister Kantens, Huwelijksakte Geert Thole Beishuizen en Aaltje Ritzema (1 november 1879). Over Urban: P. Hoekman, 'Van spontaan verzet naar socialisme', in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus, *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 29-40, aldaar 35.
- 126 'De Graanwet', *Groninger Courant*, 23 september 1851.
- 127 Bruintjes, *Socialisme in Groningen*, 21.
- 128 Idem, 22.
- 129 Idem, 11-15.
- 130 Houkes, *Travailleur*, 25, 41.
- 131 Archieven gemeente Appingedam, Ingekomen stukken 1894, 201: F. Eisema aan de burgemeester van Appingedam (juni 1894). Erg veel zal na deze bijeenkomst niet meer gebeurd zijn: in het alfabetische register waarin de gemeente correspondentie en raadsbesluiten bijhield werd vanaf 1894 een aparte rubriek 'sociaal-democraten' bijgehouden, maar die bleef voor altijd leeg.
- 132 11SG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, N.H. Luigies aan het partijbestuur, 28 oktober 1896.
- 133 Schaper vertelde in een latere terugblik hoe Beishuizen al jaren voor sociaaldemocraat doorging in deze regio. Dat moet gezien de andere bronnen en de polemische context van deze bijdrage van Schaper met een korreltje zout genomen worden. Wel is duidelijk dat Beishuizen meerdere sociaaldemocraten ontving als spreker. 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk*, 20 maart 1906.

- 134 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1883, Gemeente Stedum. Uitgaven der gemeente ten behoeve van het lager onderwijs in 1882, ongedateerd. Deze combinatie kwam destijds vaker voor. Ook het schoolhoofd van Westeremden was koster van de plaatselijke kerk. In diezelfde plaats werd de school van Melle Stel later als 'broeinest van socialisme' bestempeld (Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 30).
- 135 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk*, 20 maart 1906.
- 136 nsg Amsterdam, Archief sdap 2365a, W. Vliegen en J. van Kuijkhof aan de Besturen van alle Arbeidersverenigingen en Vereenigingen voor het Algemeen Kiesrecht, Aankondiging van de oprichting van het comité, 26 september 1899.
- 137 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag*, 15 november 1899.
- 138 Hoewel Beishuizen als afgevaardigde opereerde, trokken Stel en hij samen op in de organisatie. Zo zou Stel uiteindelijk de correspondentie gaan voeren (nsg Amsterdam, Archief sdap 2365a, 'Lijst van de vertegenwoordigers der landelijke bonden en comité's', door J. van Kuijkhof, 26 december 1899).
- 139 'De stichting van het Nederl. Komitee voor Algemeen Kiesrecht' in: *Bijvoegsel behoorende bij 'De Sociaaldemokraat'*, 14 november 1899; 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag*, 15 november 1899; nsg Amsterdam, Archief sdap 2365c, Melle Stel aan het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht [J. van Kuijkhof], 6 november 1899.
- 140 'De stichting van het Nederl. Komitee voor Algemeen Kiesrecht', *Bijvoegsel, behoorende bij 'De Sociaaldemokraat'*, 14 november 1899.
- 141 'Kiesrechtbeweging', *Het nieuws van den dag*, 15 november 1899.
- 142 Jan Ceton is in deze context een interessante figuur. Hij deed in deze periode namelijk een poging om zo veel mogelijk posities binnen de BvNO te laten bekleden door leden van de sdov. Ook bij hem is de kans dus groot dat hij met Beishuizen gesproken heeft hier (zie daarvoor: Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek*, 95).
- 143 'Kiesrecht', *Algemeen Handelsblad*, 14 november 1899.
- 144 nsg Amsterdam, Archief sdap 1705, G.Th. Beishuizen aan J. van Kuijkhof, 12 januari 1900.
- 145 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 142.
- 146 nsg Amsterdam, Archief sdap 2376b, Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht, Geloofs-brieven (waaronder die van Beishuizen) Algemene Vergadering zondag 28 oktober [1900]. Nota bene: deze geloofsbriefjes zijn in het archief gedateerd in het jaar 1902. Dat is onjuist, want 28 oktober viel in 1902 op een dinsdag. In 1900 viel het op een zondag en dat jaartal is ook aan-nemelijker gezien de aanwezigheid van Beishuizen. Hij was alleen in de eerste jaren als afgevaar-digde aanwezig, omdat het comité dat hem naar de vergaderingen zond slechts tot 1901 actief was.
- 147 'Westeremden', *Provinciale Groninger Courant*, 26 februari 1900.
- 148 'Binnenland', *Het Volk*, 25 mei 1900; 'Binnenland', *Het Volk*, 7 juni 1900; 'Hoogeland', *Het Volk*, 26 februari 1901.
- 149 'Stedum', *Provinciale Groninger Courant*, 20 en 26 maart 1900.
- 150 P. Hoekman, B. Van Houten, O. Knottnerus, 'De landarbeiders verenigd' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus, *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985* (Gronin-gen 1986) 164-184, aldaar 166-167.
- 151 Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 30.
- 152 Beishuizen bleef bovendien actief in de BvNO. Zie daarvoor bijvoorbeeld: 'Appingedam', *Provin-ciale Groninger Courant*, 20 maart 1900.
- 153 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 142. Uit correspondentie in Appingedam bleek dat vooral 'De Vereeniging' haar twijfels had. Dat was vervelend voor Schepel, want dit was de meest pro-minente kiesvereniging in de omgeving.
- 154 nsg Amsterdam, Archief anwv 86, G. van Dijk aan centraal bestuur anwv, 12 april 1905.
- 155 'Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 maart 1901; Van Houten, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid*, 44-45.
- 156 'Verkiezingen Tweede Kamer', *Leeuwarder Courant*, 12 april 1901.
- 157 'Garsthuizen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 maart 1901.
- 158 'Loppersum', *Provinciale Groninger Courant*, 2 april 1901.
- 159 'Openbare vergadering', *Provinciale Groninger Courant*, 16 april 1901.
- 160 Over de strijd tussen Schepel en Schaper is veel geschreven. De *Provinciale Groninger Courant* besteedde veel aandacht aan de spraakmakende vergadering waarin Schaper Schepel het vuur na

aan de schenen legde. Zie bijvoorbeeld de rubriek 'Langs den weg' in de *Provinciale Groninger Courant* van deze dagen. Daarnaast waren er ook gewone nieuwsberichten zoals: 'Openbare vergadering', *Provinciale Groninger Courant*, 16 april 1901; 'Op het bankje', *Het nieuws van den dag*, 19 april 1901.

- 161 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 11, 142-143.
- 162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377b, M. Stel aan C. Bijkerk (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 7 juli 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, M. Stel aan H.J. Scheulderman (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 21 december 1901.
- 163 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2377a, M. Stel aan H.J. Scheulderman (de secretaris van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht), 21 december 1901. Interessant is dat Beishuizen en Stel hiermee vooruitlopen op de tactiek van de SDAP om zich niet langer te richten op volkskiesverenigingen, maar op afdelingen.
- 164 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, P. Hogendorf aan Van Kuijkhof, 17 december 1901. Dat Beishuizen hierachter zat, blijkt uit een brief die hij een week daarvoor stuurde en waarin hij aankondigde een afdeling 'Garsthuizen' op te richten. Uiteindelijk werd het 'Loppersum', maar dit betrof hetzelfde gezelschap (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1043, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur 9 december 1901).
- 165 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur, 19 december 1901.
- 166 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, P. Hogendorf aan J. van Kuijkhof/het partijbestuur, 25 december en 30 december 1901.
- 167 Het ging hier om de Stedumse arts Jan Nijhof (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1255, G.Th. Beishuizen aan het partijbestuur, 19 december 1901).
- 168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, P. Hogendorf aan J. van Kuijkhof, 30 maart 1902; IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 28 november 1902.
- 169 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 28 november 1902 en 20 juli 1903.
- 170 In de omgeving van Appingedam ging dat bijvoorbeeld om vereniging 'De Harmonie' (IISG Amsterdam, archief ANwv 86, Brief van P. Bonnema aan G. Quispel, 10 september 1912).
- 171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan het partijbestuur, 20 juli 1903.
- 172 Beishuizen had hier zelf ook schuld aan: hij reserveerde de sprekers veel te laat. Kennelijk was hij nog niet erg ervaren met het landelijk systeem (IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, Van Kuijkhof aan G.Th. Beishuizen, 24 februari 1903. In: Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 13 februari 1902 t/m 25 april 1903: pagina 81r. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, Beishuizen).
- 173 'Appingedam', *Het Volk*, 27 maart 1902.
- 174 IISG Amsterdam, Archief SDAP 740, M. Stel aan J. van Kuijkhof, 24 juni 1903.
- 175 'Uit de partij', *Het Volk*, 9 juli 1903.
- 176 Haar Naaistersbond was een van de eerste vrouwenorganisaties van Nederland. Ze onderwees onder andere Nederlands en Engels aan de naaisters en bekende sprekers zoals Aletta Jacobs hielden er hun voordrachten.
- 177 A.F. Mellink, 'Vos, R.', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vos-r; 'Naaisterspropaganda', Het Volk, 8 januari 1901>.
- 178 G. Sterringa, 'Roosje Stel-Vos' in: H.A. Poelman en H.P. Coster (red.), *Groninger Volksalmanak voor het jaar 1933. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen* (Groningen 1933) 195-197 aldaar 196. Wanneer dat precies gebeurde is moeilijk te achterhalen, maar wel is zeker dat ze eind 1902 indruk maakte tijdens een spreektour die onder leiding van Beishuizen plaatsvond. ('Uit de partij', *Het Volk*, 25 december 1902.)
- 179 Oprichting vond plaats op 4 juli 1903 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, 'Reglement van de afdeling Westeremden' (11 november 1907)).
- 180 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, R. Vos-Stel aan het partijbestuur, 13 december 1903.
- 181 Ibidem.
- 182 Ibidem.
- 183 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, 'Jaarverslag 1904 afdeling Westeremden' door M. Stel, 2 januari 1905.
- 184 Lezingen: in *Het Volk* zijn ongeveer twintig lezingen van Beishuizen vermeld. Naaicursussen: Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1903, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 3 oktober 1903.

- 185 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Brievenboek uitgaande post 1901-1905, Gemeentebestuur aan de afdeling Westeremden van de sdap, 15 oktober 1903.
- 186 'Een meeningsverschil', *Het Volk*, 4 februari 1904; iisg Amsterdam, Archief sdap 1628, 'Jaarverslag 1904: Afdeling Westeremden sdap' door M. Stel, 31 december 1904.
- 187 iisg Amsterdam, Archief sdap 1628, Johan Schaper aan J. van Kuijkhof/partijbestuur, 13 oktober 1904 en 27 december 1904. Deze term werd vaker gehanteerd. Ook in het conflict tussen Wijnkoop en Hugenholtz was er sprake van een scheidsrechter en een 'scheidsgerecht' (iisg Amsterdam, Archief sdap 144, Partijbestuurkwesties 1898 – 1905: Vergadernotulen van secretaris Van Kuijkhof over de kwestie Hugenholtz-Wijnkoop, 13 november 1905).
- 188 Gelijk: 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk*, 20 maart 1906. Maar vanaf april 1905 stond Beishuizen niet meer op de ledenlijst van de afdeling (iisg Amsterdam, Archief sdap 1628, Ledenlijst Afdeling Westeremden, 18 april 1905).
- 189 Beishuizen was zeker tot en met 1903 nog districtsvoorzitter, daarna verdween hij uit beeld en duikt Melle Stel weer op als voorzitter. In 1905 werden de afdelingen namelijk weer samengevoegd tot één districtsfederatie. Hoe goed dit heeft gewerkt is moeilijk te achterhalen, de correspondentie hierover is schaars en vaag (iisg Amsterdam, Archief sdap 740, M. Stel aan het partijbestuur, 25 september 1905).
- 190 In 1909 werd Beishuizen weer tot lokale voorzitter van BvNO gekozen. Dat betekende dat hij er twintig jaar achtereen actief was ('Gemeentelijk nieuws', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 februari 1909).
- 191 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1906, Brief met bijlage van G.Th. Beishuizen en L.C. Cohen aan het gemeentebestuur, ongedateerd, 1906.
- 192 'Candidaatstelling leden prov. Staten', *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juni 1907; 'Gemeentelijk nieuws', *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 juni 1907.
- 193 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1902, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 22 december 1902.
- 194 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Gedeputeerde Staten aan het gemeentebestuur, 30 juli 1910.
- 195 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1909, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 27 oktober 1909.
- 196 Binnen de gemeenteraad was men inmiddels wel gewend aan de eigenwijsheid van Beishuizen. Hij had al eens aan de gemeenteraad laten weten dat hij wegens de vergaderingen van de Provinciale Staten af en toe niet op school kon zijn en liet ooit een afspraak met de burgemeester schieten. Een dergelijke omgang met het gezag bracht in het gezapige Stedum een golf van verontwaardiging teweeg (Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1908, G.Th. Beishuizen aan het gemeentebestuur, 23 mei 1908).
- 197 Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Gedeputeerde Staten aan het gemeentebestuur, 30 juli 1910; Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Provinciaal bestuur aan het gemeentebestuur, 22 september 1910; Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1910, Secretaris van de Raad van State aan het gemeentebestuur, 22 en 29 oktober 1910; 'De zaak Beishuizen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 december 1910.
- 198 'Ingezonden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 31 mei, 3 juni, 8 juni 1909.
- 199 Ibidem.
- 200 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8.1, Dossier Beishuizen, Schaper aan het Bestuur sdap partij-gewest Groningen, eind december 1912.
- 201 Ibidem.
- 202 Ibidem.
- 203 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Beishuizen aan Schaper, 21 december 1912.
- 204 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Schaper aan het Verkiezingscomité te Loppersum, 25 januari 1913.
- 205 iisg Amsterdam, Archief Schaper 9.2, L.H. Mansholt aan J. Schaper, 29 januari 1913.
- 206 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen, Bartels aan Schaper, 29 januari 1913.
- 207 iisg Amsterdam, Archief Schaper 8, Dossier Beishuizen: E. Ruggie sdap Groningen, E. Ruggie aan J.H. Schaper, 2 februari 1913.
- 208 iisg Amsterdam, Archief sdap 1628, M. Stel aan het secretariaat sdap, 11 maart 1909.

- 209 Beishuizen zette zijn SDAP-carrière vanaf begin 1910 voort bij de afdeling Appingedam (1156 Amsterdam, Archief SDAP 882, mutatieformulier 1 april 1910).
- 210 Er is een zeer volledige reconstructie van deze kwestie gemaakt die is neergeslagen in een uitgave van de BvNO. Hierin zijn alle verhoren, verslagen en verklaringen rondom deze kwestie opgenomen (Ossendorp en Hart, *De zaak Beishuizen*).
- 211 *Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal*, 24 januari 1913, 1997-2024.
- 212 'Vereeniging van hoofden van Scholen', *Provinciale Groninger Courant*, 25 februari 1898.
- 213 'Het ontslag Beishuizen', *Nieuwsblad van het Noorden* (17 november 1913).
- 214 'Bond voor Nederlandsche onderwijzers. Algemeene vergadering', *Het nieuws van den dag*, 30 december 1913.
- 215 'Zondagsche Kout', *Het Volk*, 11 april 1914.
- 216 Troelstra over Beishuizen: 'Inmenging', *Het Volk*, 2 januari 1914; 'Kritiek op den B.v.N.O.', *Het Volk*, 27 januari 1914; 'Kritiek op den B.v.N.O. III', *Het Volk*, 28 januari 1914; 'Het congres der SDAP', *Leeuwarder Courant*, 14 april 1914; 'De kop van jut', *Het Volk*, 9 april 1914.
- 217 'Boeldag te Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden*, 15, 18 en 19 maart 1919; 'De onderwijzer Beishuizen te Zaandam benoemd', *De Tribune*, 22 april 1919. Klaas ter Laan was de eerste SDAP-burgemeester, maar niet de eerste sociaaldemocratische burgemeester. Dat was Dirk van Eck vanaf 1899 in Mijnsheerenland-Westmaas ('Ingezonden', *Het Volk*, 30 maart 1905).
- 218 'Bond van Nederlandsche onderwijzers', *Algemeen Handelsblad*, 29 december 1919.
- 219 'G.Th. Beishuizen †', *Het Volk*, 3 september 1923.
- 220 IJsbaancommissie: 'Loppersum', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 december 1911; Groene Kruis: 'Advertentie', *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 mei 1918.
- 221 Met Knol schreef hij brieven aan de gemeente over hoe de stand van zaken in het onderwijs verbeterd moest worden. Archief gemeente Stedum, Loppersum. Ingekomen stukken 1900, Brief comité van schoolmeesters uit de gemeente Stedum aan het gemeentebestuur, 29 oktober 1900. Na deze brief volgden er nog vele soortgelijke brieven.
- 222 Wolf verhuisde van de Lepelstraat 69 op 28 juli 1899 naar de Nieuwe Achtergracht 112. Daar woonde hij ook weer tussen de socialisten, een van de lopers van *Het Volk* was zelfs zijn buurman. Op 24 april 1902 verhuisde hij naar de Iepenweg 57 en acht jaar later, op 21 juni 1910, naar de Graaf Florisstraat 221. Een jaar later vond een kleine verhuizing plaats; op 19 december 1911 kwam hij in dezelfde straat op nummer 31 te wonen. Tien jaar later verhuisde hij naar de Smaragdstraat 19, dat was op 31 april 1921. Zijn laatste adres betrof hij op 13 februari 1932, dat was de Amsteldijk 94 (Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister, gezinskaart W. Lelie (geb. 9 november 1871)). Ook daar had hij sociaaldemocratische burens. *Volk-journalist* Jan de Roo de, de man die ook een uitgebreid artikel over hem schreef, en diens vrouw Marie de Roo de-Heijermans woonden op nummer 96.

5 Van collectie naar collectief. De partij als familie

- 1 Een boek dat dit fenomeen goed uitlegt is *Family Live and Sociability in Upper and Lower Canada* van Francoise Noël. Hoewel het over een ander land en een andere sociale klasse gaat, geeft het goed inzicht in het rijke familieleven in de negentiende eeuw, vanuit het idee dat 'the extent to which families in the nineteenth century socialized with neighbours, friends, and kin is startling at first view. Whether urban or rural their homes were the site of constant coming and going' (F. Noël, *Family Live and Sociability in Upper and Lower Canada 1780-1870* (Montreal 2003) 211).
- 2 Deze formulering is geleend van Jan Meilof die hem in een andere context gebruikte. J. Meilof, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 2000) 12.
- 3 'Zondagsche kout', *Het Volk*, 11 juli 1914.
- 4 1156 Amsterdam, Archief SDAP 990a, Programma 'Feestelijke Bijeenkomst éénjarig bestaan der afdeling' afdeling Dordrecht, 28 september 1901.
- 5 1156 Amsterdam, Archief SDAP 498, J. van Kuijk/hof/het partijbestuur aan R. Vos, 6 juli 1903. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat van 25 februari tot 23 oktober 1903; pagina 297. Alfabetisch register van de geadresseerden 1903, zie register van geadresseerde Roosje Vos.
- 6 Er zijn ook uitzonderingen: Willem van Ravesteijn trouwde met een proletarisch meisje. Met dank aan Henny Buiting, die een eerdere versie van dit boek van nuttig commentaar voorzag.

- 7 Ook in dat opzicht zette de SDAP een traditie uit het negentiende-eeuwse verenigingsleven voort. Ook binnen de vroege verenigingen en binnen de SDB was het gebruikelijk om verenigingsvrienden te vragen als getuige.
- 8 A.F. Mellink, 'Vries', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vries>.
- 9 Huwelijksakten gemeente Amsterdam, huwelijk J. Loopuit en Heintje Speijer, 2 april 1903.
- 10 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 1, J.W. Albarda en A. Albarda-Brals aan F.M. Wibaut, '1^e kerstdag' 1903.
- 11 Bloemgarten, *Henri Polak*, 260 (noot 5, zie ook 680).
- 12 Idem, 259.
- 13 Luremans en Kruidenink, *Het eerste verzet*, 29.
- 14 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, Troelstra aan F.M. Wibaut, 28 oktober 1899.
- 15 IISG Amsterdam, Archief SDAP 538b, S. Troelstra-Bokma de Boer aan het partijbestuur, 30 juli 1907.
- 16 IISG Amsterdam, Archief Johan Schaper 8, Nellie van Kol aan Johan Schaper, 14 mei 1898.
- 17 Floor Wibaut had al van jongs af aan afwijkende ideeën over monogamie (IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899). Hij zou dertig jaar later een boek schrijven over het moderne huwelijk (F. en M. Wibaut, *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1932)).
- 18 Het is moeilijk te achterhalen wanneer officieel sprake is van een vernoeming. Om het risico van onterecht aangewezen vernoemingen te vermijden, is hier verder geen aandacht aan besteed. In de oude beweging kwam deze traditie ook al voor en zijn meerdere kinderen naar partijgenoten vernoemd.
- 19 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1895.
- 20 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. en S.[ophie] Collet aan G.W. Melchers, 10 oktober 1904.
- 21 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Verslag van de SDAP afdeling Gouda 1907 door R. Stavenisse De Brauw, 30 december 1907.
- 22 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Afdelingsverslag [Gouda] door R. Stavenisse De Brauw, 22 december 1908.
- 23 In Gorredijk werd op 1 mei 1895 een 'Kinderfeest' voor verschillende sociaaldemocratische verenigingen in de buurt georganiseerd. Alle kinderen werden geadmistreerd en hun leeftijden werden opgeschreven in een schrift (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2649, Aankondiging 'Kinderfeest 1 mei'; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2651, Notulenschrift Gorredijk 1896: Meifeest enz. waarin 'Aantekeningen van het 1 Meifeest 1896' en 'Lijst Deelnemers Kinderfeest' (1896)).
- 24 Op 31 december 1904 telde de afdeling 195 leden (Bron aantal kinderen: IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 9, financiële administratie Kinderfeest 1904. Bron aantal afdelingsleden: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1073a, C.O.J. Koekebakker aan het partijbestuur, 30 januari 1905).
- 25 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 9, financiële administratie Kinderfeesten 1903 en 1904.
- 26 IISG Amsterdam, Archief SDAP 989, E.W. Heyblom jr. aan het partijsecretariaat, 13 juli 1907, 2 augustus 1907. Heyblom meent door zijn strategie voet aan de grond te krijgen in het 'rijke conservatieve Doorn'.
- 27 Misschien waren er zo weinig gegadigden omdat partijleden zelf betrekkelijk jong waren en geen oudere kinderen hadden.
- 28 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 14 juli 1901; 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 1 november 1901.
- 29 'Een jongeliedenklub', *Het Volk*, 19 mei 1901. De commissie die De Zaaier in de leven riep bestond ook weer uit doorgewinterde partijgenoten: H. Roland Holst, M. Mendels, J.G. van Kuijkhof, E. Polak en F.W.N. Hugenholtz (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, M. Mendels aan het partijbestuur, 25/28 oktober 1901).
- 30 Voor dit type brieven zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 643, M. Boom aan F. van der Goes, 31 januari en 5 en 28 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 644, Ph. Mechanicus aan F. van der Goes, 8 en 14 september en 2 november 1907; 'Organisatie der jeugd 11', *Het Volk*, 31 juli 1901.
- 31 'Organisatie der jeugd', *Het Volk*, 1 november 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, Statuten van 'De Zaaier': Beginselverklaring (waarschijnlijk 14 oktober 1901).
- 32 'Organisatie der jeugd 11', *Het Volk*, 31 juli 1901.
- 33 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, diverse documenten m.b.t. 'De Zaaier' (voor Utrecht: L.P. Staal aan het partijbestuur 10 oktober 1904; voor Arnhem: N. van Putten aan het partijbestuur,

- 23 augustus 1906; de afdelingen Enschede, Gouda, Groningen, Leiden, Zwolle staan in: Circulaire 'Voorstellen voor het Congres van De Zaaier' van zondag 7 juni 1908).
- 34 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 53.
- 35 IISG Amsterdam, Archief Johan Schaper 8, N.H. Luigies aan Johan Schaper, 29 september 1900.
- 36 'Uit de partij', *Het Volk*, 1 juli 1921.
- 37 IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, Ledenlijsten door Van Oordt aan het partijbestuur/J. van Kuijkhof, 1 juli en 1 oktober 1905.
- 38 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1062, 'Ledenlijst afdeling Gorinchem' en Mutatieformulier voor ledenaantal en nieuwe leden, beide van 15 juli 1908.
- 39 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, Ledenlijst afdeling Veendam 31 december 1907 [gestuurd op 14 januari 1908].
- 40 Secretaris van de afdeling was Jaap Koekebakker en hoewel hij onder de afdelingsleden slechts zijn echtgenote Marie terugvond, kon hij al snel pochen met een andere interessante familieband. Koekebakker was de neef van Trui Huizinga en zij was behalve de moeder van Menno ter Braak ook de nicht van Johan Huizinga.
- 41 De broer en neven die vermeld worden, zijn de drie gebroeders Hol en hun vier neven die eveneens Hol heten. Daarnaast er nog de drie gebroeders Wage en de twee gebroeders Provoost (IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst Afdeling Aardenburg der SDAP van P. Wage aan het partijbestuur, 3 december 1907).
- 42 Het gaat hier om J. Jager-van Urk. IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst afdeling Aardenburg op 30 juni 1909. In 1909 had de afdeling nog maar 11 leden terwijl de ledenlijst in 1907 nog 31 leden telde; deze families vormden dus de harde kern van de afdeling.
- 43 Op de dag dat de SDAP werd opgericht, vergaderde de afdeling van de SDV in Bergen op Zoom over de mogelijkheid om een afdeling van de SDAP te worden. Enkele dagen later, op 30 augustus, kreeg het partijbestuur van de SDAP te horen dat de afdeling inderdaad was opgericht. Waarschijnlijk gebeurde dat al op 26 augustus ('De nieuwe sociaal-democratische partij', *Algemeen Handelsblad*, 27 augustus 1894; IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, Motie van P. Bosman [ongedateerd 1894] en het begeleidende briefje van de secretaris afdeling Bergen op Zoom (onleesbaar, waarschijnlijk A.C.M. Poppe) aan waarschijnlijk het partijbestuur, 28 augustus 1894. De motie is doorgegeven door 'apostel' Cohen op 30 augustus 1894).
- 44 Gebrek aan aansluiting bij het landelijke netwerk blijkt uit het feit dat de afdeling zich onthield van stemmen bij de verkiezing van een nieuw partijbestuur omdat dat zij geen van de kandidaten kende (IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M. Poppe aan (waarschijnlijk) het partijbestuur, 2 december 1894).
- 45 'Officieel verslag', *De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad*, 20 april 1895. De afdeling dreigde vanwege geldgebrek niet op het congres aanwezig te zijn, maar het partijbestuur betaalde een deel van de kosten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 13 april 1895). Haar voorstel zou uiteindelijk op het congres worden aangenomen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 4 mei 1895).
- 46 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M. Poppe aan J.H. Schaper, 4 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895.
- 47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.C.M. Poppe aan J.H. Schaper, 4 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 30 juni 1895.
- 48 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, S. Post aan het partijbestuur, waarschijnlijk 20 april 1901; IISG Amsterdam SDAP Archief 915, S. Post aan partijbestuur, zonder datum, waarschijnlijk 7 of 12 maart 1903.
- 49 Deze was met zijn dochter Constantina getrouwd. Gegevens: www.wiewaswie.nl; IISG Amsterdam, Archief SDAP, 915, A.C.M. Poppe aan het partijbestuur, 21 maart 1895.
- 50 De familie bleef betrokken bij de partij en schreef zich tijdelijk in als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1706a, W.A. Magnee aan J. van Kuijkhof, 3 juli 1905). Bovendien hadden alle leden van de familie een eigen abonnement op *De Sociaal-Demokraat* en/of *De Nieuwe Tijd* (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, Interne memo m.b.t. 'toezeggingen voor het Centraal orgaan' en 'Abbonnees te Bergen op Zoom' van de *Sociaal-Demokraat*, ongedateerd 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898).
- 51 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, W. Magnee aan J. van Kuijkhof en de meegezonden ledenlijst, 29 juli 1908.
- 52 IISG Amsterdam, Archief SDAP 915, A.F. Muller aan J. van Kuijkhof, 21 juli 1908; IISG Amster-

- dam, Archief SDAP 1540, L.J.C. Poppe aan het partijbestuur, 18 september 1900.
- 53 Op een andere manier zien we ook de gevolgen van de familie Gerhard. Een van de vijf dochters van de oude Gerhard was namelijk eveneens 'in functie' bekend bij andere partijleden: zij was schoonmaakster op het hoofdkantoor van het nvv.
 - 54 Ook Vliegen memoreerde vader Fortuijn uitgebreid in de korte biografie die hij over de zoon schreef (Vliegen, *De dageraad*, deel 1, 133).
 - 55 M. Sluysen, *De centrale. Vijftig jaar arbeiders-levens-verzekering* (Amsterdam 1954) 125.
 - 56 Hoewel het directeurschap van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst geen partijfunctie was, was het een belangrijke functie voor de uitvoering van het beleid. Interessant detail: toen Jan de Roode en Marie Heijermans dertig jaar getrouwd waren, organiseerde de partij een groot feest en verscheen er een hele pagina met het verslag daarvan in *Het Volk* ('Het 30-jarig huwelijksfeest van Marie en Jan de Roode: een indrukwekkende kollektieve gelukwensch', *Het Volk*, 26 augustus 1929; IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode en M. de Roode-Heijermans 4, Knipselalbum Marie de Roode-Heijermans).
 - 57 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 11, 26.
 - 58 J.F. Ankersmit, *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919) 40.
 - 59 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 285.
 - 60 Geciteerd in: Frieswijk, *Socialisme in Friesland*, 20.
 - 61 'Begravenis J.G. van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1921.
 - 62 In bijzondere gevallen (bijv. Dirk Troelstra) werd het partijbestuur ingeschakeld om zo veel mogelijk afgevaardigden naar een begrafenis te sturen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 538a, Telegram van Helsdingen aan J. van Kuijkhof, 12 mei 1902).
 - 63 'Gerrit Middelburg?', *Het Volk*, 20 april 1920.
 - 64 'Verslag congres 1897', *De Sociaal-demokraat*, 24 april 1897.
 - 65 H.W. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, deel 11 (Amsterdam 1922) 168; De Wolff, *Voor het land van belofte*, 118; E. Polak, *De weg omhoog* (Amsterdam 1962) 49.
 - 66 L. Brug, 'Uit zorg voor 't koosjere der partij. Amsterdam-Oost en de strijd om het karakter van de sociaal-democratie' in: idem, 1909. *Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 9-36, aldaar 9.
 - 67 'Agust [sic] Bebel gestorven', *Het Volk*, 18 augustus 1913.
 - 68 Cornelissen, 'Izak Os', 48.
 - 69 Gans, *De kleine verschillen*, 66.
 - 70 IISG Amsterdam, Wibaut 1, J.W. Albarda aan F.M. Wibaut, 3 maart 1902.
 - 71 Idem, 5 november 1902.
 - 72 H. Gorter, 'Toen 't avond was geworden, maar de lucht' in: H. Gorter, *Verzameld werk*, deel 11 (Amsterdam 1948) 381.
 - 73 D. Troelstra, 'De boodschap op de hei'. Te vinden in het tekstboekje bij cd *De rooden roepen* van de 'Stem des Volks'.
 - 74 Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam* (Amsterdam 1936) 227.
 - 75 Tekstboekje bij cd *De rooden roepen* van de 'Stem des Volks'.
 - 76 'Teekenen van ongeduld', *Het Volk*, 26 november 1909.
 - 77 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1061, G.J. Hembrecht (bestuur Centrale Kiesvereniging) aan secretaris SDAP, 19 december 1904.
 - 78 Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1062, B.J. Vervoorn aan partijbestuur, 18 april 1904; Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 153.
 - 79 M.W. van der Sluis, *Gedenkboek Assen: PvdA 1946-1986, SDAP 1903-1946* (Assen 1986) 132.
 - 80 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1590, J.H. Roldanus aan J. van Kuijkhof, 18 november 1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1423, Onleesbaar [P.J. Haitsma jr.] aan J. van Kuijkhof, 20 december 1906.
 - 81 Al vanaf 1895 werd zo nu en dan de wens uitgesproken om een 'centraalorgaan' op te richten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895).
 - 82 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 19 november 1895.
 - 83 'Van allerlei aard', *De Wachter. Socialistisch Weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe*, 2 september 1893. Hierin werden beschouwingen over het internationale socialisme afgewisseld met ongevallen.
 - 84 Gebaseerd op lezing van *De Sociaal-Demokraat* tussen 1896 en eind 1898. Vergelijk: H. Buiting,

- De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam 2003) 3-4.
- 85 *De Sociaal-Demokraat*, 21 maart 1896 en later *De Sociaal-Demokraat*, 7, 14, 21 en 28 augustus 1897.
- 86 SDAP, *Congresverslag 1896*, 6.
- 87 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912.
- 88 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-demokraat* 1898 – 1900.
- 89 J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.
- 90 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 9 september 1898; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 21 februari 1899.
- 91 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, correspondentie *De Sociaal-Demokraat*, H.A. Mineur aan het partijbestuur, datum onbekend 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, correspondentie *De Sociaal-Demokraat*, H. Masereeuw en Bouten aan J. van Kuijkhof, 10 december 1900.
- 92 Zo schreef Inte Onsman een artikel waarin hij zich afvroeg of het mogelijk was om debatclubs op te richten waarin propagandisten konden worden opgeleid. Hij stelde voor in Amsterdam, Rotterdam en Groningen mensen te laten debatteren, opdat het hele land daar uiteindelijk van kon profiteren ('Ingezonden bericht', *De Sociaal-Demokraat*, 8 april 1899). Ook de 'advertentieën' voor lezingen en cursusvergaderingen werden nu in het hele land gelezen.
- 93 '25 jaar drukker van ons dagblad', *Het Volk*, 1 april 1925.
- 94 *Congres: Verslag van het verhandelde op het 5de kongres der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gehouden te Leeuwarden op den 2^{den} en 3^{den} april 1899*, SDAP, (Amsterdam 1899) 34-37. Commissie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, Diverse vergaderstukken, brieven en aantekeningen van de commissie ter voorbereiding voor een dagblad.
- 95 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, Commissie ter voorbereiding voor een dagblad, Toezeggingsbrieven (Poutsma, 13 mei 1899; Gerhard, 14 mei 1899; Goedhard, 14 mei 1899; Ankersmit, 13 mei 1899) van de commissieleden; 'Uit onze geschiedenis', *Het Volk*, 1 oktober 1912.
- 96 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, H. Polak aan het partijbestuur, 4 april 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, 'Rapport der Commissie van Beheer van Het Dagblad "Het Volk" over het tijdperk 1 april 1900 – 30 april 1901' (31 december 1901) door H. Polak, P.L. Tak en F.M. Wibaut.
- 97 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, W.H. Vliegen, J. van Kuijkhof en H.A. Mineur aan de partijgenoten en geestverwanten 'Prospectus Geldleening aan SDAP voor het stichten van een Dagblad', 1 november 1899; 'Concept Dagblad-Leening' met aantekeningen, verzonden aan H. Polak en F. Wibaut, 14 januari 1900; J.A. Fortuijn aan F. Wibaut, H. Polak en P.L. Tak, 4 maart en 15 maart 1900; Kladbrieftje met agendapunten, 9 maart 1900 en ongedateerd (nummer Fdo35); 'Bespreking facultatieve verzekering', ongedateerd.
- 98 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, W.H. Vliegen, J.G. van Kuijkhof en H.A. Mineur aan de partijgenoten en geestverwanten, *Prospectus voor eene Geldleening aan te gaan door de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland, voor het stichten van een dagblad* (1 november 1899); IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, F.M. Wibaut aan P.L. Tak en H. Polak, 23 februari 1900.
- 99 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, R. Roland Holst aan onbekend, 27 november 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687, J. Van Kuijkhof (doorgestuurd aan P.L. Tak) aan onbekend, 2 januari 1900. De Belgen bleken ook na meermaals aandringen niet in staat om aan hun toezegging gehoor te geven: het geld kwam nooit aan (Zie onder andere: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901).
- 100 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2689, Diverse brieven van de Commissie van Beheer van *Het Volk* en reacties van mogelijke donateurs tussen 13 maart en 8 april 1900. De brieven zijn gericht aan bekende en onbekende partijgenoten, gegadigden en mensen die reeds hebben toegezegd om deel te nemen aan de obligatielening en zijn bedoeld om donateurs te werven, donateurs herinneren te betalen en om brochures en circulaire over de obligaties te geven. Johan Ankersmit beschrijft hoe deze tactiek bedacht werd (Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 69).
- 101 Baron van Verschuier uit Arnhem was een van de gulle gevers (500 gulden) (IISG Amsterdam,

- Archief SDAP 2689, Secretaris van de Commissie van Beheer aan F.H., Baron van Verschuier, 26 maart 1900). Freule Clara de Vos van Steenwijk leende de partij meermalen geld waaronder 2000 gulden in 1900 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, J. van Kuijkhof aan M. Mendels, 23 april 1908; IISG Amsterdam, Archief SDAP 628a, J. Binsma aan de redactie van *Het Volk*, 'Rapport inzake de geldleening groot f.60.000 april 1900'). In 1901 stelde ze 1000 gulden per jaar beschikbaar voor het blad en was ze bereid het tekort op de exploitatie van dat jaar te dekken, mits dit niet een exorbitant hoog bedrag was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709b, H. Polak aan P.L. Tak, 16 mei 1901). Vooral Henri Polak zou haar regelmatig stimuleren tot een lening of donatie (H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960) 116).
- 102 De krant moest eigenlijk *De Nieuwe Tijd* gaan heten, maar die naam was al vergeven aan het theoretisch maandschrift van de partij (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2690, H. Gorter aan het partijbestuur/J. van Kuijkhof, 24 en 27 februari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692 a, Commissie van Beheer van *Het Volk*: sollicitaties en benoemingen 1899 – 1900).
- 103 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der SDAP, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901.
- 104 G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak. Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006) 125; IISG Amsterdam, Archief SDAP 11, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 22 januari 1900.
- 105 Zie voor subtiel commentaar bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, C. Hester (secretaris van de afdeling Amsterdam) aan het partijbestuur, 29 december 1899; J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.
- 106 Op het congres van 1900 zouden meerdere afdelingen hun vraagtekens zetten bij deze gang van zaken en openlijk betwijfelen of Troelstra al die functies wel aankon.
- 107 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692 a, Commissie van Beheer van *Het Volk*, Sollicitaties en benoemingen bij *Het Volk*, J.J. de Roode aan het partijbestuur 16 maart 1900.
- 108 J. de Roode, 'Uit den oertijd', *Het Volk*, 1 oktober 1912.
- 109 'In honderd namen', *Het vrije volk*, 1 april 1950. Pas nadat Van Bruggen was aangenomen, schreef hij zich in als lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692a, C.J. van Bruggen aan J. van Kuijkhof, 18 januari 1900).
- 110 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, J.G. Van Kuijkhof aan C. Hester, 30 januari 1900.
- 111 SDAP, *Officieel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900) 10.
- 112 M. Buschman, 'Kees van Bruggen: de man van Carry', *BNA* 40 (december 1995) 55-64.
- 113 Na dit ontslag breidde de rel zich verder uit. Tak beschimpde De Haan en deze vroeg om een rapportage van de commissie van arbitrage. Een van de leden van de commissie was Isidore Keesing, die in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde kwam. Daarnaast nam Samuel Pothuis deel aan de commissie, hij was voorzitter van de Amsterdamse bestuurdersbond die verderop in dit hoofdstuk besproken wordt.
- 114 Zie daarvoor: R. Blom, "'Kanalje verenigt u, maar blijft u zelf". Jacob Israël de Haan en de socialistische beweging over homoseksualiteit en jodendom', *Uitgelezen boeken. Katern voor boekverkopers en boekenkopers* 16 (2013) nr. 3, 1-39.
- 115 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, G.J.B. Pieters aan het partijbestuur 10 juli 1902.
- 116 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, Commissie van Beheer van *Het Volk*, Sollicitaties en benoemingen bij *Het Volk* 1902-1903, H. Polak aan J. van Kuijkhof, 21 juni 1902.
- 117 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2692c, Onleesbaar (A. Troostwijk) aan het partijbestuur 29 juni 1902. Over de kwalificatie 'amateurjournalist' is uitgebreid gediscussieerd. Een deel van die correspondentie is terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, J. van Kuijkhof aan het bestuur afdeling Amsterdam, 15 juli 1902. Wellicht liep dit debat al eerder, zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 21, Henri Polak aan de secretaris der Afdeling Amsterdam, 21 maart 1900.
- 118 Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, 112.
- 119 IISG Amsterdam, Archief SDAP 11, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 22 januari 1900.
- 120 Deze sollicitatiebrieven zijn onder andere terug te vinden in IISG Amsterdam, Archief SDAP 527.
- 121 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het*

- Volk aan het partijbestuur der sdap, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, M.E. Barentz en D.P. de Vries Dzn. 6 juni 1901; IISG Amsterdam, Archief sdap 2709a, Verslag van de commissie van beheer van het dagblad *Het Volk* aan het partijbestuur der sdap, over het tijdperk 1 januari 1899 tot 1 april 1901, Polak aan partijbestuur 4 april 1901; IISG Amsterdam, Archief sdap 2708, P.L. Tak aan het partijbestuur, 24 augustus 1900 in het Kopieboek van de Commissie van Beheer van *Het Volk* 24-8-1900 tot en met 18-2-1901: pagina 1; IISG Amsterdam, Archief sdap 2708, P.L. Tak aan M. Fillmann, 11 september 1900 in het Kopieboek van de Commissie van Beheer van *Het Volk* 24-8-1900 tot en met 18-2-1901: pagina 3.
- 122 'De voortrekkers van 1900', *Het Volk*, 1 april 1925.
 - 123 Het was niet zonder reden dat zij bij gevoelige situaties samen met het Partijbestuur, de redactie van *De Nieuwe Tijd* en de Kamerfractie vergaderden (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 182).
 - 124 Troelstra, *Groei*, 224.
 - 125 IISG Amsterdam, Archief sdap 2706a, Afdruk van het rapport der commissie van arbitrage door A.H. Gerhard, J.A. van Zutphen en G. Goedhard, 3 april 1901; IISG Amsterdam, Archief sdap 2706a, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 2 april 1901; IISG Amsterdam, Archief sdap 2706a, A.H. Gerhard, J. van Zutphen en G. Goedhard aan het partijbestuur, 4 april 1901; sdap, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901) 10.
 - 126 *De Arbeid* in Overijssel en Gelderland, *De Voorpost* in Zaandam en *De Stem des Volks* in Utrecht, *De Fakkel* in Tilburg waren daar voorbeelden van.
 - 127 IISG Amsterdam, Archief sdap 2711, Stukken betreffende de propaganda voor *Het Volk* 1899-1909, 1911 – 1912, Ph.H. ter Meulen aan de directie van *Het Volk*, 30 juni 1901.
 - 128 Henk Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 176.
 - 129 De Eindhovenaren willen zich daarom niet als sociaaldemocraten profileren. Dat blijkt goed uit: IISG Amsterdam, Archief sdap 2051, H. Rooijmans aan J. van Kuijkhof 28 oktober 1900, H. van de Ven aan J. van Kuijkhof 29 oktober 1900 en H. Rooijmans aan J. van Kuijkhof 6 november 1900.
 - 130 Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 173 en 176. Het christensocialisme was geen succes voor Redelé. Zijn vermenging van twee wereldbeelden leidde op den duur tot kritiek van diverse kanten. Zowel marxistisch ideoloog Anton Pannekoek als de katholieke kerk zette de aanval in, hetgeen bij Redelé uiteindelijk tot zware overspanning leidde ('Protest van een socialist', *De Tijd*, 24 januari 1907).
 - 131 Giebels, *Katholicisme en socialisme*, 148, 165.
 - 132 'Over de houding der clubs bij de aanstaande scheuring', *De proletarische vrouw*, 1 maart 1909.
 - 133 Vaste rubrieken gingen vanaf het eerste nummer vergezeld van verhalen over kinderen, praktische gezondheidszorg en huisvesting (gebaseerd op lezing van *De proletarische vrouw* 1905-1909).
 - 134 R. Vos-Stel, 'Snip en Snap?', *De proletarische vrouw*, 1 november 1906. Het debat over Snip en Snap geeft aan hoezeer het 'sociaaldemocratisch niveau' van de lezeressen uiteenliep. Sommigen wilden koffiepraat, anderen wilden debatteren over de kautskyaanse interpretatie van het marxisme.
 - 135 'Uit Scheveningen', *De proletarische vrouw*, 1 maart 1906.
 - 136 Zie de voor aankondiging van zo'n bijeenkomst: 'Onze bijeenkomst', *De proletarische vrouw*, 1 april 1907.
 - 137 sdap, *Officieel verslag van het zesde congres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900) 28.
 - 138 Voor een mooi voorbeeld van een dergelijk verslag zie: 'Van een propagandareis in Friesland', *De sociaaldemocraat*, 28 november 1896.
 - 139 K. Geertsma, 'De eerste opbouw xiv', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief sdap 885, Knipselmap met ongedateerde stukken. Dat Arnhem deze aanstelling zelf regelde, bleek op het congres van 1901 (sdap, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901) 7).
 - 140 Brochurehandel der sdap, *Arbeidersjaarboekje voor 1899* (Amsterdam 1898). Vanaf 1904 verviel het woord 'propagandisten' in plaats daarvan verscheen een 'lijstje [...] van partijgenooten, die als spreker(ster) optreden'. Daarop verschenen dezelfde namen (sdap, *Arbeidersjaarboekje voor 1904*, 62).
 - 141 S. Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986) 85.

- 142 'Partijzaken', *De sociaaldemocraat*, 24 oktober 1896.
- 143 Hij kandideerde zich voor een zetel in Amsterdam, maar woonde zelf in Rotterdam.
- 144 Al snel werd zijn functie uitgebreid tot 'secretaris penningmeester'. Terwijl hij het secretariaat al in handen had solliciteerde Van Kuijkhof in 1900 naar deze dubbelfunctie. Daarin had hij overigens geen geringe concurrentie. Zelfs meerdere 'apostelen' deden een gooi naar deze functie. Voor de brieven: IISG Amsterdam, Archief SDAP 527a, Secretaris 1900, sollicitatiebrieven partijsecretariaat. Onder andere W.P.G. Helsdingen aan partijbestuur 16 mei 1900; J. van Kuijkhof aan partijbestuur 16 mei 1900; J. Loopuit aan partijbestuur 16 mei 1900; H.J. van der Vegt aan het partijbestuur 17 mei 1900.
- 145 In het SDAP-archief in het IISG ligt een kleine verzameling 'Correspondentie partijsecretaris' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 527-536), maar dit was lang niet al het werk dat Van Kuijkhof verzette. Alle uitgaande brieven van het partijbestuur, een groot deel van de post ten aanzien van de kranten, de ledenadministratie, de financiële administratie, de sprekerscoördinatie, de congresorganisatie en talloze bijzondere commissies kwam uit zijn pen.
- 146 'Van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1921.
- 147 K. Brok, 'Ontstaan en groei der sociaal-democratie in het gewest Drente' in: K. Brok, P.J. Duinkerken, A. Lunshof e.a., *Vijf en twintig jaar sociaal-democratie in Drente* (Gewest Drente der SDAP, zonder plaats 1939) 15.
- 148 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 971a, M. Beute aan het partijbestuur, 22 juli, 1902.
- 149 IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, C.J. Fenger aan J. van Kuijkhof, 8 maart 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 941a, W.C. van Oordt aan het partijbestuur, 9 en 25 maart 1905.
- 150 IISG Amsterdam, Archief SDAP 496, J. van Kuijkhof aan C. Spaargaren, 9 januari, 15 januari en 12 februari 1902. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat: pagina 339, 367 en 449. Alfabetisch register van de geadresseerden 1901-1902, zie register van geadresseerde E. Spaargaren.
- 151 IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, J. van Kuijkhof aan C.H. Blanche Koelensmid, 16 december 1903. Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat: pagina 505. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, zie register van geadresseerde C.H. Blanche Koelensmid.
- 152 J.J. Van der Horst, *Geen ideaalmenschen. De Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984) 38.
- 153 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, D. Groeneweg aan J.G. van Kuijkhof, 3 februari 1902.
- 154 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2051, G. Kerkhoff aan J.G. van Kuijkhof, 14 december 1902.
- 155 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, H. Masereeuw en Bouten aan J.G. van Kuijkhof, 15 december 1900.
- 156 Deze brieven zijn overal in het archief te vinden, bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 2017, F.L. Ossendorp aan J. van Kuijkhof, 2 november 1904; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2017, B. van Praag aan J. van Kuijkhof, 9 november 1904.
- 157 Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek*, 93-94.
- 158 'J.G. van Kuijkhof', *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1921.
- 159 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2367, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1902, vergadering 13 juni, 27 juni, 7 juli en 12 juli 1902. Op de laatstgenoemde vergadering was er even onenigheid over de notulen, maar die was snel opgelost toen Van Kuijkhof zijn aantekeningen tevoorschijn haalde.
- 160 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2367, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1902, vergadering 12 juli en 21 juli 1902.
- 161 In 1903 kwam hij samen met Jos Loopuit naar Schiedam om een volledig vastgelopen afdeling los te trekken (Van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 54). Ook in Zwolle kwam Van Kuijkhof langs om een conflict tot een goed einde te brengen, deze keer samen met David Wijnkoop (P. Sprenger, *De SDAP in Zwolle* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam 1979, opgenomen in de bibliotheek van Historisch Centrum Overijssel) 12).
- 162 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2825e, H.W. Meijer aan J.G. van Kuijkhof, 8 april 1907 (nummer 575) en 25 april 1907. De SDAP-brochurehandel was zelfstandig vanaf 1906, tot die tijd deed Van Kuijkhof alles zelf. In de praktijk werd het door chaotisch personeelsbeleid en enkele verkeerde aanstellingen niet rustiger na 1906. In feite bleef Van Kuijkhof de man met de macht. Wel vaker was er crisis in de brochurehandel, steeds trad Johan van Kuijkhof daarin op als probleemoplosser (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2826, diverse brieven over verschillende 'Kwesties' in de brochurehandel, 1900-1911).

- 163 Bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2368, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1903 – 1904, vergadering 13 februari 1904.
- 164 Mathilde Wibaut hield een mooie toespraak ter nagedachtenis aan Lucie van Kuijkhof (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 61, losse toespraak gehouden op de eerste BSDVC-samenkomst na de begrafenis of plichtigheid van Troelstra, ongedateerd).
- 165 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 1, 439.
- 166 Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregisters, gezinskaarten J.G. van Kuijkhof en L.A. Ankum (geb. 25 november 1895); 'Familieberichten', *Algemeen Handelsblad*, 6 maart 1919; 'Familieberichten', *Het Volk*, 6 maart 1919.
- 167 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Jaarverslagen afdeling Gouda van 1907 en 1908, geschreven door R. Stavenisse de Brauw, 30 december 1907 (pagina 3) en 22 december 1908 (Punt c in het verslag: eerste pagina van het eerste vel tot en met de eerste pagina van tweede vel). Gymnasiumleraar dr. R. Stavenisse de Brauw was een zeer actief partijlid dat de afdeling Gouda er regelmatig bovenop hielp (IISG Amsterdam, Archief SDAP, 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-Demokraat* 1898 – 1900, blad 129; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 23 juli 1883).
- 168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Ed van Dantzig (administratie Morgenrood) aan het partijbestuur, 12 januari 1907.
- 169 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 53.
- 170 Het ging om zeventig 'werkende' en 25 'kunst-lievende' leden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, secretaris S. de Boer-van Dijk aan J. van Kuijkhof, 21 augustus 1900).
- 171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, G.Groenberg aan het partijbestuur, 10 oktober 1896 en 12 mei 1897.
- 172 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899. De Levita was de oprichter van een tweetal, 'De Stem' was daarvan het meest succesvol (Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 31-32.)
- 173 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
- 174 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1901 door A. van Strien en A.S. de Levita.
- 175 Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, 66.
- 176 'Een jubileum', *Het Volk*, 27 januari 1913.
- 177 Zij gaven dit optreden naar eigen zeggen omdat de 'Leeuwarder vereniging der arbeiderspartij' ter gelegenheid van het jaarfeest van de Stem des Volks zo attent was geweest om een gelukstelegram te sturen. Het werkelijke verbroederingsmoment moet dus al eerder hebben plaatsgevonden ('Partijzaken', *Arm Friesland*, 4 februari 1899).
- 178 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
- 179 'Een jubileum', *Het Volk*, 27 januari 1913.
- 180 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
- 181 Troelstra, *Groei*, 216; 'Kunst en wetenschappen', *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1900.
- 182 Een anekdote verteld door W. Vliegen tijdens de huldiging van Otto de Nobel in 1925 ('Huldiging Otto de Nobel', *Het Vaderland*, 22 november 1925).
- 183 Het was inderdaad zo dat het merendeel van de koorleden diamantbewerker was (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. De Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899, tweede pagina van de brief). Mede daarom trad de 'Stem des Volks' op voor de ANDB bij bijzondere gebeurtenissen en in 1900 besloot de ANDB zelfs een financiële tegemoetkoming te verzorgen en een oefenruimte aan het koor ter beschikking te stellen toen het koor door een grote schuld hun repetitieruimte dreigde kwijt te raken (IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1900 door A. van Strien en A.S. de Levita; idem, Jaarverslag SdV 1902).
- 184 S. Bloemgarten, 'Ter inleiding' in: D. Nooteboom, A. Jansma-Gazan en S. Bloemgarten, *100 jaar de Stem des Volks. Van strijdlid tot oratorium* (Amsterdam 1998) 15.
- 185 Van der Wiel, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika*, 27.
- 186 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1898. In de jaren nadien werd De Nobel in ieder jaarverslag voor zijn inzet geprezen en werd hij nog regelmatig met medailles, kransen en cadeaus overladen. Het koor besefte goed

- hoe waardevol hun leider was, niet alleen voor henzelf, maar voor de hele beweging.
- 187 Brochure van Arbeiders-zangvereniging 'Door en voor 't volk', *Zangersfeest* (Dordrecht 1949) 3.
- 188 Toen De Nobel in 1898 als koördirecteur aantrad bij de Stem des Volks, was hij docent aan het conservatorium in Amsterdam. Enige jaren daarvoor had hij zijn betrekking als operazanger opgezegd vanwege nervositeit bij optredens. In zijn eerste jaren bij de Stem des Volks ging bij anoniem te werk, vanwege de angst om opdrachten van anderen te missen. Na verloop van tijd verwierf hij echter zo'n faam binnen de beweging, dat anonimiteit niet meer te garanderen was.
- 189 J. van de Merwe, 'Hegeraat', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/search/node/hegeraat>; IISG Amsterdam, Archief SDAP 497, Kopieboek met kopieën van uitgaande brieven van het partijsecretariaat. Alfabetisch register van de geadresseerden 1902-1903, zie register van geadresseerde H.J. Hegeraat.
- 190 Hegeraat moet meerdere avonden per week met de SDAP en haar leden bezig geweest zijn, hetgeen ook bleek uit de klachten die zijn baas over hem had: als onderwijzer verscheen hij regelmatig te laat op school (J. van de Merwe, 'Hegeraat').
- 191 Handgeschreven aantekening op het knipsel: K. Geertsma, 'De eerste opbouw XIX', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935) te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken.
- 192 IISG Amsterdam, Archief Bond voor arbeiderszangverenigingen in Nederland 18a, Contributieboek en ledenlijst van de Bond voor arbeiderszangverenigingen in Nederland 1903-1913. Aanvankelijk werd vooral bladmuziek uitgewisseld, later kwam daar ook de administratie rondom auteursrechten bij. Groot was de bond niet: het hoofdbestuur bestond in eerste instantie uit hoofdbestuurders van de afdeling Amsterdam en de vier afdelingen die het dichtst bij de hoofdstad lagen. Tot ieders verbazing bleek Zwolle een van die afdelingen te zijn (IISG Amsterdam, Archief: Bond voor arbeiderszangverenigingen in Nederland 1a, Notulen van de hoofdbestuurvergaderingen van de Bond 1903, verslag vergadering zondag 27 december 1903 door A. van Strien).
- 193 Halverwege 1904 kwamen daar meer verenigingen bij waaronder in Hengelo, Enschede en Leiden. De ledentallen liepen uiteen. Het kleinste koor, uit Amersfoort, telde in 1904 negentien leden, terwijl in Amsterdam op het hoogtepunt 208 mensen stonden ingeschreven als lid van de zangvereniging. Zowel het aantal leden per koor nam toe als het aantal aangesloten koren. In 1908 waren dat er dertig. De hoeveelheid zangers binnen de beweging was dus enorm. Er van uitgaande dat de koren gemiddeld vijftig leden hadden en er dertig koren waren, waren er dus minimaal vijftienhonderd mensen betrokken bij het socialistische zangerswezen (IISG Amsterdam, Archief Bond voor arbeiderszangverenigingen in Nederland 18a, Contributieboek en ledenlijst van de Bond voor arbeiderszangverenigingen in Nederland 1903 – 1913, 19 en 24).
- 194 Onder beroepsdirigenten heeft dat later tot verschillende grappen geleid. Professionele dirigenten die krap bij kas zaten, zochten er voor de vrije woensdagavond nog een 'Stem des Volksje' bij. Er waren echter ook koren met andere namen: In Groningen was 'De volksstem' gevestigd (dat werd geleid door de hierboven gememoreerde Geert Sterringa), terwijl het koor in Utrecht Sempre Crescendo heette. Enschede kende maar liefst twee arbeiderskoren: 'De sociaaldemocratische zangvereniging' en 'Geluk door vrijheid'. Tenslotte was er 'De arbeiders zangvereniging' uit Amersfoort.
- 195 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899 (tweede pagina van de brief); IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1898, derde pagina van het verslag. Echo du Peuple heette eerst 'Sociaal-Democratische Zangvereniging Voorwaarts' (IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898-1902: Jaarverslag 1898).
- 196 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1900 door A. van Strien en A.S. de Levita.
- 197 Ibidem. Bij het mannenkoor was de verhouding actieve leden tot leden die er vaak niet bij waren in 1902 zestig tot twintig. Het merendeel was dus actief. Bij het vrouwenkoor was een nog groter aantal mensen actief betrokken.
- 198 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1902 door A. van Strien en A.S. de Levita.
- 199 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, M. Coster, secretaris van de zangvereniging 'Stem des Volks' (namens D. Stolk Directeur Afdeling Kinderkoor) aan J. van Kuijkhof, 12 mei 1904.
- 200 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, J. Kok en M. Coster, voorzitter en secretaris van de zangver-

- eniging 'Stem des Volks' (namens D. Stolker, Directeur Afdeeling-Kinderkoor) aan alle belangstellenden, mei 1907.
- 201 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, Notulenboek Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht 1903 – 1904, vergadering 24 oktober 1903.
- 202 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, Voorlopig bestuur soc. dem. fanfare corps Leeuwarden aan het partijbestuur, 8 november 1903.
- 203 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, I. Groenteman aan het partijbestuur, 23 mei 1899.
- 204 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, Aantekeningen op brief van secretaris Van Kuijkhof aan het partijbestuur, 19 juni 1899. Waarschijnlijk in reactie op: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, A.S. de Levita aan het partijbestuur, 14 juni 1899.
- 205 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1898 – 1902: Jaarverslag 1899.
- 206 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1937, W. Pach aan het partijbestuur, 17 augustus 1899.
- 207 'Uitslag van den zangwedstrijd te Nijmegen', *Nieuwe Tilburgse courant*, 24 augustus 1899.
- 208 'Huishoudelijk reglement voor de Nijmeegsche Arbeiders-Zangvereniging de "Stem des Volks"'. Opgericht 4 mei 1902' (IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen, H.J. Hegeraat 26).
- 209 In het geval van Dirk Troelstra zijn er ook cantates met een religieuze ondertoon. Niet alleen omdat hij schreef over het 'smartekruis van Golgotha', maar ook omdat de wederopstanding van een klasse (als individu) centraal staat (IISG Amsterdam, Archief SDAP 538a, D. Troelstra en S. Troelstra – de Vries, 'Cantate voor het strijdend proletariaat' en bij behorende bladmuziek, mei 1899).
- 210 'Socialistisch leesgezelschap', *De Telegraaf*, 9 maart 1898.
- 211 Nagezocht in het stadsarchief van de gemeente Amsterdam op basis van de namen en adressen die vermeld staan in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, twee verzendlijsten S.L. Sectie 1 en één verzendlijst S.L. Sectie 11, J.J. van Loon aan J.G. van Kuijkhof, 27 juli 1902 en J. de Roos aan J.G. van Kuijkhof, 3 januari.
- 212 IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 633, H.E. van Gelder aan F. van der Goes, 27 april 1898.
- 213 Fr. De Jong, 'De eerste socialistische studentenvereniging', *Bulletin of the international institute of social history Amsterdam* 8 (1953) 115-123, aldaar 115, 121.
- 214 H. Bolkestein, 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1926-1927* (Leiden 1927) 110-128, aldaar 118.
- 215 P.J. Knegtmans, 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman, *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-52, aldaar 40-41.
- 216 In de sleutelroman *Barthold Meryan* van Cornelia Huygens wordt het ontstaan van het socialistische studentenleven in Delft verspreid over diverse passages fraai geschetst (C. Huygens, *Barthold Meryan*).
- 217 'Studentendom en socialisme', *Het Volk*, 12 juli 1932.
- 218 Wiessing, *Bewegend portret*, 109.
- 219 Deze teksten werden in twee groepen aan elkaar doorgegeven. Er werden Engelse, Franse, Duitse en Nederlandse teksten gelezen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, Handgeschreven aantekeningen op verzendingslijst S.L. Sectie 1).
- 220 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 11, 459.
- 221 Er worden meermaals twee locaties genoemd voor deze leeszaal. Locatie 1: Gebouw Adamas aan de Nieuwe Herengracht 95: IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/11, Onleesbaar (namens het bestuur van het S.L.) aan de Ned. Diamantklovers, 8 maart 1902 (het is niet zeker of dit om de leeszaal gaat, wellicht is dit alleen de administratie). Locatie 2: De zesde verdieping van D'Geelvinck: W.H. Meijer, *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981) 130.
- 222 Meijer, *Terugblik*, 129-130. Ook de opmerking over Landré komt uit deze tekst. In de door Mies Campfens toegevoegde voetnoten wordt geschreven over C.L. Landré, hierboven spreek ik over T. Landré. Waarom Campfens het over C.L. Landré had is niet duidelijk, wel is bekend dat Jean George Frederic Landré zichzelf regelmatig met andere voornamen presenteerde. Zijn roepnaam was echter Tom. Enkele biografische gegevens over hem zijn te vinden in: M. Adang, *Voor*

- sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. *De Amsterdamse vereniging Kunst aan de Volk*, 1903-1928 (Amsterdam 2008) 202.
- 223 IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 687, J. Hissink en J. Koekebakker aan F. van der Goes, 20 februari 1899; J. Hissink aan F. van der Goes, 20 maart 1899; J. Koekebakker aan F. van der Goes, 4 maart 1899; twee keer J. Koekebakker aan F. van der Goes, ongedateerd.
- 224 Bij de eerste openbare lezing behoorden onder anderen deze mensen tot de genodigden: Pieter Jelles Troelstra, Henri van Kol, Floor Wibaut, Willem Vliegen, prof. Pekelharing, Cornelia Huygens, Johan Schaper, J. de Koo en P.J. Tak. Een groot deel van de socialistische – en veelal burgerlijke – elite was uitgenodigd (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 689, Lijst met namen van genodigden voor de Openbare Lezing (3 maart 1900)).
- 225 Louis Heijermans was als directeur van de GGD in Amsterdam het bekendste voorbeeld. Daarnaast was er dermatoloog L.M. de Buy Wenniger die specialiseerde zich in de preventie van geslachtsziekten. Op medisch gebied was het gezelschap zeer vooruitstrevend, zo hield iemand ooit een pleidooi voor legale abortussen. ('Studentendom en socialisme', *Het Volk*, 12 juli 1932).
- 226 M. Nijland-Verwey, 'Christina Ligtenberg. Bolsward, 28 augustus 1878 – 's Gravenhage, 12 december 1965', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1966-1967 (Leiden 1968) 98-109, aldaar 101-102.
- 227 A. Pannekoek, *Herinneringen* (Amsterdam 1976) 109.
- 228 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1807, J. Koekebakker aan het Socialistisch Leesgezelschap, Aankondiging van een huishoudelijke en openbare vergadering op 13 december 1899. Domineeszoon Koekebakker werd predikant en bleef dat beroep tot aan zijn emeritaat uitoefenen. Hij was zowel religieus als socialistisch, dat bleek ook in 1921 toen hij met medicijnen naar Rusland afreisde om geloofsgenoten daar te helpen ('Aan het Nederlandsche Volk', *Leeuwarder Courant*, 26 oktober 1921; 'Veertigjarig ambtsjubileum ds. J. Koekebakker', *De Telegraaf*, 9 december 1939).
- 229 Adang, *Voor sociaal-democratie*, 194, 214.
- 230 'Uit de partij', *Het Volk*, 10 april 1900.
- 231 IISG Amsterdam, Archief ANDB 3047/II, N.W. Posthumus aan Henri Polak, 20 oktober 1900.
- 232 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793, G. Mannoury aan het partijbestuur, 12 september 1901 en (onleesbaar) 20 december 1901; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793, G. Mannoury aan het partijbestuur, 2 september 1901 en de daarbij gevoegde Ontwerp-Statuten en Regeling der Werkzaamheden. Wijnkoop was vanaf 1900 ook secretaris van de 'Groep van Socialistische Studenten'. Hij wilde dit gezelschap in één keer bij de SDAP laten aansluiten (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1808, D. Wijnkoop aan het partijsecretariaat, 5 september 1900).
- 233 Het netwerk van de club in binnen- en buitenland was indrukwekkend. Ze kenden alle partijbonzen en ook internationaal hadden ze toegang tot de voornaamste mensen (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1793-1794, stukken, rapporten en diverse correspondentie).
- 234 IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, G.H. Pieters aan J.G. van Kuijkhof, 15 juni 1906. Onder de wiskundigen in de afdelingen kwamen ook de familieverbanden terug. Wiskundige Bartel Leendert van der Waerden, de zoon van Theo van der Waerden, zou een beroemd wiskundige worden en bleef Gerrit Mannoury, die een goede vriend van zijn vader was, altijd zijn belangrijkste leermeester noemen.
- 235 Uit het zeer beperkte archiefje van De Zaaier is op basis van namen en adressen uit te maken dat een groot deel van haar leden in de joodse buurten gewoond moet hebben (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1848, diverse stukken).
- 236 Ankersmit, *Arbeiderslevens*, 69.
- 237 Dat veel afdelingen een kleine bibliotheek hadden is op te maken uit notulen en brieven aan het partijbestuur. Wat er precies gelezen werd, is een stuk moeilijker te achterhalen. Boudien de Vries deed aan de hand van lenergegevens een succesvolle poging om het leesgedrag van een groep van Amsterdamse diamantarbeiders in kaart te brengen (B. de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 318-328).
- 238 P. de Rooy, *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland* (Amsterdam 1995) 23.
- 239 IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 23 oktober 1896.
- 240 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 73; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1991, P.J. Troelstra aan Harms en Dijkman, 30 oktober 1896.
- 241 M. Buschman, 'Partij en vakbeweging' in: M. Buschman e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* 94-119, aldaar, 96-98, 116.

- 242 IISG Amsterdam, Archief Stem des Volks 12, Jaarverslagen SdV Amsterdam 1903-1909: Jaarverslag 1907, pagina 3 van het verslag van de secretaris.
- 243 T. van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis; de sdap en de vakbeweging (1897-1908)', *rvsg* 7 (1981) 193-222, aldaar 202, 217; D. Wortel en M. Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden* (FNV Leiden, Leiden 1980) 17; J. Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140; Homme Wedman, 'The implantation of the labour movement in Groningen before 1918', *rvsg* 18 (1992) 353-369, aldaar 365.
- 244 Er werden stakingen gecoördineerd, kranten uitgegeven en demonstraties georganiseerd. Bovendien schreven voorzitters van bestuurdersbonden ook wel eens naar gemeenteraden om ze op de hoogte te stellen van onrecht en armoede.
- 245 Die nadruk is goed te zien in een circulaire van de Rotterdamse bestuurdersbond die 'eener betere wettelijk regelen van den arbeid van mannen, vrouwen en kinderen' als uitgangspunt heeft (IISG Amsterdam, Archief sdap 2015, H. Spiekman en M.A. Vlughter aan de Vak- en Algemeene Arbeiders-Organisaties in Nederland, Circulaire van de Rotterdamse bestuurdersbond, medio december 1902).
- 246 Van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis', 201.
- 247 De ingewikkelde situatie blijkt uit een brief van sdap-leden die voelen dat ze binnen de rbb in de verdrukking komen (IISG Amsterdam, Archief sdap 2015, L. Schotting namens enkele sociaaldemocratische bestuurders (rbb) aan het partijbestuur van de sdap, 23 maart 1904).
- 248 Binnen deze Amsterdamse Bestuurdersbond (abb) kwamen David Wijnkoop en Jan Ceton elkaar in 1901 tegen, zij zouden als streng marxisten een stevig stempel op de partij drukken toen zij zich met de sdap van de sdap afsplitsten (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 416).
- 249 IISG Amsterdam, Archief sdap 2015, brieven van verschillende vakverenigingssecretariaten aan het partijbestuur van de sdap waarin om hulp gevraagd wordt bij de oprichting van een bestuurdersbond (zoals: R. Kuyper aan (waarschijnlijk) het partijbestuur, 29 oktober 1902; J.J. van Wijk aan (waarschijnlijk) partijbestuur of Van Kuijkhof, 15 november 1899).
- 250 IISG Amsterdam, Archief sdap 2015, J.U. Elfers aan J.G. van Kuijkhof, 1 april 1909.
- 251 R.J. de Jong, *Na honderd jaren strijd, 100 jaar Leeuwarder bestuurdersbond, FNV afdeling Leeuwarden 1898-1998* (Sneek 1998) 11. Ook de Vereniging voor Bakkersgezellen, de Schildersgezellenvereniging en de afdeling Leeuwarden van de Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken maakten deel uit van de bestuurdersbond.
- 252 Hoewel onder de eerste leden van de sdap niet bijzonder veel spoorwerkers waren, nam hun aantal gestaag toe. Bovendien was een aantal van hen behoorlijk actief. Een goed voorbeeld daarvan is Klaas Admiraal (Sprenger, *De sdap in Zwolle*, 11).
- 253 Van der Meer, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis', 197-198; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 751-754.
- 254 Henny Buiting geeft een overzicht van allerlei verschillende soorten functiestapelingen binnen de beperkte top van de partij (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 759-768).
- 255 IISG Amsterdam, Archief sdap 2709c, H. Polak aan P.L. Tak, 21 juli 1902.
- 256 Schoolmeester Wester was Van der Vegts vaste compagnon. Hij werkte op dezelfde school als Van der Vegt, maar werd tot twee keer toe ontslagen vanwege zijn betrokkenheid bij de sdap, de spoorwegstakingen en de bestuurdersbond (*Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan van den Zwolschen bestuurdersbond 1903-1928*, Bestuurdersbond Zwolle (Zwolle, 1928) 22; 'Schoolnieuws', *Het nieuws van den dag*, 24 november 1904).
- 257 *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan*, Bestuurdersbond Zwolle, 16.
- 258 C. van Dijk, 'Van der Vegt', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/vegt>.
- 259 IISG Amsterdam, Archief sdap, 2371, 'Aangesloten Verenigingen bij het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht' met ledenaantallen (zonder jaar), zeven Zwolse verenigingen zijn aangesloten; IISG Amsterdam, Archief sdap 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900.
- 260 H.J. van der Vegt, 'De klop op de Zwolsche deur 1' (feuilleton), *Zwolsch Nieuws-en Advertentieblad*, oktober 1931 tot september 1932. Verzameld in: IISG Amsterdam, Collectie Nederland, kleine archieven en losse stukken: personen H.J. van der Vegt, 128. Die lege buik was in zijn geval weinig overdachtelijk bedoeld. Hij kreeg een hongerloon, terwijl hij een groot gezin en een zieke schoonvader te onderhouden had (IISG Amsterdam, Archief sdap 527a, H.J. van der Vegt aan het partijbestuur, 17 mei 1900).

- 261 Ruzie met Van Kuijkhof en hulp aan de afdeling Holwerd in deze brief (de overige voorbeelden worden elders in dit boek besproken): IISG Amsterdam, Archief SDAP 1530, R. Vos-Stel aan secretaris SDAP, 30 november 1907.
- 262 'Fancy fair voor de Russische slachtoffers', *De Telegraaf*, 18 december 1905.
- 263 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club' 1905, adreslijst achterin.
- 264 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, W. Vliegen aan H. Polak, 28 oktober 1897.
- 265 Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...', 92, 104.

6 Leven in Laren, vergaderen in Haarlem

- 1 Volgens Polak-biograaf Salvador Bloemgarten kwam die wens enerzijds voort uit Polaks doofheid en anderzijds uit de wens om zijn pleegzoon in een gezonde omgeving te laten opgroeien (Bloemgarten, *Henri Polak*, 261-262).
- 2 K. Geertsma, 'De eerste opbouw xiv', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935), te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken. Bouwkundige esthetiek was zo belangrijk voor Polak dat hij er later zelfs voor zorgde dat Laren de eerste gemeente met een welstandscommissie werd (Lien Heyting, *De wereld in een dorp. Schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994) 95-96).
- 3 In Het Gooi ontwikkelde Polak twee nieuwe carrières: één als natuurbeschermer, één als bouwkundig estheet. Hoezeer hij hierom gewaardeerd werd bleek uit de voorwoorden die jhr. Röell schreef in twee van Polaks publicaties over Het Gooi. Vooral zijn inspanning voor de eerste 'welstandscommissie' van Nederland, werd geroemd (voorwoorden door jhr.mr.dr. A. Röell in: H. Polak, *Laren in Het Gooi. De schoonheid van het oude dorp en hetgeen gedaan werd om deze te behouden en te hernieuwen* (Laren 1925); H. Polak, *Tusschen Vecht, Eem en Zee* (Hilversum 1935)).
- 4 'Uit de partij', *Het Volk*, 26 december 1905.
- 5 Bron 'Infamiteit': IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, H. Polak aan P.L. Tak, 26 december 1905. Bron 'Waarheidsverdraaiing': 'Ingezonden', *Het Volk*, 28 december 1905.
- 6 B. van der Veer, 'Ingezonden', *Het Volk*, 3 januari 1906.
- 7 'Villa', *Het Volk*, 9 januari 1906.
- 8 Bloemgarten, *Henri Polak*, 262.
- 9 Later werden in dit hotel ook naaktloperij en andere vermeend gezonde zaken gebruikelijk. Het was een populaire bestemming bij mensen als L.E.J. Brouwer en Adriaan Roland Holst (Heyting, *De wereld in een dorp*, 74-76, 91-92, 138, 158-159). Over het leven in de kolonie van Luitjes is een prachtig verslag verschenen in *De Telegraaf* die ook toen al een reputatie hoog te houden had op het gebied van undercoverjournalistiek. De verslagen zijn gebundeld in H. Hendrix, *Een week in de kolonie te Blaricum* (Amsterdam 1901).
- 10 Deze vorm van samenleven was slechts bij een kleine gemeenschap populair. Een veel groter deel van de bevolking dreef er de spot mee. Ook later nog werd 'het onderonsje van de plantenvreters in Het Gooi, die door het kweken en uitventen van spinazie en boerenkool de wereld wilden verlossen van het kapitalisme' met de nodige scepsis begroet (Willem van Iependaal, *Vaste Koers* (Amsterdam 1949) 160-161).
- 11 Er zat een aantal bijzonder opmerkelijke figuren tussen deze nieuwkomers in Het Gooi. Het was niet voor niets dat Domela Nieuwenhuis opmerkte dat Het Gooi werd bevolkt door 'een verzameling van driekwart, half of kwart gekken' (Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 323).
- 12 Heyting, *De wereld in een dorp*, 15.
- 13 W.J. Rust, *De Gooische dorpen* (Amsterdam 1943) 42.
- 14 Alle leden zijn herleid van ledenlijsten en correspondentie van de SDAP-afdeling Laren-Blaricum. Hierop komen regelmatig spelfouten voor. Soms ontbreken letters, soms staan er letters te veel, worden letters omgewisseld en krijgen mensen door een roepnaam een verkeerde voorletter. Alle namen zijn daarom nagezocht in het bevolkingsregister van de gemeenten Laren en Blaricum. In het onderstaande hoofdstuk wordt alleen met informatie gewerkt waarvan vast is komen te staan dat die betrekking heeft op de personen waarover wordt gesproken. Die vaststelling is gedaan aan de hand van geboortedata, trouwdata, informatie over echtgenoten, (vorige) woonplaatsen en beroepen.
- 15 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaal-Demokraat* 1898 - 1900, alfabetisch op plaatsnaam (Laren), bladnummer 189.

- 16 Om ook hier de continuïteit in eerste kennismakingen te onderstrepen: Frank van der Goes was een aangetrouwde neef van Herman Gorter, hij had de jonge intellectuelen al in de zomer van 1896 op het spoor van Marx, Kautsky en Morris gezet (Herman de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996) 221).
- 17 Zie voor meer euforie bij Troelstra ook: *De Sociaal-Democraat*, 20 april 1898.
- 18 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 233.
- 19 Rik en Henriette Roland Holst werden – net als Herman Gorter – op 19 april 1897 ingeschreven als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 784, schrift met afdelingssecretariaten 1898).
- 20 De rol als geldschietster werd duidelijk toen Rik Roland Holst in 1900 maar liefst 5000 gulden leende aan de partij. Dat was in die dagen een enorm kapitaal en hij was daarmee samen met Floor Wibaut de grootste financier van dagblad *Het Volk* (IISG Amsterdam, Archief SDAP 628a, J. Binsma aan de directie van “Het Volk”, ‘Rapport inzake de geldleening groot f.60.000 april 1900’).
- 21 H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen van Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk* (Amsterdam 1949) 112-116; E. Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam 1996) 162.
- 22 Adang, *Voor sociaal-democratie*, 214.
- 23 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Jaarverslag afdeling Hilversum over het jaar 1904 door secretaris Blanche-Koelsmid, 3 januari 1905.
- 24 ‘Uit de partij’, *Het Volk*, 24 december 1905. Dit artikel meldt veertien leden, maar op basis van de archieven moet worden aangenomen dat het er iets meer zijn geweest. Zo kwamen alleen uit de afdeling Hilversum al vijftien leden over (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
- 25 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, H. Roland Holst aan J.G. van Kuijkshof, 22 december 1905.
- 26 Deze opmerking is van later datum, maar daarom des te toepasselijker. De afdeling slaagde er de eerste jaren niet in om een arbeider aan te trekken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, ‘Jaarverslag der afd. Laren – Blaricum der SDAP’, december 1908).
- 27 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, ‘Jaarverslag der afd. Laren-Blaricum der SDAP’, december 1908.
- 28 Vanaf de oprichting tot aan zijn verhuizing naar Den Haag in 1910 was Mauve lid van de afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier afdeling Hilversum, 6 januari 1906 (met daarop de vertrekkende leden naar de afdeling Laren-Blaricum); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum, 1 oktober 1910).
- 29 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 31 januari 1906.
- 30 Iemand anders die ook in Walden leefde en zich vervolgens aansloot bij de SDAP was kunstschilder Geraldo Brender à Brandis. In Walden was hij voor korte tijd tuinman (Welcker, *Arbeiders en heren*, 545).
- 31 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum 1 januari 1906 (teruggezonden naar het partijbestuur op 20 januari 1906). Ru en Mary waren nog lid geweest van de afdeling Hilversum, ze behoorden dus tot de vroegste sociaaldemocraten van Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
- 32 Van Suchtelen schreef er in zijn roman *Quia Absurdum* over en ook Frederik van Eeden maakte aantekeningen over deze driehoeksverhouding (Heyting, *De wereld in een dorp*, 84).
- 33 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum, 30 september 1908 (gestempeld op 24 oktober 1908). Opmerkelijk is dat Nico van Suchtelen zijn partijlidmaatschap opgaf vlak voordat de Mauves naar Den Haag verhuisden en de afdeling vaarwel zeiden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 april 1910 (teruggezonden aan het partijbestuur op 17 april 1910)).
- 34 Hoewel Anton jr. pas in juli 1906 opduikt, moet hij al eerder zijn toegetreden. Hij stond namelijk ook al op de ledenlijst van Hilversumse leden die overstapten naar Laren (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 2 juli 1906 (teruggezonden aan het partijbestuur op 11 juli 1906); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
- 35 Hier is alleen gekeken naar de echtparen die lid werden in de periode tussen 1905 en 1910. An-

- ders had ook kunstschilder en filosoof Leo Niehorster kunnen worden toegevoegd. Hij werd in 1911 lid van de SDAP en was getrouwd met dichteres Truus Gerhardt, de zus van Ida Gerhardt. (Bron lidmaatschap Leo Niehorster: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Leo Niehorster aan J.G. van Kuijkhof, 11 maart 1911).
- 36 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Diverse ledenlijsten SDAP-afdeling Laren-Blaricum. Voor Blanche-Koelesmid en Polak zie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 2 juli 1906 (teruggezonden aan het partijbestuur op 11 juli 1906). Voor Eisenloeffel (overgestapt uit Amsterdam) zie: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907).
 - 37 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Ledenlijst SDAP-afdeling Laren-Blaricum 30 september 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 24 oktober 1908).
 - 38 F. de Jong Edz., 'Kuyper', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/kuyper>.
 - 39 Vrouwtje Kaas (op de ledenlijst ten onrechte aangeduid als F. Kaas) werd in 1908 de vrouw van Salomon Bonn. Voor die tijd woonden ze al enige tijd samen. Salomon stond ingeschreven als colporteur. In die hoedanigheid had hij H. Roland Holst goed leren kennen en zij had hem als beginnend dichter onder haar hoede genomen (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', V. Kaas en S. Bonn; L. Tibbe, *Vier kunstdebatten omstreeks 1900* (Nijmegen 2000) 50-69).
 - 40 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J.P.M. Harttorff.
 - 41 Harttorff had al een lange weg binnen de sociaaldemocratie achter de rug toen hij naar Laren kwam. Zo was hij in 1885 al betrokken bij de oprichting van een Socialistische Jongeren Bond in Amsterdam (G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 28). Van Harttorff is bekend dat hij tot de meest fanatieke aanhangers van Domela Nieuwenhuis behoorde en de politiek van Troelstra lange tijd verwierp (Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 399). Voor Harttorff werd in 1901 nog gewaarschuwd vanwege zijn 'anti-Troelstra-gezindheid' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901). Voor enige tijd beheerde Harttorff het archiefje van de SDB. Op 29 oktober 1907 droeg hij dit vanuit Laren over aan Johan van Kuijkhof met het verzoek om het op te nemen in het SDAP-archief. Zo kwam het uiteindelijk in het IISG terecht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, J. Harttorff aan J. van Kuijkhof, 29 oktober 1907).
 - 42 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1233a, Correspondentie F.G. de Graaff en W.H. de Graaff aan het partijbestuur over de oprichting van een afdeling Leiden. Officieel zou deze afdeling pas een jaar later van de grond komen, zonder dat de gebroeders in het bestuur terechtkwamen (IISG Amsterdam, Archief afdeling Leiden van de SDAP (ongenummerd, portefeuille 1), Notulenboek 1899-1903, W.H. de Graaff aan het partijbestuur, ongedateerd, waarschijnlijk mei 1898; F.G. de Graaff aan het partijbestuur 28 september 1898; F.G. de Graaff aan Van Dam, ongedateerd, waarschijnlijk mei 1898. Zie ook: IISG Amsterdam, SDAP Archief 1233a, C.H. Ketner aan H.A. Mineur, 27 mei 1899 en C.H. Ketner aan de secretaris van het partijbestuur van de SDAP, 1 juni 1899.).
 - 43 In verschillende documenten wordt De Graaff in Londen gesitueerd. Volgens de ledenadministratie van *De Sociaaldemocraat* vertrok hij daar begin januari 1900 naartoe (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2729 deel 1, abonnementen op *De Sociaaldemocraat* 1898 – 1900, alfabetisch op plaatsnaam (Leiden), bladnummer 190) Waarschijnlijk kwam hij in oktober weer terug, want toen liet hij zich in Bodegraven inschrijven als verspreid lid (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1705, F.G. de Graaff aan J. van Kuijkhof, 16 oktober 1900).
 - 44 De Blaricummer kunstenaar Jacobus Willem 'Kobus' De Graaff was getrouwd met Oti van Onselder en was maar kort lid van de afdeling. Hij was een succesvol kunstenaar, maar verdween als wanbetaler van de lijst. Voor de goede orde: hij was geen broer van afdelingsgenoot Frans de Graaff en marxist Willem de Graaff (Bron wanbetaling: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907). Bron stichting afdeling: Adang, *Voor sociaal-democratie*, 202. Bron beroep: Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J.W. de Graaff.
 - 45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum 3 januari 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 12 januari 1907).

- 46 Adang, *Voor sociaal-democratie*, 198-200.
- 47 'De leeszaal van S.L.', *Het Volk*, 1 februari 1903.
- 48 De naam Breman wordt ook als Breeman geschreven, bovendien wordt zowel over A.J. Breeman als over Co Breeman geschreven. Het gaat steeds om dezelfde persoon: de kunstschilder heette Ahazueros Jacobus Breman en werd vaak Co genoemd. Hij vervaardigde een bekend portret van Tjerk Luitjes, maar tekende in 1904 ook een illustratie voor het programmaboekje voor de 1-Meiviering van de Amsterdamse Bestuurdersbond. Hij zat dus al vroeg in de sdap-netwerk (Genoemd als Breeman in oa.: IISG Amsterdam, Archief sdap 1225, Ledenlijst sdap-afdeling Laren-Blaricum 1 januari 1906 (teruggezonden naar het partijbestuur op 20 januari 1906); IISG Amsterdam, Archief sdap 2650, programmaboekje 1 meiviering Amsterdamse Bestuurdersbond, 1904).
- 49 Adang, *Voor sociaal-democratie*, 148.
- 50 Historica Lien Heyting heeft het wel en wee van deze groep kunstenaars prachtig in beeld gebracht, alleen daarbij nergens vermeld dat een groot deel van hen lid was van de sdap. (Heyting, *De wereld in een dorp*, 9-10.)
- 51 T.M. Eliëns, M. Groot, F. Leidelmeijer, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940* (Bussum 1997) 216, 235.
- 52 Het werk van Eisenloeffel werd aanvankelijk als 'zeer vreemd' en 'zeer buitenissig' omschreven. De scepsis over de producten van afdelingsgenoten Penaat en De Graaff was niet minder ('Kunst en Letteren', *De Hilversumsche Courant*, 15 augustus 1907).
- 53 Zo ondersteunden Wibaut en Polak de kunstenaar Landré (Adang, *Voor sociaal-democratie*, 202-203).
- 54 Een goed voorbeeld van iets later datum is te vinden in: Ph. van Praag, 'Ph. van Praag (1877-1942). Symboliek ten dienste van de socialistische arbeidersbeweging', *rvsg* 7 (1981) 142-166.
- 55 A. Krekel-Aalberse en E. Raassen-Kruimel, *Jan Eisenloeffel 1876-1957* (Zwolle 1996) 196.
- 56 Voor enig inzicht in deze wereld: Tibbe, *Vier kunstdebatten* en H. Buiting, *De Nieuwe Tijd*.
- 57 Heyting, *De wereld in een dorp*, 79.
- 58 Haar huwelijk met Frans de Graaff was wellicht een 'moetje'. Fietje Dutry van Haefen was tot kort daarvoor nog getrouwd met een andere notaris, maar beviel precies acht maanden na het huwelijk van haar zoon Frank. Misschien was het notarisbestaan van Frans daarom geen lang leven beschoren: bij de gemeente stond hij later als 'tuinier' ingeschreven ('Familieberichten', *Algemeen Handelsblad* 7 augustus 1906; Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', F.G. de Graaff). Willem was voor sociaaldemocratische begrippen nog beter getrouwd. Via de familie Troelstra sloeg hij Franziska Levy aan de haak, zij was de Duitse vertaalster van de toneelstukken van Herman Heijermans. Willem was kweker en exporteur van bloembollen, kwam uit Sassenheim, woonde in Leiden in een flink huis aan de Witte Singel en verhuisde later naar Wassenaar. Deze strenge marxist was een opmerkelijke figuur binnen de partij die zich graag armoediger voordeed dan hij was en menig akkefietje uitvocht met de partijleiding (Voor meer informatie over W.H. de Graaff zie J.A.N. Knuttel, *Levensloop* (Leiden 1989) 216-224; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, de index van dit boek wijst op verschillende confrontaties tussen De Graaff en de partijleiding).
- 59 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)'; 'Bevolkingsregister Laren' (1890-1925).
- 60 De opmerking over de vrouwenkiesrechtbeweging komt uit: M. Campfens, 'Tilanus', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/tilanus>.
- 61 Dat deed ze naar eigen zeggen niet alleen. Ze verdedigde Van der Goes samen met de vrouwen in het gezin Tilanus (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 606, L.Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, 5 maart 1929).
- 62 Adang, *Voor sociaal-democratie*, 207.
- 63 M. Campfens, 'Tilanus'.
- 64 'Overlijdensadvertentie Duco Crop', *Het Volk*, 10 juli 1901. Het feit dat Liede Tilanus een eigen rouwadvertentie plaatste in *Het Volk* doet vermoeden dat ze zich ook tijdens het leven van Crop al in socialistische kringen bevond.
- 65 Marc Adang vermeldt dat Tilanus en Berdenis van Berlekom jeugdvriendinnen waren. Ik heb dat nergens kunnen terugvinden (Adang, *Voor sociaal-democratie*, 148).
- 66 H. de Liagre Böhl, *Wibaut de machtige. Een biografie* (Amsterdam 2014) 196.
- 67 'Uit de partij', *Het Volk*, 24 december 1904.

- 68 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de sdvc.
- 69 Schaper, *Een halve eeuw van strijd* 1, 106.
- 70 J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. De sdap en het vrouwenvraagstuk 1894-1919* (Nijmegen 1973) 39.
- 71 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 52, Toneelstuk van A.B. Kleerekoper, 'De kiesrechtbruiloft. Een samenspraak tussen Kloris en Roosje', pagina 2.
- 72 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club 1905' 10 april 1905; IISG Amsterdam, Archief BSDVC 65, Ongedateerd krantenknipsel uit onbekende krant 'Lucie van Kuykhof. Ter nagedachtenis' door A. v.d. Wijk-de Groot.
- 73 U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt* (Amsterdam, 1982) 24.
- 74 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 65, Ongedateerd krantenknipsel uit onbekende krant 'Lucie van Kuykhof. Ter nagedachtenis' door A. v.d. Wijk-de Groot.
- 75 Dit is een citaat uit een briefwisseling over hoe de vrouwenclubs in Amsterdam werden tegengewerkt door de afdeling en het partijbestuur. Buiten Amsterdam was het zo mogelijk nog erger en rond 1905 – de hier besproken periode – was het zeker niet beter (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 63, correspondentie van de voorzitter en de secretaris van de sdvc-Amsterdam aan het bestuur der afdeling sdap Amsterdam, ongedateerd, maar na 1908).
- 76 IISG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Schets voor voordracht aan Wibaut.
- 77 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 51, *Iets over het ontstaan en de ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs: Herinneringen van M. Wibaut-Berdenis van Berlekom* (zonder jaar) 6-13,24.
- 78 Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 38. De Liagre Böhl, *Wibaut de machtige*, 195-209.
- 79 IISG Amsterdam, Archief BSDVC 56, Een viertal briefkaarten van de vrouwen op excursie in Vogelenzang aan de familie Wibaut, verstuurd door Liede Tilanus (ongedateerd).
- 80 Pothuis stuurde het partijbestuur een zes pagina's tellende opzet voor het nieuwe blad waarin ze allerlei mogelijkheden en (inter)nationale bladen besprak. Daar voegde ze een exemplaar van de *Deutsche Arbeiterinnen-Zeitung* aan toe (IISG Amsterdam, Archief sdap 1761, Brief en opzet van C. Pothuis-Smit aan het partijbestuur, 20 januari 1904 en Brief van C. Pothuis-Smit aan het partijbestuur met het voorbeeld van de *Deutsche Arbeiterinnen-Zeitung*, 6 mei 1904; IISG Amsterdam, Archief BSDVC 53, Notulen 'soc.dem.vr.pr.club 1905', 10 april 1905, tweede pagina). Aangezien het partijbestuur halfslachtig reageerde, kreeg het te maken met Samuel Pothuis, de man van Carry. Hij maande Van Kuykhof om gauw met een duidelijke reactie te komen op de plannen van zijn vrouw (IISG Amsterdam, Archief sdap 1761, S. Pothuis aan het partijbestuur, 5 september 1904). Aanvankelijk telde het blad slechts vier pagina's, kwam het eens per maand uit en had het enkele honderden abonnees. Vanaf 1910 veranderde dat: de verschijningsfrequentie nam toe en het aantal abonnees groeide gestaag (Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 43).
- 81 Bron opmerking Tak: IISG Amsterdam, Archief sdap 1761, P.L. Tak aan J.G. van Kuykhof, 16 maart 1904. In haar opzet voor het blad besprak Pothuis-Smit ook een aantal andere Nederlandse bladen. Het feminisme van sommige van deze krantjes verwierp ze met nadruk (IISG Amsterdam, Archief sdap 1761, Pothuis-Smit aan het partijbestuur met bijgevoegd voorstel, 20 januari 1904, pagina 1 en 2 van het voorstel).
- 82 Deze commissieleden waren allemaal mannen die later in de afdeling Laren-Blaricum actief werden. In 1904 trad Tilanus tot deze vereniging toe (Adang, *Voor sociaal-democratie*, 196-207).
- 83 Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Laren (1890-1925)', J. Eisenloeffel. Dit huwelijk zou kinderloos blijven.
- 84 Meijer, *Terugblik*, 202-204. De dienstbode was de vrouw van Willem Meijer, de brochurehandelaar en goede vriend van Wolf Lelie. Willem en zijn vrouw leerden elkaar rond 1906 kennen in huis bij de familie Eisenloeffel en woonden er later enige tijd in huis. De opmerkingen hier hebben volgens Willem betrekking op de vroegste periode, maar wellicht liep dat in zijn beleving iets door elkaar.
- 85 IISG Amsterdam, Archief sdap 1225, Mutatieformulier afdeling Laren-Blaricum, 1 oktober 1907 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 oktober 1907).
- 86 Jan had een diepe interesse in Oosterse filosofie en zijn broer Nico had in Walden gewoond; in dat opzicht sloot hij goed aan bij de Larense levensstijl (M.T. Bax, *Het web der schepping. Theosofie in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006) 386, 417).

- 87 Tilanus organiseerde diverse bijeenkomsten. Ze wilde pas een verslag van een van haar avonden schrijven als ze 'kalmpjes in München' zat. Ze was dus actief op de grens van haar verhuizing (11SG Amsterdam, Archief BSDVC 55, M. Mensing aan M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, 25 januari 1908). Het contact met Van der Goes is afgeleid uit latere herinneringen (11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 606, L. Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, 5 maart 1929). Tilanus stelde Van der Goes steeds vaker schriftelijk vragen over de stof (11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 687, L. Tilanus-Eisenloeffel aan Frank van der Goes, ongedateerd). Wanneer ze de colleges begon te volgen, is niet duidelijk; de laatstgenoemde brief werd vanuit Laren verstuurd, maar ze kan al eerder begonnen zijn. De vriendschap tussen Tilanus en Van der Goes kreeg een persoonlijk karakter. Zo bedankte Tilanus Van der Goes 'in naturaliën' voor zijn inspanningen met een hoeveelheid kersen waarbij ze er persoonlijk op toezag dat deze in zijn maag zouden verdwijnen (11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 692, L. Tilanus-Eisenloeffel aan F. van der Goes, juni 1912 (692/3)).
- 88 11SG Amsterdam, Archief SDAP 1225, Mutatieformulieren afdeling Laren-Blaricum 1 april 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 7 april 1908); 1 juli 1908 (teruggezonden aan het partijbestuur op 9 juli 1908). Daags voor vertrek schilderde de Vlaamse kunstschilder en partijgenoot E. van Beever een portret van Jan Eisenloeffel ('Kunst en letteren. Holland op zijn smalst', *De Hilversumsche Courant*, 9 januari 1908).
- 89 Begin januari 1909 stond Liede alweer ingeschreven in de afdeling (11SG Amsterdam, Archief SDAP 1225, L. Eisenloeffel-Tilanus aan J.G. van Kuijkhof, 18 januari 1909).
- 90 11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC; 11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Diverse correspondentie met internationale contacten uit onder andere Duitsland, België, Zweden.
- 91 Liede woonde ook de oprichting van deze club bij (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC).
- 92 I. Jungschleger, 'Mathilde Wibaut' in: A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979) 127-139, aldaar 139. De BSDVC werd in 1908 opgericht vanuit de Amsterdamse Vrouwenclub. Hoewel Liede officieel pas terugkwam op 18 november 1909, is het waarschijnlijk dat ze vanuit Duitsland actief betrokken is geweest bij de oprichting (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)', J. Eisenloeffel). Ook als Amsterdams gemeenteraadslid, zou Tilanus veel internationale contacten onderhouden. Ze sprak met mensen uit Engeland, Zweden, Oostenrijk, Zwitserland, België, Duitsland en Frankrijk en bezocht congressen in heel Europa (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, diverse stukken).
- 93 M. Campfens, 'Tilanus'.
- 94 11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC.
- 95 Ze behoorde tot de vrouwen die de straat op gingen met een kar met leuzen voor het vrouwenkiesrecht en speelde zichzelf daarmee behoorlijk in de kijker. Tilanus behoorde 'tot de roodste SDAP'sters (...) die op er hooge hakken rond lopen' (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, persoonlijke aantekeningen bij het afscheid van de SDVC; J. de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000) 79).
- 96 M. Campfens, 'Tilanus'; Archief Liede Tilanus, Manuscripten, stencils e.d. betreffende cursus gemeentepolitiek.
- 97 H. van de Velde, *Vrouwen in de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (Leiden 1994) 203-204; 11SG Amsterdam, Archief SDAP 1733f, Zeer uitgebreide correspondentie hierover in het 'Dossier Tilanus'. Bijvoorbeeld: L. Tilanus aan de (vrouwen)clubs, 7 september 1924.
- 98 M. Campfens, 'Tilanus'.
- 99 Zo hield ze contact met kunstenaar en handelaar Bredius (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, dr. A. Bredius aan L. Tilanus-Eisenloeffel, (waarschijnlijk) 3 oktober 1932). Dat ze ook bij een breder publiek bekend werd dan alleen bij de partijpolitici, mogen we veronderstellen op basis van het feit dat ze in de jaren dertig regelmatig radiotoespraken hield (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, radiotoespraken 10 juni 1931, 22 juli 1932, 14 juni 1935 en 30 oktober 1935). Toen ze na 23 jaar als bestuurslid afscheid nam van de Amsterdamse Sociaaldemocratische vrouwenclub, kreeg ze naast een leerzaam boek, een boeket, een paar rode anjers en een orchidee ook een reproductie van 'Het Laatste Avondmaal' van Leonardo da Vinci cadeau (11SG Amsterdam, Archief Liede Tilanus, Krantenknipsel 'Stadsnieuws: Mevrouw Tilanus nam afscheid', 25 november 1937).

- 100 Haar vader was Eco Haitsma Mulier. Hij was eerder burgemeester in Sloten en in Utingeradeel. De twee broers van Henriëtte zouden ook burgemeester worden.
- 101 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, Korte biografische notities, 9 april 1919.
- 102 'In het Graafschap Howard', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (verschenen in maart/april 1897).
- 103 G.H. 's-Gravesande, 'Mevr. H. Moulijn-Haitsma Mulier. Een zestigjarige dichteres', *Het Vaderland*, 18 november 1937.
- 104 Henriëtte en haar man behoorden tot de mensen die nog even lid waren van de afdeling Hilversum (11SG Amsterdam, Archief sDAP 1148a, Mutatieformulier ledenbestand afdeling Hilversum 6 januari 1906 (teruggezonden aan partijbestuur op 12 januari 1906)).
- 105 Moulijn woonde op dat moment in Arnhem en was daar sinds 1898 lid van de afdeling van de sDAP. Hij werd daar onthaald als een van de eerste en weinige niet-proletarische afdelingsleden (11SG Amsterdam, Archief sDAP 885, K. Ruitenbeek aan J.G. van Kuijkhof met bijgevoegde Ledenlijst sDAP Arnhem, 28 oktober 1898; K. Geertsma, 'De eerste opbouw xvii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935. 11SG Amsterdam, Archief sDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken). Moulijn was in zijn geboortestad Rotterdam opgeleid en deed vervolgens de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Daarna werkte hij in verschillende plaatsen waaronder Den Haag, Nunspeet, Renkum, De Steeg en verschillende plaatsen in Drenthe. Vanaf zijn periode in Den Haag onderhield hij contact met zowel Edzard Koning als Ferdinand Hart Nibbrig. Met Hart Nibbrig zou hij in 1910 de 'Larense kunstschool' oprichten (Voor een uitgebreide beschrijving van Moulijns leven als kunstenaar zie: E.A. Kappers, M. Bunt en J.J. Heij, *Simon Moulijn 1866-1948* (Assen 1989)).
- 106 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, Korte biografische notities, 9 april 1919.
- 107 Ibidem. Opmerkelijk is dat Moulijn-Haitsma Mulier in haar biografische schets nergens rept over het socialisme. Tegen de tijd dat ze deze notities schreef, had zij zich daar van afgekeerd. Toch hadden veel van deze vrienden een zwakte voor de sociaaldemocratie. Iemand als Hart Nibbrig werd nooit lid van de partij, maar behoorde al in 1898 tot de abonnees van *De Nieuwe Tijd* (11SG Amsterdam, Archief sDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898, derde pagina).
- 108 Johanna Moltzer was de dochter van de directeur van Bols, de 'oudste likeurstokerij ter wereld'. Ze zou een van de beste vriendinnen van Haitsma Mulier worden.
- 109 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerd 'Loflied op Laren'.
- 110 Nieuwe tijd: 11SG Amsterdam, Archief sDAP 2759, abonnees *De Nieuwe Tijd* 1898, vijfde pagina.
- 111 H. Moulijn, 'Die Frau in der Holländischen Arbeiterbewegung', *Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt*, 8, 9 en 10 februari 1904.
- 112 11SG Amsterdam, Archief sDAP 527d, H. Roland Holst aan J.G. van Kuijkhof, 30 juli z.j.[1902-1904].
- 113 Van der Goes onderhield goede banden met meerdere vrouwen binnen de beweging en leek daarbij nogal tot de verbeelding te spreken. Dat werd mooi geïllustreerd door Cornélie Huygens die Van der Goes onder de naam Martalis opvoerde in haar sleutelroman *Barthold Meryan* (Zie bijvoorbeeld: Huygens, *Bartold Meryan*, 219-220).
- 114 H. Moulijn-Haitsma Mulier, 'Een persoonlijke herinnering', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk*, 13 februari 1919, 'Van der Goes nummer'.
- 115 11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 692, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 16 en 21 mei en 24 september 1912; 11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 701, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan heer en mevrouw Van der Goes, 27 juni 1903; 11SG Amsterdam, Archief F. van der Goes 738, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 6 november z.j. [1909].
- 116 Dat ze zichzelf als marxiste beschouwde, blijkt als zij zich in een brief afvraagt of 'het marxisme binnen de afdeling Amsterdam v in de knel komt' en of daar niet iets aan gedaan moet worden (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde kladbrief (waarschijnlijk uit 1914 aan Theo van der Waerden)).
- 117 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, diverse ongedateerde lezingen.
- 118 Zie daarvoor: H. Moulijn-Haitsma Mulier, 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk*, 7 maart 1919. En in reactie daarop: W. Mansholt-Andrae, 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk*, 3 april 1919; A. Hoog, 'Kijkjes naar binnen en buiten', *Geïllustreerd Volksblad voor Nederland*, 17 april 1919.
- 119 De Liagre Böhl, *Wibaut de machtige*, 207.
- 120 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde kladbrief aan 'Pauline'; Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, telegram van Liede Tilanus, 3 maart 1916.

- 121 Er bestaat geen politieke bibliografie van H.H.J. Moulijn-Haitsma Mulier. Hieronder een onvolledig overzicht van de politieke artikelen die ze schreef gedurende haar sdap-periode: 'Die Frau in der Holländischen Arbeiterbewegung', *Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt* 8, 9 en 10 februari 1904; 'Wie zal in de socialistische maatschappij het vuile werk doen?', *De Toorts. Orgaan van de Gooische afdelingen der sociaal-democratische arbeiderspartij*, 8 juni 1912; 'Wat is socialisme', *De Toorts*, 7 en 21 december 1912, 4 en 18 januari 1913; 'Als de arbeidersklasse niet wil', *P.T.T. Weekblad van den algemeenen bond van Nederl. Post-, telegraaf- en telefoonpersoneel*, 24 april, 1915; 'Op voor het kiesrecht', *De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch Weekblad voor Overijssel*, 15 april 1916; 'Een persoonlijke herinnering', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk*, 13 februari 1919; 'Moederloon', *Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk*, 7 maart 1919; 'Voor de vrouwen. Ondanks alles', *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond*, 4 december 1914.
- 122 IISG Amsterdam, Archief P.J. Troelstra 62, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan P.J. Troelstra, ongedateerd.
- 123 F. Steffelaar-Moulijn, 'Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette' in: B. von Plato (red.), *Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Ein Kulturimpuls in biografischen Porträts* (Dornach 2003) 546-547, aldaar 546. Intensief contact met Troelstra heeft Moulijn-Haitsma Mulier waarschijnlijk nooit gehad. In een brief uit 1917 schreef Troelstra haar aan als 'Geachte Partijgenoot' en dat was onder partijgenoten een zeer formele benadering (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, P.J. Troelstra aan H. Moulijn-Haitsma Mulier, 27 januari 1917). Ook beklaagde Moulijn zich in dezelfde periode over Troelstra tegenover Van der Goes (IISG Amsterdam, Archief F. van der Goes 1798, H. Moulijn-Haitsma Mulier aan F. van der Goes, 4 januari 1918).
- 124 Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde lezingen en kladversies van artikelen over Karl Marx voor de antroposofische vereniging Nederland en een schrift met lezingen over theosofie voor sociaaldemocraten.
- 125 In een aantal van haar lezingen zette ze de marxistische interpretaties van Theo van der Waerden af tegen de uitgangspunten van de antroposofie. De antroposofie kwam bij die confrontaties steeds vaker als winnaar uit de bus. Omdat veel brieven in het privéarchief van de familie Moulijn niet gedateerd zijn, is het moeilijk om exact in te schatten wanneer deze beweging zich in gang zette (Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn, ongedateerde lezingen en kladversies van artikelen over Karl Marx voor de antroposofische vereniging Nederland).
- 126 Ze publiceerde onder andere in *De Gids*, *Elsevier* en *De Beweging* ('Mevr. H. Moulijn-Haitsma Mulier', *Het Vaderland*, 3 november 1937).
- 127 Gorters moeder woonde in Zwitserland, Tilanus ging er op vakantie naar Zwitserland en nam soms andere partijgenoten mee. De schilder Veldheer woonde er een tijdje en ook Haitsma-Mulier kwam er ook meer dan eens.
- 128 Die traditie hield stand toen Henriette Van der Mey de leiding over de afdeling in 1910 overnam. Ook zij was een carrièrevrouw – 's lands eerste vrouwelijke journalist in loondienst' – die bovendien samenleefde met een andere vrouw. Aanvankelijk sloot zij zich niet openlijk aan bij de sdap. Ze richtte zich vooral op de vrouwenbeweging en werkte samen met Mathilde Wibaut aan de oprichting van sociaaldemocratische vrouwenclubs. Ook bezocht ze als Nederlands vertegenwoordiger in 1896 het vrouwencongres in Berlijn ('Allerlei', *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1896).
- 129 Zie daarvoor bijvoorbeeld de huishouding van het gezin van Ru Mauve (Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek, 'Bevolkingsregister Blaricum (1892-1920)', R.C. Mauve).
- 130 IISG Amsterdam, Archief sdap 1225, F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag 1907', 3 februari 1908 en F.G. de Graaff aan het partijbestuur, 'Jaarverslag sdap Laren-Blaricum december 1908', 16 december 1908.
- 131 *De Toorts* werd opgericht door Henri Polak, verscheen om de veertien dagen en telde vier pagina's. De initialen 'H.H.' onder het stuk staan voor Hester Henriette (Moulijn-Haitsma Mulier). Onder deze initialen publiceerde zij eerder in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*.
- 132 P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en mededelingen aan de geschiedenis van Nederland*, cv1 (1991) 4, 625-640, aldaar 625, 633.
- 133 F. de Graaff woonde aan het Rozenlaantje (IISG Amsterdam, Archief sdap 1225, F. de Graaff aan J.G. van Kuijkhof, 6 januari 1906). H. van der Mey woonde daar ook, net als Piet Voogd en later nog enkele partijleden.

- 134 Meijer, *Terugblik*, 218-220.
- 135 Van Zutphen was aanvankelijk begonnen met een inzamelingsactie nadat bij zijn vriend (en Larens afdelingslid) Johan Harttorff tuberculose was geconstateerd.
- 136 Willem Albarda huurde het huisje van de familie Meijer (Meijer, *Terugblik*, 220). Later zou ook Troelstra zo nu en dan langskomen in Laren. Hij kwam dan op bezoek bij Isidore Keesing (Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 591). Via dit soort initiatieven – en via de vriendenkring van Henriette Roland Holst – raakten ook andere socialisten in contact met de afdeling.
- 137 Dit is een staccato weergave van de problemen die in de partij speelden op dit moment, vooral bedoeld om de sfeer te schetsen. Wie alle ins en outs van deze conflicten wil bestuderen doet er goed aan het werk van Henny Buiting te raadplegen: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*.
- 138 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 326.
- 139 Idem, 331.
- 140 IISG Amsterdam, Archief F.M. Wibaut 10, Kopieboek met uitgaande brieven, Wibaut aan Troelstra, 9 maart 1902, 26^e pagina.
- 141 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 212.
- 142 Fascinerende voorbeelden daarvan zijn te vinden in de brieven aan Mendels.
- 143 Buiting, *De Nieuwe Tijd*, 19.
- 144 Met zorg geschreven stukken kwamen gefileerd terug bij de auteur, vergezeld van een briefje over de aard van het geconstateerde marxistisch tekort. Heijermans nam om deze reden (tijdelijk) afscheid van het blad. Hij vond het te veel een oefening in marxisme worden (Buiting, *De Nieuwe Tijd*, 20-23).
- 145 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 215-223.
- 146 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, A.B. Soep aan het partijbestuur, 20 juli 1905.
- 147 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, H. Gorter aan het partijbestuur, 24 augustus 1905. Zie hiervoor ook: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 263.
- 148 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 21 augustus 1905, 5 september 1905 en 8 december 1905.
- 149 'Uit de partij', *Het Volk*, 21 september 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 15, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 2 september 1905.
- 150 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 10 oktober 1905.
- 151 'Uit de partij', *Het Volk*, 21 september 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 15, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 2 september 1905. Zie voor die laatste verwijzing: H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 263.
- 152 In de publieke opinie kreeg Troelstra steeds meer steun terwijl wantrouwen en wanhoop bij de marxisten in deze dagen hoog opliepen. Van der Goes en Roland Holst wilden de notulen van het partijbestuur zien om te zien of er iets werd bekondeld en te kijken of Troelstra's uitspraken juist waren, maar kregen die inzage niet (IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, H. Roland Holst aan het partijbestuur, 9 april 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, F. van der Goes aan J.G. van Kuijkhof, 7 mei 1906).
- 153 Jan Rogier, *Geschiedschrijver des rijks en andere socialisten. Politieke portretten 1* (Nijmegen 1979) 271. Henny Buiting merkte ook al op dat *Inzake partijleiding* is gebaseerd op een eerder document: de memorie die Troelstra schrijft aan de mensen die onderzoek doen naar het conflict tussen hem en de redactie van *De Nieuwe Tijd* (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 280. Het document waar Buiting naar verwijst is hier te vinden: IISG Amsterdam, Archief SDAP 148, Brieven en memorie van Troelstra, Dossier met de memorie over het geschil tussen Troelstra en de redactieleden van *De Nieuwe Tijd*).
- 154 Ook de broer van de Larense voorzitter kreeg een veeg uit de pan in het geschrift (P.J. Troelstra, *Inzake Partijleiding* (Rotterdam 1906) 36). Deze Willem de Graaff zou later ook behoren tot het selecte groepje partijleden dat de brochure 'Verkeerde partijleiding' van Frank van der Goes kreeg toegezonden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, F. van der Goes aan het partijbestuur met de verzendlijst voor de brochure 'Verkeerde Partijleiding', 17 april 1908 en de bijgevoegde brochure 'Van der Goes contra Troelstra: Verkeerde Partijleiding'). Deze geheime brochure mocht niet vermenigvuldigd worden. Evenmin mocht eruit worden geciteerd. Wie dat wel deed kreeg een brief van de uitgever (IISG Amsterdam, Archief SDAP 154, Uitgeversmaatschappij voorheen H.A. Wakker & Co. aan de Hoofdreductie van het Algemeen Handelsblad, 9 januari 1909).
- 155 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 287
- 156 Van Kuijkhof zond in deze periode voor verschillende partijfuncties en -commissies uitnodigin-

- gen uit en daar kwam steeds vaker een negatief antwoord op. Het waren niet alleen principiële dienstweigeraars die van functies afzagen, er waren ook mensen die zich om een andere reden niet geroepen voelden. De verzameling 'afwijzingsbrieven' vormt een indrukwekkende collectie, te meer daar functies eerder met graagte werden aangenomen (Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 151, *Persinformatiën: Het Nieuwsblad voor Nederland*, 25 april 1906; *Persinformatiën: Het Volksdagblad*, 26 april 1906 en J. Loopuit aan J.G. van Kuijkhof, 20 april 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, H. Roland Holst aan het partijbestuur, 26 juli 1906 en F. Wibaut aan het partijbestuur, 23 juli 1906).
- 157 Officieel is de taak van de commissie: 'Een onderzoek naar den toestand der afdelingen en haare moeilijkheden en kamerstelling bleek gewenst. Maar ook naar de theoretische grondslagen der Partij was een onderzoek noodzakelijk. Het PB vroeg voorlichting van deze commissie en zal dan zelve beslissen of het programherziening gewenscht acht.' De leden van de commissie waren mensen die zich tot het midden of de rechtervleugel van de partij rekenden onder wie de Larense marxist Rudolf Kuypers (IISG Amsterdam, Archief SDAP 324, Notulen van de Commissie tot herziening van het program, 8 vergaderingen tussen 15 september 1906 en 19 april 1910, citaat afkomstig uit eerste vergadering).
- 158 In januari 1906 verscheen in de *Nieuwe Courant* zelfs een feuilleton die gewijd was aan de perielen in de SDAP. Daarin werd duidelijk hoezeer *Het Volk* als katalysator voor de conflicten diende ('Feuilleton. De SDAP van binnen', *Nieuwe Courant*, 22 januari tot 27 januari 1906).
- 159 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1421, G. Zweers aan J.G. van Kuijkhof, 29 augustus 1905.
- 160 'Slapte 't t/m 'Slapte 't', *De Stem des Volks. Weekblad voor de arbeiderspartij*, 17 februari, 3, 10, 17 maart 1906. Jan Oudegeest is de redacteur in kwestie. Hij polemiseert met Henriette Roland Holst. Frappant is dat zij, net als Troelstra en Gorter, ook als medewerker aan dit blad verbonden was.
- 161 Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 467.
- 162 'Het Haarlemsch Kongres I', *Het Volk*, 19 maart 1907; 'Het Haarlemsch Kongres II', *Het Volk*, 20 maart 1907.
- 163 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, J. Pen aan J.G. van Kuijkhof, 27 maart 1907.
- 164 'Uit de pers', *Het Volk*, 26 maart 1907.
- 165 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, F. Steeneveldt aan het partijbestuur, 29 maart 1907.
- 166 Haarlem was een tamelijk stabiele afdeling met een lange geschiedenis binnen de beweging. Al in 1895 was een groepje oud-SDP-leden overgestapt naar de SDAP met de intentie om in Haarlem een afdeling op te richten. Zij slaagden daar aanvankelijk niet in, maar vanaf 1896 had Haarlem haar eigen afdeling (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, L. Modoo aan het partijbestuur van de SDAP, 21 maart 1895; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, J. Muijs aan partijbestuur, 14 maart 1896).
- 167 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, G.H. Pieters aan J.G. van Kuijkhof, 4 oktober en 23 november 1906. De Amsterdamse leden meldden dat ze verwacht hadden dat het partijbestuur de congreslocatie zou boeken, die veronderstelling beruiste op een misverstand.
- 168 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, F.W.N. Hugenholtz jr. aan het partijbestuur, 24 december 1906.
- 169 IISG Amsterdam, Archief SDAP 242c, Programma Feestavond in Leeuwarden 2 en 3 april 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Uitgaven en inkomsten van de feestavond.
- 170 De versiering van de zaal was geen eenvoudige klus. Vanwege de 'erbarmelijke' staat van de zaal werd er uitgebreid getimmerd en geveerd voorafgaand aan het congres en er werd maar liefst 250 meter aan 'Groene Slingers' gebruikt. 'Congres soc.-dem. arbeiderspartij', *Het nieuws van den dag*, 3 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Uitgaven en inkomsten Congres (26 april 1907); IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Secretaris versieringscommissie Congres Haarlem aan het partijbestuur, 10 februari 1907.
- 171 Dat werd opgemerkt in de feestrede van de A.H. Gerhard op die avond.
- 172 Advertentie 'Feestelijke bijeenkomst', *Het Volk*, 30 maart 1907.
- 173 'Congres soc.-dem. arbeiderspartij', *Het nieuws van den dag*, 3 april 1907.
- 174 Ibidem.
- 175 Ibidem.
- 176 Advertentie 'Feestelijke bijeenkomst', *Het Volk*, 30 maart 1907.
- 177 Marie de Roode-Heijermans deed bijzonder veel tableauwerk in den lande. Ze reisde letterlijk het hele land door om tableaux op te voeren. Een groot aantal politieke bijeenkomsten kreeg

- kleur door de verschijning van haar tableaugroep (IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, Diverse ongeinventariseerde knipsels en brieven, in deze collectie is ook de personele bezetting van een aantal tableaux terug te vinden).
- 178 IISG Amsterdam, Archief J.J. de Roode, J. de Roode en Marie de Roode-Heijermans: persoonlijke stukken, correspondentie, Eenige tableauxherinneringen door Marie de Roode-Heijermans. Een van de kinderen van Van Kuijkhof overleed op jonge leeftijd wegens aanhoudende ziekelijkheid.
- 179 Dat bleek een jaar later ook wel toen er een lied gezongen werd met de marxistische titel 'Vervreemding'.
- 180 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, Mutatieformulier afdeling Haarlem 1 juli 1907 (teruggezonden aan partijbestuur op 6 juli 1907).
- 181 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Penningmeester Roorda aan het partijbestuur, 25 april 1907.
- 182 'S.D.O.V.', *Het Volk*, 4 april 1907.
- 183 'Soc. dem. vrouwenconferentie', *Het Volk*, 5 april 1907.
- 184 Sommige jaren had het zoeken naar adressen tot de nodige hilariteit geleid. De eerste locatie van het Rotterdamse congres in 1900 was bijvoorbeeld moeilijk te vinden. Maar ook daar trokken de leden uiteindelijk zingend naartoe ('Het partij-kongres', *Het Volk*, 17 april 1900).
- 185 'Het Roode Licht' is niet specifiek vermeld in de congresverslagen, maar in deze periode werden verschillende grote bijeenkomsten samen bezocht, de kans is dus groot dat de wielrijders ook hier aanwezig waren. (De oprichtingsdatum van de Amsterdams fietsclub is niet bekend. Maar voor 1904 werd er niet over geschreven. Oprichting Utrecht: 'Uit de partij', *Het Volk*, 29 december 1904.)
- 186 'Uit de Partij', *Het Volk*, 30 maart 1907.
- 187 De dag begon met 177 afgevaardigden van 128 afdelingen. Aan het eind van de dag waren er 190 afgevaardigden (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres der soc. dem. arbeiders-partij in Nederland, gehouden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907 te Haarlem* (Amsterdam 1907) 4). Het aantal afgevaardigden dat een afdeling mocht sturen hing af van het aantal leden dat de afdeling had op 31 december 1906. Het totaal aantal leden op dat moment was 7471 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Oningevuld Rondzendformulier secretaris J.G. van Kuijkhof aan de besturen der afdelingen, april 1907).
- 188 Het aardige hiervan is dat foto's van congressen van verschillende partijen daardoor nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. Overal is dezelfde opstelling te zien en door de lange sluitertijd waren de mensen genoodzaakt allemaal even stijfjes achter de tafel plaats te nemen.
- 189 Dat is goed te zien op een foto in *De Notenkraker*. 'Foto congres', *De Notenkraker*, 6 april 1907, 6.
- 190 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, M. Dam aan het partijbestuur, 23 maart 1907.
- 191 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 3, 4.
- 192 Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, 118-119.
- 193 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 4.
- 194 Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 11, 124.
- 195 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 5.
- 196 In de rubriek 'Uit de Partij' werd allerhande aanvullende informatie over het congres verstuurd.
- 197 'Bijlage A' van de 'Beschrijvingsbrief voor het dertiende congres der soc. dem. arbeiders-partij in Nederland, te houden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907, in de sociëteit de Vereeniging Begijnestraat te Haarlem'.
- 198 Dat er te veel over de theorie gesproken werd op congressen was een veelgehoorde klacht. Het leidde er zelfs toe dat bepaalde afdelingen niet langer naar de congressen wilden komen (Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 539-540).
- 199 Opmerking partijbestuurder Hendrik Spiekman (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 4).
- 200 '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf*, 2 april 1907.
- 201 'Congresverslag', *Het Volk*, 3 april 1907.
- 202 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 12.
- 203 Etenswaren: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, M. Frankfort aan het afdelingsbestuur Amsterdam, 8 september 1903; IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, J. van Moppes aan (waarschijnlijk) J.G. van Kuijkhof (doorgestuurd naar het afdelingsbestuur Amsterdam), 19 mei 1904. Ook muziek werd aangeboden: IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 175, D. Bonn aan het afdelingsbestuur Amsterdam, 24 juli 1904.

- 204 Hoeveel mensen er precies colporteerden, is onduidelijk. Officieel was dat voorbehouden aan Meijer en Lelie, maar het kan zijn dat anderen een tafel met brochures achter in de zaal bestieden. Dat is in ieder geval wel iets waar A.J. Mensink, colporteur van uitgeverij Futura, en boekhandelaar M. Dubbeldeman van de Nieuwe Leidsche Boekhandel op zinspeelden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, A.J. Mensink aan het partijbestuur, 26 maart 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, M. Dubbeldeman aan J.G. van Kuijkhof, 15 maart 1907).
- 205 'Congres der S.D.A.P.', *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 april 1907; '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf*, 2 april 1907. Het officiële verslag vermeldde op dit punt slechts een interruptie van Gorter, maar geeft ook aan dat er kennelijk rumoer ontstond. Het is goed denkbaar dat de opmerking van Roland Holst hieronder viel (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 15).
- 206 Hij stelde voor dat Gorter zijn plaats maar in moest nemen ('Congres der S.D.A.P.', *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 april 1907).
- 207 Sommige mensen hadden zich keurig van tevoren aangemeld en hadden zelfs de congresstukken opgevraagd. Anderen kwamen op het laatste moment binnenwaaien. Bij vrijwel alle onderdelen mochten deze gasten aansluiten, slechts een klein deel van het congres was besloten.
- 208 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Nota Hotel 'De Leeuwerik' voor J.G. van Kuijkhof van 31 maart tot 2 april 1907, april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, D. Peereboom (namens de 'Congres Commissie') aan de congresbezoekers, ongedateerd maar gearchiveerd op 27 februari 1907.
- 209 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Formulier A SDAP, ongedateerd; J.G. van Kuijkhof aan de besturen der afdelingen, 8 maart 1907. Een afdeling die ernaar vroeg was de in hoofdstuk 3 besproken afdeling Holwerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Afdelingssecretaris Miedema aan het partijbestuur, 4 maart 1907).
- 210 IISG Amsterdam, Archief SDAP Drachten, Notulenboek (vanaf 1903), vergadering 20 maart 1908 (Dit boek is onoverzichtelijk geordend omdat voorin twee vergaderingen van latere datum (22 juni 1911 en 13 juli 1911) zijn opgenomen).
- 211 Dat dit blad daadwerkelijk tijdens het congres werd uitgedeeld en gelezen, blijkt uit: '13de congres der S.D.A.P. Eerste dag', *De Telegraaf*, 2 april 1907.
- 212 'De roode roede', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres*, gedateerd op maandag 1 april, eerste pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252. Er zijn meerdere namen genoemd die achter deze pseudoniemen schuilgegaan zouden zijn. In dit geval houd ik aan wat het notenapparaat van B. Seijes erover zegt in de *Herinneringen* van Anton Pannekoek (A. Pannekoek, *Herinneringen*, 313).
- 213 'Tien-Uren-March', 'Op de Gooijers' en 'De Nieuwe Partij: Statuten en Program', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres*, gedateerd op maandag 1 april, eerste en tweede pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252 Het lied 'Tien-Uren-Marsch' was een parodie op het bekende socialistische lied over de achturedag. Sociaaldemocraten vochten voor de achturige werkdag, maar toen in de Tweede Kamer een voorstel voor een tienurendag werd behandeld, stemden de sociaaldemocratische Kamerleden daarmee in. Voor de marxisten was dat een teken van beginselzwakte, terwijl de revisionisten er een stap in de goede richting in zagen.
- 214 'Uit de propagandarede door Gorter te Sexbierum gehouden', *De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres*, gedateerd op maandag 1 april, vierde pagina. Eenmalige uitgave te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 252.
- 215 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 19
- 216 In het verslag van het partijbestuur komt dit citaat niet letterlijk terug, wel werd opgemerkt dat Gerhard naar zijn vader verwees. Het citaat is echter wel te vinden in het uitgebreide congresverslag dat het *Nieuwsblad van Friesland* gaf ('Congres Soc.Dem.Arb-Partij te Haarlem', *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant*, 3 april 1907). De opmerking van de oude Gerhard is later opgetekend door Domela Nieuwenhuis die dezelfde scène beschreef in zijn *Van christen tot anarchist* (F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910) 60).
- 217 '13de congres der S.D.A.P. Tweede dag (vervolg)', *De Telegraaf*, 2 april 1907.
- 218 *Verslag van het dertiende congres*, Partijbestuur SDAP, 33.
- 219 '13de congres der S.D.A.P. Tweede dag (vervolg)', *De Telegraaf*, 2 april 1907.
- 220 Van 9.00 tot 10.00 werd op deze ochtend de huishoudelijke zitting gehouden. In tegenstelling tot het politieke deel was dit onderdeel van de vergadering besloten. Er waren dus geen journalisten welkom ('Uit de partij', *Het Volk* 26 maart 1907).

- 221 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 36.
- 222 Dit kwam ook omdat het geen nieuw probleem was. Al in 1904 verscheen tot ongenoegen van velen een trits advertenties van 'kwakzalversmiddelen' zoals een 'Abdijsiroop' waar allerhande magische eigenschappen aan werden toegedicht. De advertenties brachten geld in het laatje, maar de socialisten vonden ze onethisch en daarom werd er ook toen op het congres over gedebatteerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2709A, F. Wibaut aan het partijbestuur van de SDAP, 6 oktober 1904).
- 223 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 37.
- 224 Helemaal vreemd was de terugtrekking niet: Van der Goes had in aanloop naar het congres niet erg handig opgetreden. Hij had Troelstra namens de *De Nieuwe Tijd*-groep van hun gedachten op de hoogte moeten stellen, maar was dat vergeten waardoor de kwestie-Troelstra 'bij v.d. Goes lag als een rotte kool bij 'n groentevrouw' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, C. Hester aan F.M. Wibaut, 23 maart 1907).
- 225 Zo werd bepaald dat er buitenlandse afdelingen mochten ontstaan. Deze regeling is altijd van kracht gebleven. Tot op de dag van vandaag heeft de Partij van de Arbeid afdelingen in New York, Brussel en Londen (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het dertiende congres*, 41-42).
- 226 Borrie, *Pieter Lodewijk Tak*, 169.
- 227 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bongers aan F.M. Wibaut, 7 april 1907.
- 228 'Het congres der S.D.A.P. te Haarlem', *De Tijd*, 2 april 1907.
- 229 IISG Amsterdam, Archief SDAP 252, Secretaris van de afdeling Haarlem aan J.G. van Kuikhof, 10 april 1907; 'Uit de Partij', *Het Volk*, 4 april 1907.
- 230 'Het congres der S.D.A.P. te Haarlem' *De Tijd*, 2 april 1907. *De Tijd* had er sowieso aardigheid in om de sociaaldemocraten belachelijk te maken. Sociaaldemocraat Jan Fortuijn bevocht op dit congres het recht om godsdienstig te zijn. Daarvoor werd hij vervolgens uitbundig bedankt door de redactie van *De Tijd* ('Godsdienst en de S.D.A.P.', *De Tijd*, 4 april 1907).
- 231 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1102a, Secretaris afdeling Haarlem (J. Hagemeijer) aan het partijbestuur, 5 juli 1907; 'Brand', *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1907.
- 232 Veel van hen hadden ook interesse voor mystiek en natuurgeneeskunst. Dat gold zeker voor de vooraanstaande leden van de SDAP. Rik Roland Holst leefde enige tijd volgens de regels van natuurarts Kuhne en Henriëtte Roland Holst liet zich ten tijde van het Deventer Schisma bijstaan door 'een Indische helderziende' – die er overigens niets van bakte (Roland Holst, *Het vuur brandde voort*, 84, 132).
- 233 Van Dijk, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld*, 77.

7 Ruzie in de rode familie

- 1 J.J. Kalma en G. Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', als toelichting opgenomen in: P.J. Troelstra, *Socialisten in soorten. Een brochure van mr. P.J. Troelstra uit 1893* (Leeuwarden 1977) 72-73.
- 2 P.J. Troelstra, *Moderne ketters en hoe zij worden vervolgd: zaak Poutsma, zijn misdaad, arrestatie, gevangenschap, terechtstelling en vonnis en het hongerproces van Appelscha* (Leeuwarden 1894) 5.
- 3 G.A. Wumkes, 'Hessel Brandenburgh' in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 9 (Leiden 1933) 96-97.
- 4 Kalma en Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', 74.
- 5 Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 140.
- 6 Troelstra, *Groei*, 18-19.
- 7 Kalma en Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', 74-78.
- 8 Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1900*, 167.
- 9 H.J. Poutsma, 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma' in: H. Heijermans (e.a.), *Enquête over de behandeling van 'politieke misdadigers' in Nederlandsche gevangenissen. Gehouden door het tijdschrift 'De Jonge Gids'* (Amsterdam 1898).
- 10 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 23.
- 11 'Rechtszaken', *Leeuwarder Courant*, 18 en 20 februari 1893. Troelstra spreekt van het koffiehuis van Damsma, elders wordt over Douwe Jongstra gesproken (P.J. Troelstra, *Moderne ketters*, 13).
- 12 Poutsma vertelde dit verhaal in 1898 aan een enquêtecommissie van het tijdschrift *De Jonge Gids*. Hij zei dat hij de agenten die al dagen voor huis postten sigaren en koffie aanbood. Bij het

- brengen van de koffie werd hij gegrepen en naar de gevangenis afgevoerd (Poutsma, 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma', 4). Later werd dit verhaal binnen de beweging herhaald (K. Huisman, 'Belangwekkende brochure van Troelstra herdrukt. Over het proces tegen vier Friese socialisten in 1893', *Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland*, 4 februari 1978) ook in de brochure van Troelstra is het in geuren en kleuren opgetekend (P.J. Troelstra, *Moderne ketters*, 14-17).
- 13 'Uit het binnenland', *Friesch Volksblad*, 26 maart 1893.
 - 14 'De gevangenis te Utrecht 1 tot vii', *De Baanbreker. Volksblad voor de provincie Utrecht*, vanaf 13 januari tot 3 maart 1894. Vanaf 27 januari wordt de ondertitel *Socialistisch Volksblad voor de provincie Utrecht*.
 - 15 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, P.J. Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1894.
 - 16 M. Campfens, 'Poutsma, Hessel', *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging*, <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/poutsma>.
 - 17 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 159-160; IISG Amsterdam, Archief Wibaut 10, P.J. Troelstra aan F.M. Wibaut, 24 januari 1894.
 - 18 IISG Amsterdam, Archief Schaper 35, H. Poutsma aan J. Schaper, 20 en 21 juli 1894.
 - 19 IISG Amsterdam, Archief Schaper 35, W.H. Vliegen aan J. Schaper, 21 juli 1894.
 - 20 Poutsma stuurde in deze periode wel een brief naar *Recht voor Allen* waarin hij probeerde aan te tonen dat hij niet bij het 'komplot' tegen de SDAP betrokken was, maar dit soort geluiden lieten meerdere mensen uit deze groep in deze periode horen ('Ingezonden', *Recht voor allen*, 29 en 30 mei 1894).
 - 21 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.3, J. Fortuijn aan J. Schaper, ongedateerd: halverwege 1894 (brief is gearchiveerd met nummer 436b).
 - 22 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 4, F. Van der Goes aan F.M. Wibaut, 23 februari 1894.
 - 23 Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 161.
 - 24 W.H. Vliegen aan Pieters, 1 januari 1900, *BNA* 3 (april 1984) 43-45, aldaar 44.
 - 25 Poutsma zou kantoor houden aan de Nieuwezijds Voorburgwal 347 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, J. Hulshoff aan de secretaris SDAP, 20 april 1899).
 - 26 In de afdeling Amsterdam beschuldigde Poutsma het partijbestuur van 'willekeurig en schandelijk handelen [...] inzake de gelden door de Deutsche Partij ons geschonken' en zette de afdeling aan tot het schrijven van een brief aan het partijbestuur waarin werd gevraagd om inlichtingen en waarin afkeuring over de gang van zaken werd getoond (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, J. Loopuit aan J. Schaper, 23 februari 1895).
 - 27 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Notulen en Protocolboek 1 sdv (20 mei 1894 tot en met 4 maart 1895), 10 januari 1895, 20 februari 1895, 4 maart 1895.
 - 28 Over de rol van Poutsma bij *De Nieuwe Tijd*: H. Buiting, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam 2003) 3-10. Voor Poutsma gold dat hij bijzonder lage prijzen hanteerde, dat leverde hem ook enig ander werk op zoals het vervaardigen van diplomaboekjes en kwitantiezegels: IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 10 mei 1896.
 - 29 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2759, F. van der Goes aan P.J. Troelstra, 14 november 1896.
 - 30 Op 14 augustus 1899 stuurde Vliegen een brief vanaf het adres van Hessel Poutsma aan P.L. Tak, met het verzoek hem ook op dat adres weer te antwoorden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 2687 (Commissie ter voorbereiding voor een dagblad), W.H. Vliegen (p.a. H. Poutsma) aan P.L. Tak, 14 augustus 1899). Zie ook: IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 21, G.W. Melchers aan onbekend, 24 november 1899.
 - 31 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 21, G.W. Melchers aan medepartijbestuurders, 24 november 1899.
 - 32 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899 (zie ook: H. Buiting, "'Een uiting van ziekelijkheid". Het gedwongen vertrek van Vliegen naar Parijs, eind 1899', *BNA* 2 (april 1984) 25-35).
 - 33 Dat bleek ook uit de uitgebreide analyse die Henny Buiting op dit conflict losliet. Hij was degene die deze kwestie (85 jaar na dato) aan het licht bracht (H. Buiting, "'Een uiting van ziekelijkheid'").
 - 34 SDAP, *Officiële verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland. Rotterdam 15 en 16 april 1900* (Amsterdam 1900) 11-13.
 - 35 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2728, C. Hester (secretaris afdeling Amsterdam) aan het partijbestuur, 29 december 1899.

- 36 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 19, W.H. Vliegen aan afdeling Amsterdam t.a.v. C. Hester, 9 januari 1900.
- 37 G. Harmsen, 'Waarom had Willem Helsdingen iets tegen Willem Vliegen?', *BNA* 2 (april 1984) 36-37, aldaar 36. Niet voor niets staat hier dat de dochter van Helsdingen aan de versierdrijf van Vliegen ten prooi gevallen 'leek' te zijn. Henny Buiting liet naar aanleiding van enkele door hem bestudeerde brieven zien dat het beslist geen zekerheid is dat Vliegen er met de dochter van Helsdingen vandoor ging (H. Buiting, 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', *BNA* 26 (juni 1992), 13-28, aldaar 21).
- 38 W.H. Vliegen aan Pieters, 22 december 1899, *BNA* 3 (augustus 1984) 41-43.
- 39 W.H. Vliegen aan Pieters, 30 januari 1900, *BNA* 3 (augustus 1984) 49; H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 27.
- 40 De Nederlandse vertaling van dit interview is te vinden in: 'De oorlog in Zuid-Afrika. Een interview', *Tilburgsche Courant*, 13 juni 1901.
- 41 J.J. Kalma, 'Beeld van een revolutionair', *Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland*, 7 december 1974.
- 42 Krantenknipsel in IISG Amsterdam, Archief H.J. Poutsma.
- 43 IISG Amsterdam, Archief SDAP 552, H. Melkman aan J.G. van Kuijkhof, 2 februari 1914; SDAP, *Verslag van het twintigste gewone congres der S.D.A.P., gehouden 12, 13 en 14 april 1914, te Utrecht* (Amsterdam 1914) 14.
- 44 Perry, *De voorman*, 152.
- 45 IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, G. Israel aan het bestuur en leden SDAP Arnhem, 18 januari 1895.
- 46 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, C. Peterse aan het partijbestuur, 11 augustus 1898; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, L.M. Houtzager aan het partijbestuur, 3 oktober 1898. Zie voor deze affaire ook: H. Buiting, 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', 24.
- 47 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 21 oktober 1898.
- 48 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 11, F.M. Wibaut aan W.H. Vliegen, 4 december 1899.
- 49 Henny Buiting merkte op dat de leden Vliegen geen verwijten maakten, maar het bestuur wel. Dat bevestigt de immunitet die Vliegen genoot (H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 29-30).
- 50 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, C. Alberts aan afdelingsbestuur SDAP Groningen, 10 december 1906.
- 51 Ibidem.
- 52 Ibidem.
- 53 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, H. van Zanten aan afdelingsbestuur SDAP Groningen, ongedateerd.
- 54 Ibidem.
- 55 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 8 en 25 december 1906.
- 56 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 25 december 1906.
- 57 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 17, L. Faber aan het afdelingsbestuur Groningen, tweede helft juli 1907.
- 58 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 7, Notulen van bestuursvergaderingen, 17 augustus 1907.
- 59 Een ander voorbeeld hiervan voltrok zich in Zwolle waar de kandidaat voor de Tweede Kamer Helmig van der Vegt werd getrouwd en zijn kandidatuur werd betwist door partijgenoten met wie hij ook in een andere vereniging actief was (IISG Amsterdam, SDAP Archief 1700a, J. Schaper, 'Rapport over een gerezen geschil in de afdeling Zwolle, betreffende de kandidatuur Van der Vegt', 17 april 1899).
- 60 Een correspondent die dat deed wendde zich tot het partijbestuur met de vraag of hij juist handelde. Een afdelingsgenoot van hem had dezelfde functie namelijk afgeslagen vanwege zijn politieke gezindte. IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Brief J.J. Schep aan het partijbestuur, [16] mei 1902. En: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Brief A. Dijkgraaf aan het partijbestuur, 14 mei 1902.
- 61 IISG Amsterdam, Archief SDAP 828, Brief van H. Luijendijk aan het partijbestuur, 1 februari 1906.
- 62 IISG, archief SDAP 941a, G. de Gelder aan J.G. van Kuijkhof, 2 september 1900; IISG, archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan partijbestuur, 23 juli 1900; IISG, archief SDAP 941a, C.J. Ferger aan partij-

- bestuur, 15 juli 1901. Voor een uitgebreide geschiedenis van deze kwestie: Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 130 e.v..
- 63 Een grote collectie conflictbrieven is bewaard gebleven. Een deel daarvan is gewoon in de ingekomen post beland, een ander deel is beland in de dossiers van de afdelingen in kwestie. In het archief is echter ook een speciale ingang 'kwesties' te vinden, waarin een aantal gevoelige zaken is gedocumenteerd: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144-173 'partijbestuur kwesties' betreffende interne partijgeschillen en conflicten tussen partijfunctionarissen, 1898-1911, 1913-1915, 1917-1923, 1928, 1931, 1937-1939.
- 64 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, W.C. Oosterman aan partijbestuur, 15 november 1899.
- 65 Dit soort brieven werd vaak sterk aangezet. In dit geval vergat de auteur bijvoorbeeld niet te vermelden dat de compagnon een jonge, vredelievende vegetariër was wiens ouders hem vanwege zijn ideeën verstoten hadden. (IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, A. Bac aan het partijbestuur, 5 januari 1900.)
- 66 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, In der Maür aan het partijbestuur, 5 januari 1900. Frappant is dat nota bene Hessel Poutsma in deze brief een veeg uit de pan krijgt. In der Maür werd verweten dat hij geen echte sociaaldemocraat was. Hij meldde daarop dat hij Poutsma al bij zijn aanmelding als lid van de SDAP Amsterdam op de hoogte had gesteld van zijn twijfels over de sociaaldemocratie waarop Poutsma hem geruststelde. Zo gaf In der Maür de verantwoordelijk voor zijn aanmelding en toelating tot de partij aan Poutsma.
- 67 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Schotveld aan de afdeling Almelo, 1 oktober 1906.
- 68 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan het partijbestuur, 13 oktober 1907.
- 69 J. de Roos, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (Amsterdam 2002) 123-124.
- 70 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J. Hinnen aan het partijsecretariaat, 23 januari en 14 februari 1907.
- 71 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J.W. Albarda aan J.G. van Kuijkhof, 17 oktober 1906. Albarda zou later nog partijleider van de SDAP worden.
- 72 Vanaf de oprichting van de partij waren Helsdingen en Van Kuijkhof de belangrijkste bemiddelaars. Zo wordt Helsdingen in 1895 opgedragen een geschil in de afdeling Bergen op Zoom te onderzoeken (IISG Amsterdam, Archief SDAP 10, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 9 maart 1895).
- 73 IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan partijbestuur, 23 januari 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, Schotveld aan de afdeling Almelo, 1 oktober 1906; IISG Amsterdam, Archief, SDAP 837a, W. Helsdingen, 'Rapport in zake de afd[eling] Almelo', 23 oktober 1906.
- 74 IISG Amsterdam, Archief, SDAP 837a, W. Helsdingen, 'Rapport in zake de afd[eling] Almelo', 23 oktober 1906.
- 75 Er zijn dan wel een paar slachtoffers gevallen. Schotveld is opgestapt en Hinnens broer dreigde met opstappen vanwege de kwestie. Hinnen zelf werd geroyeerd (IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, G. Hinnen aan het partijbestuur, 14 en 18 februari 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 837a, J. Hinnen aan partijbestuur, 23 januari 1907).
- 76 Een aantal brieven dat betrekking heeft op onderlinge conflicten tussen partijleden is terug te vinden in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 144-173, 'partijbestuur kwesties' betreffende interne partijgeschillen en conflicten tussen partijfunctionarissen, 1898-1911, 1913-1915, 1917-1923, 1928, 1931, 1937-1939'. Verder is er informatie te vinden in de archieven van de afzonderlijke afdelingen of de afdelingsmappen in het algemene SDAP-archief. Bijvoorbeeld bij Almelo (IISG Amsterdam, Archief SDAP 837) en Dordrecht (IISG Amsterdam, Archief SDAP 990). Soms zijn er specifieke conflicten die door verschillende gremia worden behandeld. In Den Haag kwam een sociaaldemocratische werkgever in 1905 in conflict met zijn sociaaldemocratische werknemers. Ook hier trad het partijbestuur bemiddelend op, wederom met Van Kuijkhof als belangrijke speler (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, V.A. Hoenders aan het partijbestuur, 3 maart 1905 en J.G. van Kuijkhof aan het partijbestuur, 28 oktober 1905; IISG Amsterdam, Archief SDAP 2453, Correspondentie zaak 'Van Gilst'; De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 107-108). Dit type conflict kwam vaker voor. In Groningen ontstond een geschil tussen een sociaaldemocratische werkgever en zijn sociaaldemocratische personeel. In dit geval werd het landelijk bestuur van de partij door de typografenvakbond ANTB en door J.M. van de Ven gevraagd om te bemiddelen (IISG Amsterdam, SDAP Groningen 32, Dossier met correspondentie inzake het conflict met Van de Ven, 1904). In Arnhem vertrok in 1900 de socialistische drukker Hagen na een conflict met

- een 'in zijn dienst staand arbeider' uit de partij omdat de vakorganisatie zijn medewerker in het gelijk had gesteld (K. Geertsma, 'De eerste opbouw xiv' in: *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935). IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken). In 1906 maakte secretaris Van Kuijkhof een lijst waarop hij een groot deel van zijn correspondentie op onderwerp vermeldde. Los van de gebruikelijke contacten over administratieve zaken werd daar ook een aantal 'kwesties' of 'zaken' binnen afdelingen op vermeld (IISG Amsterdam, Archief SDAP 526a, Lijst 'Correspondentie 1906').
- 77 In Hilversum liet een lid zich op onheuse gronden tot drukker van de afdeling kiezen: hij bleek vooral uit op een lucratief baantje. Hij was helemaal niet bekend met het drukkersvak, was niet aangesloten bij de vakbond en zorgde met zijn lage prijzen voor oneerlijke concurrentie met de professionele drukkers. Het partijbestuur greep hier daadkrachtig in. (Amsterdam, Archief SDAP 1148a, M. Ketelaar, J. Heiliger en M. Keetens, 'Rapport van de Commissie tot onderzoek inzake 't drukwerk van Creveld', 1901 [het opschrift op de map in het IISG plaatst deze gebeurtenis in 1901, dat is gezien de data onwaarschijnlijk. Eerder gaat het om 1903]).
- 78 IISG Amsterdam, Archief SDAP, 836a, (Waarschijnlijk) H.E. van Gelder aan J.G. van Kuijkhof, [z.d.] 4 juni 1903 (dit is als reactie genoteerd op de achterkant van een memorandum/telegram van J.G. van Kuijkhof aan H.E. van Gelder (4 juni 1903)).
- 79 IISG Amsterdam, Archief SDAP 836a, P.A. Koot aan J.G. van Kuijkhof, 27 januari 1906.
- 80 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1531, L.B.A. Roeff jr. aan partijsecretariaat, 19 juni 1905.
- 81 IISG Amsterdam, Archief SDAP 2052, L.A. Willems aan J.G. van Kuijkhof, 9 oktober 1902.
- 82 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1184a, M. Mensink aan partijbestuur met bijgevoegd voorstel voor een motie, 16 november 1902 (deze brief is gearchiveerd met nummer 4751). Ook in deze ruzie trad W.P.G. Helsdingen op als bemiddelaar (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1184a, W.P.G. Helsdingen aan het partijbestuur, 15 juli 1902).
- 83 Van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 54-58; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, dossier Schiedam: kwestie De Bruijn, met onder andere 'Rapport Zaak De Bruijn te Schiedam' van Van Kuijkhof, 31 juli 1903, waarin alle aantijgingen worden onderzocht en een acht pagina's lang 'Overzicht van de zoogenaamde kwestie De Bruijn', 14 juli 1903. Er werd gesproken over diefstal en bedrog, maar de exacte gang van zaken was ook voor Van Kuijkhof niet meer te achterhalen.
- 84 Dit lokale schisma was het product van het radicale optreden van Roelof Stenhuis. Voorzitter Stenhuis was kostganger bij F. Spiekman en gedroeg zich tegen andere leden zeer autonoom: hij hield spreekbeurten namens de afdeling met een inhoud die de rest van de afdeling niet kon goedkeuren. Het was niet voor niets dat de secretaris vaststelde dat 'dit jongmensch de wetenschap in pacht meende te hebben' (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, H.H. Zeeven aan het partijbestuur, 29 juli 1904). De 'beledigingskwestie' speelde tussen Spiekman en Zeeven in 1906 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 1579, F. Spiekman aan J.G. van Kuijkhof, 2 maart 1910).
- 85 IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, Bestuur Utrecht 1 aan J.G. van Kuijkhof, 14 januari 1905.
- 86 Vliegen, *Die onze kracht ontwakten deed*, deel II, 63-64. Het gaat hier om een conflict tussen de afdeling Utrecht II en het partijbestuur in 1905 (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, Partijkwesties 1905: correspondentie betreffende de kwestie Utrecht). Na een slepende ruzie over kandidaatstellingen bedacht het partijbestuur de oplossing om de afdeling Utrecht II op te heffen en de leden de gelegenheid te geven zich aan te sluiten bij Utrecht I, mits zij een verklaring ondertekenden waarin stond dat ze het eens waren met het partijbestuur. Ook hierover heeft het partijbestuur een uitgebreid dossier aangelegd, deze clausule is daarin ook opgenomen. Er ontstond zo één afdeling, maar met minder leden dan de oorspronkelijke twee (IISG Amsterdam, Archief SDAP 145, J.G. van Kuijkhof aan het partijbestuur, 29 april 1905; 'Uit de partij', *Het Volk*, 30 maart 1906).
- 87 IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 31, A. Broekhuizen aan het afdelingsbestuur Groningen, 31 augustus 1899.
- 88 'Uit de partij', *Het Volk*, 6 februari 1906.
- 89 De Wolff, *Voor het land van belofte*, 174.
- 90 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, D. Wijnkoop aan het partijbestuur, 27 december 1904.
- 91 Sam de Wolff gebruikte in deze kwestie het begrip 'jurisprudentie van de vakbeweging' (De Wolff, *Voor het land van belofte*, 175-176).
- 92 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906.
- 93 Vliegen 'Ingezonden', *Het Volk*, 3 februari 1906.
- 94 'Stadsnieuws', *Het nieuws van den dag*, 5 februari 1906.

- 95 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, J.H. Schaper aan J.G. van Kuijkhof, 7 februari 1906.
- 96 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906.
- 97 Ibidem; IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Hugenholtz aan het partijbestuur, 5 februari 1906 (genummerd als brief 953).
- 98 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, Hugenholtz aan de redactie van *Het Volk*, 4 februari 1906. Een verslag hiervan is te vinden in: 'Partijgenooten onderling', *Algemeen Handelsblad*, 5 februari 1906.
- 99 Hij liet niet na om daarbij fijntjes op te merken dat deze absurde motie ongeldig was vanwege een procedurefout. 'Amsterdamsch Nieuws', *Het Volk*, 6 februari 1906.
- 100 Geciteerd in: 'Onderkruiper', *De Leeuwarder Courant*, 14 februari 1906.
- 101 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 424.
- 102 A. Mellink, 'Wijnkoop als figuur in de Nederlandse arbeidersbeweging' in: M. Campfens, M. Schrevel, J.M. Welcker (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157, aldaar 141.
- 103 Die houding is goed te zien in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak Wijnkoop-Hugenholtz, pagina II, v, VI, VII en X.
- 104 W. van Ravesteijn, *De wording van het communisme in Nederland. 1907-1925* (Amsterdam 1948) 73.
- 105 Vliegen, *Die onze kracht*, deel 1, 441.
- 106 F.W.N. Hugenholtz, 'Ingezonden', *Het Volk*, 10, 13, februari 1906. Als 'directeur' tekende hij ook de brochure *Aan de agenten der 'Centrale' te Amsterdam*, Amsterdam, 9 februari 1906.
- 107 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, M. Hugenholtz-Zeeven aan J.G. van Kuijkhof, 28 december 1904.
- 108 IISG Amsterdam, Archief SDAP 144, Vergadernotulen van secretaris Van Kuijkhof over de kwestie Hugenholtz-Wijnkoop, 13 november 1905.
- 109 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak Wijnkoop-Hugenholtz, pagina IV – XIII.
- 110 Directie en Raad van Commissarissen van De Centrale, *Onderkruiperij en nog wat*, Amsterdam februari 1906.
- 111 F. van der Goes, 'Ingezonden', *Het Volk*, 7 februari 1906.
- 112 S. de Wolff, 'Ingezonden', *Het Volk*, 7 februari 1906.
- 113 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Partijbestuurkwesties 1906: Dossier over het geschil tussen Wijnkoop en de Hugenholtz.
- 114 M.A. Hamel, 'Ingezonden', *Het Volk*, 7 februari 1906.
- 115 Harms, 'Ingezonden', *Het Volk*, 8 februari 1906 en Ph. Ewouds e.a., 'Ingezonden', *Het Volk*, 8 februari 1906. Harms was zelf geen onbekende in dezen. Hij zat ook in de raad van commissarissen van *Het Volk* en was met zijn brieven al opgetreden als luis in de pels van het partijbestuur. Ph. Ewouds en zijn medebriefschrijvers werden later door Sam de Wolff tot 'wanbetalende karakterloze judassen' verklaard. Van Ravesteijn noemde hem 'den Agent-onderkruiper geheel onthouder Ewouds' (Van Ravesteijn, *De wording van het communisme in Nederland*, 74).
- 116 'Uit de partij', *Het Volk*, 9 februari 1906.
- 117 Ibidem.
- 118 P.J. Troelstra, 'Ingezonden', *Het Volk*, 10 februari 1906.
- 119 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, O. De Beus aan de redactie van *Het Volk*, 7 februari 1906.
- 120 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, H. de Weert (als vakverenigingsleider namens de Bond van Amsterdamsche Gemeentewerklieden) aan de redactie van *Het Volk*, 14 februari 1906.
- 121 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. Hingstman aan de redactie van *Het Volk*, 12 februari 1906.
- 122 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, L. van der Gruijt aan de redactie van *Het Volk* (redacteur C.G.), ongedateerd, waarschijnlijk 15 februari 1906.
- 123 J.H. Huijbers, 'Ingezonden', *Het Volk*, 10 februari 1906.
- 124 IISG Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. Hekelaar aan de redactie van *Het Volk*, 13 februari 1906.
- 125 'Uit de partij', *Het Volk*, 10 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, D.J. Wijnkoop, 'Tot aanval en Verweer inzake Hugenholtz en De Centrale', (niet in de handel) 15 februari 1906.
- 126 IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Secretaris Roordahuizum aan het partijbestuur, 2 maart 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, F.W.N. Hugenholtz jr., 'Wijnkoops verdediging' (ongedateerd).

- 127 'Een vraag', *Nieuwe Tilburgse Courant*, 28 februari 1906.
- 128 n15G Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, J. Kleerekoper aan de redactie van *Het Volk*, 13 februari 1906. Haringman was ook een van de mensen die meedeelde aan het posten bij Hugenholtz.
- 129 n15G Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, G. de Lange aan P.L. Tak, 7 januari 1906.
- 130 A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 64.
- 131 n15G Amsterdam, Archief P.L. Tak 17, J. van Blanken aan P.L. Tak, 13 februari 1906.
- 132 'Congres der s.d. Arbeiderspartij', *Leeuwarder Courant*, 19 april 1906.
- 133 n15G Amsterdam, Archief P.L. Tak 18, Tj. Westra aan P.L. Tak, ongedateerd 1906.
- 134 Dat begon al meteen op het congres van 1901, toen Herman Gorter zijn gelijk inzake het verwarde marxisme van Troelstra haalde door met een brief van Kautsky op de proppen te komen. Troelstra voelde zich enorm geschofferd door deze brief en zette direct de aanval in. Het was het begin van een lange geschiedenis vol rancune en na-ijver die in 1909 zou uitmonden in de afscheiding van de SDP.
- 135 Troelstra greep zijn kans om te laten zien dat Wijnkoop tot de marxisten behoorde (P.J. Troelstra, *Inzake partijleiding* (Rotterdam 1906) 93-4; geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 425). Ondertussen had ook Wijnkoop zich ten doel gesteld om zo veel mogelijk ideologische medestanders te mobiliseren (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 425).
- 136 'Zoo men zaait ...', *De Eemlander*, 17 februari 1906.
- 137 J.W. Gerhard, *Een ernstig woord aan de Leider der SDAP*, Door *Het Volk* geweigerd vlugschrift, 28 februari 1907.
- 138 n15G Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901.
- 139 Ook dat was goed merkbaar in *Het Volk*. Vanaf 1901 zwol een stroom van ingezonden stukken aan die eigenlijk niet meer zou stoppen tot aan het Deventer Schisma (Perry, *De voorman*, 192).
- 140 n15G Amsterdam, Archief SDAP 144, J.W. Albarda aan P.L. Tak, 7 mei 1901.
- 141 Ibidem.
- 142 Henny Buiting heeft uitgebreid geschreven over al deze individuele kwesties. Zie daarvoor: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*.
- 143 Het is aardig om in gedachten te houden dat een groot deel van het werk van Marx überhaupt nog niet uitgegeven was. Het hedendaagse marxisme mag alleen daarom al niet vergeleken worden met het marxisme van destijds.
- 144 Voor een goede uiteenzetting van alle verschillende stromingen binnen het marxisme zie: L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme*, deel 1 t/m 111 (Utrecht 1981).
- 145 De internationale contacten waren op het niveau van de intellectuelen behoorlijk goed. Tijdens congressen en andere bijeenkomsten werden contacten gelegd, die vervolgens werden gebruikt voor het plaatsen van artikelen in buitenlandse kranten of voor het inwinnen van de laatste ideologische nieuwtjes. Het gebeurde ook niet zelden dat partijgenoten elkaar met brieven van buitenlanders om de oren sloegen. Een brief van Kautsky was het ultieme ideologische autoriteitsargument. Of het aan deze internationale contacten lag, of aan iets anders, maar een eigen 'Nederlandse stroming' zou in het internationale sociaaldemocratische landschap nooit heel overtuigend van de grond komen. Voor zover we daar toch over zouden willen spreken, dan is dat wellicht het in de praktijk zeer pragmatische socialisme van Troelstra, dat hij in theoretische geschriften toch als onversneden ideologie probeerde te verkopen. Het is voor velen echter twijfelachtig of Troelstra's denken nog veel met marxisme te maken heeft.
- 146 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP, gehouden op 19, 20 en 21 april 1908, te Arnhem*, (Amsterdam 1908) 3.
- 147 J. Slangen, 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140, aldaar 117.
- 148 n15G Amsterdam, Archief SDAP 324, Notulen van 8 vergaderingen van de Commissie tot herziening van het program tussen 15 september 1906 en 19 april 1910. De commissie had een wisselende bezetting: Roland Holst, Van der Goes en Wiedijk zijn er vanaf de vierde vergadering bij, op 21 oktober 1907; Roland Holst en Wiedijk zijn er de zevende en achtste vergadering niet meer bij.
- 149 Frits de Jong Edz., *J. Saks, literator en marxist. Een politieke biografie* (Nijmegen 1977) 88-89.
- 150 B. Kromhout, 'Onze strijd is verkracht door politiek gescharrel', *Historisch Nieuwsblad. Tweemaandelijks magazine over geschiedenis en het historisch bedrijf* 16 (september 2007) 16-23, aldaar 22.

- 151 De Visser, *Herinneringen uit mijn leven*, 137.
- 152 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, J. Loopuit aan F.M. Wibaut, 4 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bongers aan F.M. Wibaut, 7 april 1907; IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, J. Loopuit aan F.M. Wibaut, 12 april 1907. Het was op zichzelf niet ongewoon dat de marxisten apart samenkwamen. Dat gebeurde al vanaf 14 februari 1903 (H. Buiting, 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring van de breuk binnen het Hollandse marxisme in 1909' in: L. Brug, 1909. *Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 37-80, aldaar 43).
- 153 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bongers aan F.M. Wibaut, 10 april 1907.
- 154 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bongers aan F.M. Wibaut, 7 april 1907.
- 155 Wijnkoop begon zich vanaf ongeveer 1902 in de hierboven besproken partijdebatten te mengen. In eerste instantie was hij niet een enorme ruziemaker, maar vanaf 1904 werd hij steeds vaker persoonlijk. Dat had er voor een deel mee te maken dat hij zich gesterkt voelde in het idee dat hij de meerderheidsstroming in het internationale socialisme vertegenwoordigde, maar ondertussen geen voet aan de grond kreeg in eigen land (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 421).
- 156 Buiting, 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp', 44.
- 157 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, W.A. Bongers aan F.M. Wibaut, 10 april 1907.
- 158 'Ter Inleiding', *De Tribune*, 19 oktober 1907.
- 159 Hieruit spreekt ogenschijnlijk de grote omvang van het netwerk van de tribunisten. In de praktijk is het eerder de relatief smalle omvang van het netwerk. Dit soort brieven werd geschreven door medestanders die in het buitenland verkeerden, zoals Anton Pannekoek.
- 160 Zie daarvoor de eerste maand uit het bestaan van *De Tribune*. Deze verschenen op 19 oktober, 26 oktober, 2 november, 9 november, 16 november 1907.
- 161 Er werd wel wat geschreven over de positie van het marxisme binnen de moderne arbeidersbeweging, maar deze stukken konden met de grootste moeite nog niet beschouwd worden als zeer polemisch of provocerend.
- 162 'Uit de partij – Een nieuw weekblad', *Het Volk*, 22 oktober 1907.
- 163 'Het oordeel over De Tribune', *De Tribune*, 9 november 1907.
- 164 Ibidem. Niet alleen op 9 november, maar ook op 16 en 30 november verschijnen er stukken met de titel 'Het oordeel over De Tribune'. Daarin werd het commentaar op het blad voorzien van commentaar vanuit het blad.
- 165 Na de verschijning van *De Tribune* had *Het Volk* een zestal artikelen afgedrukt die door een groot deel van de partij sterk werden afgekeurd vanwege de toon. Veel prominenten spraken zich ertegen uit op het congres van 1908 (Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP*, 4-14).
- 166 Dit voorstel werd aangenomen op een speciale bijeenkomst op 31 januari 1909 waar verschillende partijleden van het hogere partijkader bijeen waren onder leiding van Willem Vliegen, maar zonder de Tribunisten. Deze bijeenkomst was in het leven geroepen om een scheuring in de partij te voorkomen. De oprichting van *Het Weekblad* lijkt daar eveneens een product van. Toch kan het voorstel om een dergelijk blad op te richten ook gezien worden als een meesterzet van Troelstra. Hiermee haalde hij de wind uit de zeilen van de tribunisten en kon hij – mochten ze niet akkoord gaan – laten zien dat het hun niet alleen om het gebrek aan marxisme te doen was (Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 11, 283-284; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 524-530, 543-550).
- 167 Het is moeilijk om aan te tonen wat *niet* werd gezegd, maar het is duidelijk dat agenda's van huishoudelijke vergaderingen relatief weinig aandacht schonken aan ideologie.
- 168 Voor zover ze wel theoretisch geëngageerd waren, was dat zelden echt marxistisch. Meestal was het een mengeling van verschillende vroeg liberale en sociale denkers (Dat wordt ook opgemerkt in: De Jong Edz., *J. Saks*, 84). Johan Knuttel sprak later over de 'betrekkelijke apathie' bij de arbeiders (Knuttel, *Levensloop*, deel 1, 151).
- 169 IISG Amsterdam, Archief SDAP Drachten, Notulenboek (vanaf 1903), vergadering 28 augustus 1908 (dit boek is onoverzichtelijk geordend omdat voorin twee vergaderingen van latere datum (22 juni 1911 en 13 juli 1911) zijn opgenomen).
- 170 Mulder, 'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme', 30.
- 171 IISG Amsterdam, Archief SDAP 934, P.K. van 't Kruis en J. te Riet aan J.G. van Kuijkhof, 31 december 1908.
- 172 IISG Amsterdam, Archief SDAP 927, L. Kenter aan J.G. van Kuijkhof, 24 oktober 1908.

- 173 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, G. Oosterbaan aan het partijbestuur, 23 december 1908. Zie ook: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 470. Wijnkoop benadrukte regelmatig dat Amsterdam III de 'belangrijkste en grootste' afdeling van de SDAP was en dat hij – als voorman van deze afdeling – wel wat beter mocht worden aangehoord (zie bijvoorbeeld: Partijbestuur SDAP, *Congresverslag* 1908, II).
- 174 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, G. Oosterbaan aan het partijbestuur, 23 december 1908.
- 175 Dit gaat om de afdeling Amsterdam IX (Geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 456).
- 176 IISG Amsterdam, Archief SDAP 154, Sanders van Loon aan J.G. van Kuijkhof, 19 januari 1909.
- 177 Partijbestuur SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP*, 14.
- 178 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, A. Dijkstra aan het partijbestuur, 17 juli 1908.
- 179 Uit alle hoeken van het land kwamen afscheidsbrieven binnen. Ze zijn destijds niet allemaal op dezelfde manier gedocumenteerd. In het IISG zijn deze brieven dientengevolge ook op verschillende plaatsen terug te vinden. Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, SDAP 822, L.G.T. Bonn aan het partijbestuur, 6 januari 1909.
- 180 Deze opmerking komt meermaals voor in brieven en artikelen. Zie bijvoorbeeld een redactionele opmerking in *Het Volk* ('De Tribune', *Het Volk*, 6 februari 1909). Een ander voorbeeld is de uitgebreide, maar zeer partijdige analyse van Hendrik Spiekman ('Moet dat zoo langer', *Het Volk*, 19 november 1908). In *De Tribune* werden overigens dezelfde bewoordingen gebruikt ('Het marxisme in de SDAP', *De Tribune*, 6 februari 1909).
- 181 Er werd zelfs een vergadering belegd waarin de tribunisten als gast kwamen opdaven en waarin ze zich mochten uitspreken over de stand van zaken. Met de notulen van deze vergadering is iets vreemds aan de hand: de vergadering is opgedeeld in twee delen. In het eerste gedeelte praat het bestuur over de toestand in de partij zonder de tribunisten erbij. Bij het tweede gedeelte (de voortzetting van de vergadering) mogen de tribunisten zich uitspreken (daarna vergadert het bestuur weer alleen verder). Over het gedeelte met de tribunisten staat in de notulen: 'Voor de notulen van deze bijeenkomst, zie hierachter,' maar die notulen zijn nergens terug te vinden (IISG Amsterdam, Archief SDAP 19, Notulenboek Hoofdbestuur SDAP, vergadering 12 december 1908).
- 182 'Een manifest', *Het Volk*, 7 januari 1909.
- 183 Een groot aantal mensen dat in dit boek voorkwam tekende dit manifest: Henri Polak uit Amsterdam; F.L. Ossendorp, die hier als vriend van Geert Beishuizen werd genoemd; Gerrit Naninga, de beheerder van De Toekomst uit Groningen; Roosje Vos uit Westeremden; Carry Pothuis, de redactrice van *De proletarische vrouw*; de Almelose ruziemaker Gerrit Hinnen en vele anderen ('Een manifest', *Het Volk*, 7 januari 1909).
- 184 Zoals beschreven was formeel een uitweg zonder gezichtsverlies geboden. Troelstra had voorgesteld om een nieuw marxistisch weekblad op te richten dat *De Tribune* moest vervangen. Dan zou er een helder marxistisch geluid klinken onder leiding van mensen als Henriette Roland Holst en Herman Gorter. Maar zoals gezegd: het ging de tribunisten om veel meer dan het geluid.
- 185 Vliegen, *Die onze kracht ontwakten deed*, deel II, 283
- 186 Geciteerd in: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 552.
- 187 Mathilde Wibaut stelde al eens vast dat de uit Kampen afkomstige Marie Mensing van haar 'streng calvinistische opvoeding [...] de dogmatische inslag behouden [had]'. Ook in haar socialisme overheerste een zekere rechtlijnigheid (IISG Amsterdam, Archief BSDVC 51, 'Iets over het ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs: Herinnering van Mathilde Wibaut – Berdenis van Berlekom').
- 188 De eerder genoemde familie Hol bleef wel: zes van de elf leden waren uit deze familie afkomstig (IISG Amsterdam, SDAP 825, J. Koekebakker aan het partijbestuur, 15 juni 1909; IISG Amsterdam, Archief SDAP 825, Ledenlijst der afdeeling Aardeburg op 30 juni 1909 (gedateerd op 6 juli 1909)).
- 189 IISG Amsterdam, Archief SDAP 1614, Mutatieformulieren april 1909 (teruggezonden aan partijbestuur op 6 april 1909); IISG Amsterdam, Archief SDAP 1155, Mutatieformulieren april 1909.
- 190 Dit is af te leiden uit de tabellen die Henny Buiting presenteert in zijn *Richtingen- en partijstrijd*. Buiting interpreteert dit als een overwinning voor de industriële gebieden en zoekt de verklaring van deze stemverhoudingen dus vooral in een inhoudelijk argument. Voor een deel zou hij daar gelijk in kunnen hebben, ware het niet dat het tribunisme niet in alle industriële gebieden zegevierde. Evenmin is het zo dat alle gebieden waar het tribunisme wortel schiet even industrieel zijn. Ten derde is het zo dat het onderlinge verschil tussen de Amsterdamse afdelingen zo groot was dat het onmogelijk alleen te maken kan hebben met de mate van industrialisatie (Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 471-475).

- 191 Roland Holst, *Het vuur brandde voort*, 132
- 192 IISG Amsterdam, Archief SDAP 153, P.J. Troelstra aan het partijbestuur, 3 december 1908.
- 193 IISG Amsterdam, Archief SDAP 146, J. Loopuit aan het partijbestuur, 2 augustus 1905.
- 194 '1894-1909. Een waarschuwende herinnering', *De Tribune*, 10 februari 1909.
- 195 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, P. de Boer aan G.W. Melchers, 12 november 1904.
- 196 IISG Amsterdam, Archief G.W. Melchers 20, J.A. Collet aan G.W. Melchers, 10 oktober 1904.
- 197 Idem, 24 oktober 1904.
- 198 Geciteerd in: 'Roosje Vos en het district Appingedam', *Het Volk*, 20 maart 1906.
- 199 Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 842.
- 200 Piet Hagen besteedt terecht veel aandacht aan Troelstra's zenuwinzinkingen en onzekerheden als aanleiding voor conflicten.
- 201 In veel standaardwerken over de sociaaldemocratie wordt vooral over de ideologische context van conflicten gesproken. Voor de ideologische botsingen is in *Honderd jaar sociaal-democratie* van Jos Perry veel aandacht, net zoals Bas van Dongen daar veel aandacht aan besteedt in zijn *Revolutie of integratie*. Het feit dat er over een breed scala aan onderwerpen werd geruzied, wordt niet geanalyseerd. Bij Willem Vliegen is er meer aandacht voor conflicten in de breedte, maar ook daar wordt er niet geanalyseerd waar deze vandaan kwamen (J. Perry (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994); Bas van Dongen, *Revolutie of integratie, de SDAP tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992)).
- 202 Er wordt wel eens gezegd dat liberalen op zichzelf kunnen terugvallen en christendemocraten op God, maar dat sociaaldemocraten alleen hun partij en het politieke proces hebben. Vandaar dat ze er zo veel ruzie over maken.
- 203 Jos Perry beschrijft dat ook treffend in zijn biografie van Willen Vliegen (J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 141).
- 204 F. Van der Goes, 'Ingezonden', *Het Volk*, 7 februari 1906.
- 205 Iedereen beroept zich plots op het partijbelang. Zie bijvoorbeeld: IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Secretaris Roordahuizum aan het partijbestuur, 2 maart 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, J. Jansen (secretaris Haarlem) aan het partijbestuur, 16 februari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Harms aan het partijbestuur, 23 januari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Harms aan het partijbestuur, 26 januari 1906; IISG Amsterdam, Archief SDAP 149, Afschrift notulen partijbestuursvergadering van 3, 4 en 6 februari 1906 met betrekking tot de zaak-Wijnkoop-Hugenholtz.
- 206 IISG Amsterdam, Archief Wibaut 7, Brief van R. Roland Holst aan F.M. Wibaut, 18 februari 1902.
- 207 Borrie, *Monne de Miranda*, 60.
- 208 Geciteerd in: H. Buiting, 'Een uiting van ziekelijkheid', 34.
- 209 Willem Vliegen schreef in 1900: 'In Rotterdam was 't werkelijk [...] een gekkenhuis. Onbeduidender kerels dan de Helsdingens zijn nergens te vinden. Helsdingen (W.) had met zijn gaven een kranige kerel kunnen zijn, doch het absolute gebrek aan energie heeft hem tot een zelfgenoegzame zot gemaakt' (W.H. Vliegen aan Pieters, 1 maart 1900, in: *BNA* 2 (april 1984) 50).
- 210 IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, J.E.W. Duis aan het partijbestuur en de afdeling Utrecht, 27 februari 1907.
- 211 IISG Amsterdam, Archief SDAP 152, M. Mendels aan het partijbestuur, 21 en 25 maart 1907.
- 212 Een ander voorbeeld: Buiting, *Richtingen- en partijstrijd*, 349-350.
- 213 IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 35, S.W. Coltof aan J.H. Schaper, 15 mei, 27 oktober en 3 november 1894; IISG Amsterdam, Archief J.H. Schaper 9.5, Ontwerpbrief Schaper aan de partijgenoten die hem met 'Mijnheer' hebben aangesproken, 23 november 1908.
- 214 IISG Amsterdam, Archief Schaper 8.4, N.H. Luigies aan Johan Schaper, 29 september 1900.
- 215 De Roos, *Besturen als kunst*, 124.
- 216 Over Troelstra's ziekte en oververmoeidheid is te lezen in zijn biografie. Dat bij Van Kol dezelfde symptomen de kop opstaken, blijkt uit een brief aan het SDAP-bestuur (IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, H. van Kol aan het partijbestuur, 8 februari 1908).
- 217 IISG Amsterdam, Archief SDAP 528c, Th. van der Waerden aan J.G. van Kuijkhof, 18 januari 1909; IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, telegram van M. Mendels aan J.G. van Kuijkhof, 17 juni 1908; IISG Amsterdam, Archief SDAP 528b, F.M. Wibaut aan het partijbestuur, 8 september, 1908.
- 218 Dat gold bijvoorbeeld voor de Arnhemmers Zoestbergen en Geertsma (K. Geertsma, 'De eerste

opbouw xvi' en 'De eerste opbouw xxviii', *Het Volksblad voor Gelderland* (exacte datum onbekend, tussen mei en oktober 1935) in: IISG Amsterdam, Archief SDAP 885, Knipselmap met ongedateerde stukken).

Conclusie

- 1 Van Klinken, *Actieve burgers*, 169; A. van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 58-62.
- 2 Uit diverse brieven die in dit boek geciteerd zijn, blijkt zelfs het tegendeel. Armoede verhinderde het sommige mensen om politiek te participeren.
- 3 Hiermee toont de SDAP zich een hybride partij waarbinnen plaats was voor zowel mensen die indirect lid werden via bestaande verenigingen als voor mensen die zich op eigen houtje als partijlid meldden. Dat staat in contrast met de tegenstelling tussen 'directe' en 'indirecte' partijen die door Maurice Duverger geschetst wordt (Duverger, *Political parties*, 5).
- 4 Hier kan juist een aanvulling gedaan worden op het werk van Duverger. Hij schetst namelijk wel dat er sprake was van voorafgaande verbanden en schreef zelfs 'a party is not a community, but a collection of communities', maar noemde daarbij vooral institutionele verbanden. In dit boek wordt duidelijk dat het informele netwerk in veel gevallen een nog veel sterkere factor was dan het geïnstitutionaliseerde netwerk (Duverger, *Political parties*, xxx-xxxvii, 17, 23-27).
- 5 Dat is terug te zien in diverse documenten van de afdeling. Maar ook op andere plaatsen, zoals bijvoorbeeld de arbeiderskiesvereniging: IISG Amsterdam, Archief SDAP 1065a, Brief van E. van der Werf aan partijbestuur, 25 februari 1900; IISG Amsterdam, Archief SDAP Groningen 19, notulen Arbeiderskiesvereniging, vergadering 10 februari 1898.
- 6 De Boer en Van der Vegt zijn in hoofdstukken 3 en 5 besproken. Voor Koekebakker zie: 'Uit Stad en Provincie', *Middelburgse Courant*, 11 maart 1908.
- 7 Ankersmit, *Arbeiderslevens*, 61.
- 8 Idem, 9.
- 9 M. Sluysen, *De Partij* (Amsterdam 1947) 13.
- 10 L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978), 68.
- 11 J. Engels, *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978), 11-12.
- 12 'Cursus Duitsch' in: *De Sociaal-Demokraat*, 7 februari 1899; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1186, Brief van W. Kerger aan het partijbestuur, 5 februari 1909.
- 13 IISG Amsterdam, Archief SDAP 822, Brief van C. Spaargaren aan het partijbestuur, 1 januari 1902; 'Zondagsche kout', *Het Volk*, 11 juli 1914; IISG Amsterdam, Archief SDAP 1628, R. Vos-Stel aan het partijbestuur, 13 december 1903.
- 14 Ook hier kan een aanvulling gedaan worden op het werk van Duverger. Hoewel hij duidelijk maakt dat familie een rol kan spelen in het ontstaan van afdelingen, thematiseert hij dat nergens. De nadruk ligt sterk op formele verbanden (Duverger, *Political parties*, 124-132).
- 15 'Uit de partij', *Het Volk*, 4 en 10 oktober 1900.
- 16 'Aan het jongelingschap de toekomst', *Friesch Volksblad*, 17 juni 1894.
- 17 'Het congres der parlementaire socialistten', *De Tijd: Godsdiensig en staatkundig dagblad*, 13 april 1896.
- 18 Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie', 548; Saks, *Kritische herinneringen*, 38.
- 19 Zoals in hoofdstuk 1 werd opgemerkt: het is belangrijk om rekening te houden met het feit dat er ook een performatief karakter uitging van het gebruik van het begrip partij. Het is zeker geen louter descriptieve term.
- 20 IISG Amsterdam, Archief SDAP Federatie Amsterdam 1, Notulen sdv, 23 augustus 1894.
- 21 'De buitengewone algemeene vergadering van den Bond voor Algem. Kies- en Stemrecht', *Friesch Volksblad*, 26 augustus 1894.
- 22 Zie hiervoor de tweede en derde paragraaf van hoofdstuk 1 van dit boek.
- 23 Dit geeft wederom aanleiding tot een korte aanvulling op het klassiek geworden werk van de politicoloog Duverger. In zijn uitgebreide hoofdstuk over leiderschap, werkt hij de mogelijkheid van informeel leiderschap op lokaal niveau nauwelijks uit. Toch moet dat in de SDAP een grote rol gespeeld hebben (Duverger, *Political parties*, 133-201).
- 24 Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*, 138.
- 25 F. Koster, *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934) 2-3.

Bronnen

Archieven

Archieven gemeente Loppersum
Archieven gemeente Appingedam
Archieven gemeente Boarnsterhiem
Felixarchief Antwerpen
Groninger Archieven
Handelingen Tweede Kamer der Staten Generaal
Historisch Centrum Overijssel
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
Privéarchief F. Steffelaar-Moulijn
Regionaal Historisch Centrum Gooi en Vechtstreek
Stadsarchief Amsterdam
Streekarchivaat Noordoost Friesland

Periodieken

Algemeen Handelsblad
Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage
De Amsterdammer
Dagblad voor Nederland
de Amsterdamsche Courant
de Arnhemsche Courant
De Baanbreker. Sociaaldemocratisch Volksblad
De Baanbreker. Socialistisch volksblad voor de provincie Utrecht
De Eemlander
De Hilversumsche Courant
De Klok. Weekblad der volkspartij in de districten Schoterland en Wolvega
De locomotief. Samarangsch handels- en advertentieblad
De Nieuwe Tijd
De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch maandschrift
De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch Weekblad voor Overijssel
De Notenkraaker
De Ommelander Courant
De Partij
De proletarische vrouw
De Sneeker Courant
De Sociaaldemocraat
De Sociaaldemokraat
De Standaard
De Stem des Volks. Weekblad voor de arbeiderspartij
De Sumatra post
De Telegraaf

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad
De Toorts. Orgaan van de Gooische afdeelingen der sociaal-democratische arbeiderspartij
De Tribune. Sociaal-democratisch weekblad
De Utrechtsche Courant
De Volkstribuun
De Wachter. Socialistisch weekblad voor Groningen en Noordelijk Drenthe
De zuivelbewerker. Orgaan van den bond van zuivelfabrieksarbeiders in Nederland
Friesch Volksblad
Geïllustreerd Volksblad voor Nederland
Groninger weekblad. Radicale courant voor Nederland
Heldersche en Nieuwedieper Courant
Het Centrum
Het nieuws van den dag: kleine courant
Het Vaderland, staat en letterkundig nieuwsblad
Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij,
Het Volksblad voor Gelderland
Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad
Het weekblad. Bijvoegsel van Het Volk
Leeuwarder Courant
Leeuwarder Courant: Hoofdblad van Friesland
Middelburgse Courant
Neue Zeit
Nieuwe Apeldoornsche Courant
Nieuwe Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courant
Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Ordelijke Hervorming
P.T.T. Weekblad van den algemeenen bond van Nederl. Post-, telegraaf- en telefoonpersoneel
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant
Provinciale Groninger Courant
Recht voor allen. Orgaan der sociaal-demokratische partij
Rotterdamsch Nieuwsblad
Sociaal weekblad
Socialistisch Volksblad voor de provincie Utrecht
Staatkundig dagblad van de Rhyn-onden
Volksrecht. Sozialdemokratisches Tagblatt
Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond
Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad

Naslagwerken en literatuur

Naslagwerken

- Brunner, O., W. Conze en R. Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1978).
- De Volksencyclopedie uit 1860*
- Meertens, P.J.E.A., *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* (Amsterdam 1986-2003).
- Molhuysen P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel 9 (Leiden 1933).
- Philippa, M., F. Debrabandere en A. Quak (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2003-2014).
- Volkstem Tekstboekje bij cd *De rooden roepen van de Stem des Volks*
- www.socialhistory.org/bwsa
- www.wiewaswie.nl

Literatuur

- Adang, M., *Voor sociaal-democratie, smaakopvoeding en verheffend genot. De Amsterdamse vereniging Kunst aan de Volk, 1903-1928* (Amsterdam 2008).
- Altena, B., 'Tussen traditie en toekomst. Over bijbelkennis en bijbelgebruik bij vroege socialisten, met name in Zeeland', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 18 (1988) 54-56.
- Altena, B., 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (sdap) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994) 533-548.
- Altena, B., 'Socialisten in de marge. Arbeiders, arbeidersbeweging, socialisme en verzuiling in Noord-Brabant', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 24 (1998) 56-73.
- Altena, B., *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1928* (Amsterdam 1989).
- Amerongen, M. van, e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam 1984).
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 1983).
- Ankersmit, J.F., *Arbeiderslevens* (Amsterdam 1919).
- Ankersmit, J.F., *Een halve eeuw journalistiek* (Amsterdam 1937).
- Anoniem [een Duits socialist], 'Het socialisme in Duitschland', in: I.C. van Deventer (ed.), *Wetenschappelijke Bladen. Geschiedenis, maatschappelijke belangen, natuurwetenschappen, letterkunde onder toezicht van dr. I.C. van Deventer*, deel III (1882) 3-55.
- Arbeiders-zangvereniging, 'Brochure van Arbeiders-zangvereniging "Door en voor 't volk", Zangersfeest (Dordrecht 1949).
- Auwerda, J., *De Joodse gemeente in Zaandam, Zaanse historische reeks* 10 (Westzaan 1989).
- Bastiaans, H.A., *De Toekomst 50 jaar* (Groningen 1938).
- Bax, M.T., *Het web der schepping. Theosofie in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006).
- Bestuurdersbond Zwolle, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25 jarig bestaan van den Zwolschen bestuurdersbond 1903-1928* (Zwolle 1928).

- Bevir, M., *The making of British socialism* (Princeton 2011).
- Blink, H., *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, deel 111 (Amsterdam 1892).
- Bloemgarten, S. en J. van Velzen, *Joods Amsterdam, in een bewogen tijd 1890-1940* (Zwolle 1997).
- Bloemgarten, S., 'De tweede internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1994)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 101-141.
- Bloemgarten, S., 'Ter inleiding' in: D. Nooteboom, A. Jansma-Gazan en S. Bloemgarten, *100 jaar de stem des volk. Van strijdlid tot oratorium* (Amsterdam 1998).
- Bloemgarten, S., *Henri Polak, sociaal democraat. 1868-1943* (Den Haag 1996).
- Blom, J.C.H. en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer, *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 247-310.
- Blom, R., *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Amsterdam 2012).
- Blom, R., "'Kanalje verenigt u, maar blijft u zelf'. Jacob Israël de Haan en de socialistische beweging over homoseksualiteit en jodendom', *Uitgelezen boeken. Kaern voor boekverkopers en boekenkopers* 16 (2013) nr. 3, 1-39.
- Bluntschli, J.C., *De politieke partijen: beschrijving van haar karakter en haar geest* (Amsterdam 1870).
- Bolkstein, H., 'Levensbericht van C.S. Adama van Scheltema', *Handelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden over het jaar 1926-1927* (Leiden 1927) 110-128.
- Borrie, G.W.B., *Monne de Miranda. Een biografie* (Den Haag 1993).
- Borrie, G.W.B., *Pieter Lodewijk Tak. Journalist en politicus. Een gentleman in een rode broek* (Amsterdam 2006).
- Bos, D., 'In vaders voetspoor: J.J. Bos K.A. zn.', *Onvoltooid verleden* 2 (maart 1998). Ongenummerde digitale uitgave op www.onvoltooidverleden.nl.
- Bos, D., 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische beweging in Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) – Low Countries Historical Review* 115 (2000, nr. 4), 509-531.
- Bos, D., *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bosker, F., *Rode boegbeelden in Schoterland, voormannen in de sociale strijd van Noord-Nederland* (Leeuwarden 2009).
- Bouman, H., *Handleiding tot de kennis van opvoeding en onderwijs* (Groningen 1877).
- Brautigam, J., *Langs de havens en op de schepen* (Amsterdam 1961).
- Brok, K., 'Ontstaan en groei der sociaal-democratie in het gewest Drente' in: K. Brok, P.J. Duinkerken, A. Lunshof e.a., *Vijf en twintig jaar sociaal-democratie in Drente* (Gewest Drente der SDAP, Zonder plaats 1939).
- Brug, L., 1909. *Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 123-134.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw. 1813-1870* (Utrecht 1975).
- Bruintjes, G., *Socialisme in Groningen 1881-1894* (Amsterdam 1981).
- Buiting, H. en Ph. Van Praag, *De roden roepen. Een eeuw Sociaal-Democratie in Deventer* (Deventer 1999).
- Buiting, H. en S. van Schuppen, 'The implantation of the Social-Democratic Labour Party in the Netherlands', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 313-333.
- Buiting, H., "'Een uiting van ziekelijkheid.' Het gedwongen vertrek van Vliegen naar Parijs, eind 1899', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 2 (april 1984) 25-35.
- Buiting, H., 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring van de breuk binnen het Hollandse marxisme in 1909' in: L. Brug, 1909. *Tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (1984) 37-80.
- Buiting, H., *De Nieuwe Tijd, Sociaaldemocratisch Maandschrift. 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland* (Amsterdam 2003).
- Buiting, H., *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989).
- Buiting, H., 'Nogmaals brieven uit de verbanning W.H. Vliegen', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 26 (juni 1992) 13-28.
- Burke, E., *Thoughts on the cause of the present discontents* (Londen 1770).
- Buschman, M., 'Kees van Bruggen: de man van Carry', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 40 (december 1995).

- Buschman, M., 'Partij en vakbeweging' in: M. Buschman e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1980) 94-119.
- Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894).
- Charité, J., *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972).
- Cornelissen, W., 'Izak Os', *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) 47-50.
- Cort, B. de, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij* (Breda 2004).
- Dauids, C., *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op lange termijn* (Amsterdam 1995).
- De Centrale, *Aan de agenten der 'Centrale' te Amsterdam*, Amsterdam (9 februari 1906).
- De reuke der liefde. Spotblad voor het Congres.*
- Defoort, H., *Werklieden bemint uw profijt. De Belgische sociaaldemocratie in Europa* (Leuven 2006).
- Dijk, C. van, 'Helmig Jan van der Vegt (1864-1944). Een oprechte Zwollenaar', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 6 (1985) 39-47.
- Dijk, J. van, *Het socialisme spant zijn gouden net over de wereld. Het kunst- en cultuurbeleid van de SDAP* (Montfoort 1990).
- Dijkerman, Peter, e.a., *100 jaar SDAP/PvdA afdeling Arnhem* (Arnhem 1996).
- Directie en Raad van Commissarissen van De Centrale, *Onderkruiperij en nog wat* (Amsterdam februari 1906).
- Dongen, B. van, *Revolutie of integratie. De sociaal-democratische arbeiderspartij tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1992).
- Duverger, M., *Political Parties: their Organization and Activity in the Modern State* (New York 1954).
- Eliëns, T.M. en M. Groot, F. Leidelmeijer, *Kunstnijverheid in Nederland 1880-1940* (Bussum 1997).
- Engels, J., *Zestig jaar socialistische beweging* (Amsterdam 1978).
- Eskes, J.A.O., 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1991), 62-83.
- Etty, E., *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952* (Amsterdam 1996).
- Fabius, D.P.D., 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', in: H. Colijn en G.M. den Hartogh, *Schrift en historie, gedenkboek der antirevolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 257-280.
- Fischer, F.H., *Studiën over het individualisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Bergen op Zoom 1910).
- Frieswijk, J., 'Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere niet' in: Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1982) 71-91.
- Frieswijk, J., *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989).
- Frieswijk, J., *Socialisme in Friesland, 1880-1900* (Amsterdam 1977).
- Frieswijk, Johan, 'The Labour Movement in Friesland. 1880-1919', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 370-388.
- Fritschy, W. en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996).
- Fruin, R., *Het antirevolutionaire staatsrecht van mr. Groen van Prinsterer* (Amsterdam 1853).
- Furnee, J.H., *Vrijetijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag 1850-1890* (Groningen 2007).
- r.v.p., 'Programma Friesch Comité van de Volkspartij', in: H. Blink, *Nederland en zijne bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland, deel III* (Amsterdam 1892) 227.
- Gaal, F.J. van, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 's-Hertogenbosch 1886-1929* (Tilburg 1989).
- Gans, E., *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 2002).
- Gasenbeek, B. (red.), *God noch autoriteit* (Amsterdam 2006).
- Gerhard, J.W., *Een ernstig woord aan de Leider der SDAP, door Het Volk geweigerd vlugschrift* (28 februari 1907).

- Giebels, H., 'De eendracht en het ontstaan van de sdap-afdeling Eindhoven' in: Jacques Giele (e.a.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1981) 144-189.
- Giebels, H., *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994).
- Giele, J., 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890), deel 1' in: J. Giele (e.a.) *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 27-82.
- Giele, J., *De eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Utrecht 2008).
- Ginderachter, M. van., *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I* (Tielt 2005).
- Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990).
- Hagen, P., *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).
- Harder, M.A. de, *Albertinus van der Heide (1872-1953). Rode dominee tussen pastoraat en parlement* (Kampen 2011).
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1961).
- Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1: van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen 1964).
- Harmsen, G., 'Waarom had Willem Helsdingen iets tegen Willem Vliegen?', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* 2 (april 1984) 36-37.
- Hartman, E.H., *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn, om met goed gevolg arbeidersverenigingen op te richten* (Amsterdam 1866).
- Hendrix, H., *Een week in de kolonie te Blaricum* (Amsterdam 1901).
- Heertje, H., *De diamantbewerders van Amsterdam* (Amsterdam 1936).
- Heyting, Lien, *De wereld in een dorp. Schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).
- Hichtum, N. van, *Afkes's tental: een schets uit het Friesche arbeidersleven* (Groningen 1903).
- Hoekema, G. en P. Visser, *Geen cel ketent deze dromen, een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam* (Hilversum 2001).
- Hoekman, P., B. van Houten, O. Knottnerus, 'De landarbeiders verenigd' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen 1885-1985* (Groningen 1986) 164-184.
- Hoekman, P. en J. Houkes, 'De oude beweging en het vrije socialisme, 1882-1920' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 40-68.
- Hoekman, P., 'Van spontaan verzet naar socialisme' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 29-40.
- Hoekman, P., *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt 1881-1894* (Groningen 1985).
- Hoffmann, S.-L., *The Politics of Sociability: Freemasonry and German Civil Society, 1840-1918* (Michigan 2007).
- Hofmeester, K., 'Als ik niet voor mijzelf ben...' *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914* (Amsterdam 1999).
- Holtrop, A., *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Bokma de Boer 1860-1939* (Amsterdam 2005).
- Hoogland, P., *Vijf en twintig jaren sociaal-democratie in de hoofdstad* (Amsterdam 1928).
- Horssen, P. van en D. Rietveld, 'De sociaaldemocratische bond', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) 5-71.
- Horssen, P. van en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de sdv- en sdap-aanhanger', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990), nr. 4 387-406.
- Horst, J.J. van der, *Geen ideaalmensen. De Schiedamse sdap tot 1917* (Schiedam 1984).
- Houkes, J., 'Gerrit Nanninga (1885-1933)' in: P. Hoekman, J. Houkes en O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 108-111.
- Houkes, J., *Travailleur. Een politieke biografie van de Groninger anarchist Tjerk Luitjes 1884-1910* (Groningen 1985).

- Houten, B. van en H. Wedman, 'De SDAP in stad en ommeland 1894-1940' in: P. Hoekman, J. Houkes, O. Knottnerus (red.), *Een eeuw socialisme en arbeidersbeweging in Groningen. 1885-1985* (Groningen 1986) 76-103.
- Houten, B. van, *Tussen paternalisme en zelfstandigheid. Socialisme en arbeidersbeweging op het Hogeland 1885-1922* (Groningen 1985).
- Hove, J. ten, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005).
- Hulst, H van, A. Pleyzier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de SDAP van 1880 tot 1894* (Den Haag 1969).
- Huygens, C., *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897).
- Iependaal, W. van, *Vaste Koers* (Amsterdam 1949).
- Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Janssens, R., 'Eenheid en verdeeldheid 1879-1894' in: G. Harinck, R. Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 73-92.
- Janssens, R., *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001).
- Jansz, U., *Vrouwen ontwaakt* (Amsterdam, 1982).
- Jong Edz., F. de, 'Wij willen ellende wenden'. *Een eeuw sociaal-demokratische antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Amsterdam 1984).
- Jong Edz., F. de, J. Saks, *literator en marxist. Een politieke biografie* (Nijmegen 1977).
- Jong Edz., F. de, 'De eerste socialistische studentenvereniging', *Bulletin of the international institute of social history Amsterdam* 8 (1953) 115-123.
- Jong, R. de, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie: verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2006).
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jong, R.J. de, *Na honderd jaren strijd, 100 jaar Leeuwarder bestuurdersbond, FNV afdeling Leeuwarden 1898-1998* (Sneek 1998).
- Jungschleger, I., 'Mathilde Wibaut' in: A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979) 127-139.
- Kalma, J.J. en G. Nijssen, 'Hoe de honger verwerkt werd', als toelichting opgenomen in: P.J. Troelstra, *Socialisten in soorten. Een brochure van mr. P.J. Troelstra uit 1893* (Leeuwarden 1977).
- Kalma, J.J., *Nynke fan Hichtum en Afke fan Wergea: de skriuwster Sj. Troelstra-Bokma de Boer (1860-1939) en 'Afke's tiental'* (Bolsward 1967).
- Kalsbeek, M., 'De agrarische kwestie', *De Nieuwe Tijd* VI (1901) 689-693.
- Kappers, E.A. en M. Bunt en J.J. Heij, *Simon Moulijn 1866-1948* (Assen 1989).
- Karsten, S., *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1986).
- Kasje, C., '†M. Kalsbeek' in: SDAP, *Arbeidersjaarboekje 1905* (Amsterdam 1904).
- Kasje, C., *Een woord aan de zuivelarbeiders* (Leeuwarden 1915).
- Katz, R. en P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party' in: *Party politics*, vol. 1 (1995), nr 1, 5-28.
- Kerdijk, A., *Winkelverenigingen, een woord in de eerste plaats tot werklieden gericht* (Utrecht 1873).
- Klaver, I., *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925* (Nijmegen 1974).
- Kleerekoper, S., 'Het joodse proletariaat in het Amsterdam van de 19de eeuw', *Studia Rosenthaliana* vol. 1, II (1967) 97-108.
- Klinken, G. van, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- Knegtmans, P.J., 'Voor wetenschap en maatschappij. Het zelfbeeld van studenten in de Sociaal-Democratische Studentenclubs' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman, *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876* (Hilversum 2008) 39-52.
- Knuttel, J.A.N., *Levensloop* (Leiden 1989).
- Koijemans, A.J., *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967).
- Koetsveld, C.E. van, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam 1904).

- Kolakowski, L., *Geschiedenis van het marxisme*, deel 1 t/m III (Utrecht 1981).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Koole, R.A., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Koole, R.A., *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992).
- Koselleck, R., 'Begriffsgeschichte and Social History' in: idem, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004) 75-92.
- Kossmann, E.H., *De lage landen, twee eeuwen Nederland en België deel 1: 1780-1914* (Amsterdam 1979).
- Koster, F., 'De toekomst van het socialisme', *Vragen van den dag*, jaargang 49 (1934) nr. 5, 145-166.
- Koster, F., *Het socialisme in de branding* (Baarn 1934).
- Krekel-Aalberse, A. en E. Raassen-Kruimel, *Jan Eisenloeffel 1876-1957* (Zwolle 1996).
- Kromhout, B., 'Onze strijd is verkracht door politiek gescharrel', *Historisch Nieuwsblad. Tweemaandelijks magazine over geschiedenis en het historisch bedrijf* 16 (September 2007) 16-23.
- Kuiper, R., 'Uit het dal omhoog 1894-1905' in: G. Harinck, R. Kuiper, Peter Bak, *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 93-112.
- Kuiper, R., *Herenmuitertij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994).
- Kuyper, A., *Ons program* (Amsterdam 1879).
- Laan, K. ter, *Groninger Encyclopedie*, deel 1 (Groningen 1954).
- Laan, K. ter, *Groninger Encyclopedie*, deel II (Groningen 1955).
- Lansink, L., *Nota Swammerdambuurt* (Rotterdam 1977).
- Leydesdorff, S., *Wij hebben als mens geleefd* (Amsterdam 1987).
- Liagre Böhl, H. de, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam 1996).
- Liagre Böhl, H. de, *Wibaut de machtige. Een biografie* (Amsterdam 2014).
- Lidtke, V.L., *The alternative culture: socialist labour in imperial Germany* (Oxford 1985).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990).
- Lintum, C. te, *Een eeuw van vooruitgang 1813-1913* (Leeuwarden 1913).
- Lipschits, I., 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984) 13-22.
- Lipschits, I., 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reacties en aanvullingen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN) – Low Countries Historical Review* 91 (1976) 455-488.
- Luremans, C.H. en H. Kruidenink, *Het eerste verzet. Geschiedenis der Arnhemsche arbeidersbeweging voor 1894* (Arnhem 1933, herdrukt in 1995).
- Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1929* (Den Haag 1985).
- Manin, B., *The Principles of Representative Government* (Cambridge 1997).
- Meer, T. van der (e.a.), *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaaldemocratie 1894-1913* (Amsterdam 1981).
- Meer, T. van der, 'Op zoek naar een duurzame verbintenis; de SDAP en de vakbeweging (1897-1908)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 193-222.
- Meijer, J., *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israel de Haan 1881-1924* (Amsterdam 1967).
- Meijer, W.H., *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981).
- Meilof, J., *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959* (Amsterdam 2000).
- Mellink, A., 'Wijnkoop als figuur in de Nederlandse arbeidersbeweging' in: M. Campfens, M. Schrevel, J.M.Welcker (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1985) 140-157.
- Mendes, Joost, *Het geslacht der Santeljano's*, deel II (Amsterdam 1930).
- Michels, R., *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911).
- Mol, H., *Memoires van een havenarbeider* (Nijmegen 1980).
- Mom Visch, D.J., 'Recensie: De politieke partijen. Beschrijving van haar karakter en haar geest, door Dr. J.C. Bluntschli, Hoogleeraar te Heidelberg. Uit het Duitsch vertaald door E. Ortel. Amsterdam

- dam. J.H. Gebhard en Comp. 1870', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1870), 112-129.
- Mulder, B., 'Friese onafhankelijkheid en Hollands centralisme' in: M. de Bok, J. Frieswijk en B. Mulder, *100 jaar sociaal-democratie in Friesland* (Akkrum 1994) 27-41.
- Multatuli, *Ideeën* 1 (Amsterdam 1879).
- Multatuli, *Ideeën* 111 (Amsterdam 1876).
- Nas, D., *Koerier van een nieuwe tijd. Hendrik Gerhard en de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging* (Den Haag 2002).
- Nieuwenhuis, F. Domela, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910).
- Nieuwenhuis, J.A., *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927).
- Nieuwenhuis, J.A., *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933).
- Nijland-Verwey, M., 'Christina Ligtenberg. Bolsward, 28 augustus 1878 – 's Gravenhage, 12 december 1965', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1966-1967* (Leiden 1968) 98-109.
- Noël, F., *Familij Live and Sociability in Upper and Lower Canada 1780-1870* (Montreal 2003) 211.
- Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 385-387.
- Oosterhuis, T., *Niet om het gewin, maar om het gezin. De geschiedenis van de verbruiksoöperatie in Nederland vanaf 1865* (Den Haag 2000).
- Ossendorp, F.L. en A. Hart, *De zaak Beishuizen* (Amsterdam 1914).
- Oudegeest, J. en I.G. Keesing, *Practische handleiding voor vakverenigingsadministratie* (Amsterdam z.j. [1907]).
- Outshoorn, J., *Vrouwenemancipatie en socialisme. De SDAP en het vrouwenvraagstuk 1894-1919* (Nijmegen 1973).
- Panebianco, A., *Political Parties: Organization and Power* (Cambridge 1988).
- Pannekoek, A., *Herinneringen* (Amsterdam 1976).
- Perry, J. (e.a.), *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).
- Perry, J. en A. Schoot Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van SDAP-leden in Maastricht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 247-273.
- Perry, J., *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994).
- Petersen, W. van, *In onschuldigen kout en ongedwongen gezelligheid, twee eeuwen sociëteitsleven, voornamelijk in Doesburg* (Doesburg 2005).
- Poel, S. van der, *Joodse stadgers, de joodse gemeenschap in Groningen 1796-1945* (Groningen 2004).
- Polak, E., 'Ontwikkelingsgang. Socialistische jeugdorganisatie voorafgaande aan de AJC (1885-1918)' in: B. Drukker (red.), *Socialistische jeugdorganisatie in Nederland* (Amsterdam 1947).
- Polak, H., *Laren in Het Gooi. De schoonheid van het oude dorp en hetgeen gedaan werd om deze te behouden en te hernieuwen* (Laren 1925).
- Polak, H., *Tusschen Vecht, Eem en Zee* (Hilversum 1935).
- Poutsma (uitg.), *Almanak voor de volkspartij*, xii.
- Poutsma, H.J., 'Inlichtingen van den heer H.J. Poutsma' in: H. Heijermans (e.a.), *Enquête over de behandeling van 'politieke misdadigers' in Nederlandsche gevangenissen. Gehouden door het tijdschrift 'De jonge gids'* (Amsterdam 1898).
- Praag, Ph. Van, 'Symboliek ten dienste van de socialistische arbeidersbeweging', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981).
- Querido, I.S., *Van het groene laken* (Amsterdam, z.j.).
- Ravesteijn, W. van, *De wording van het communisme in Nederland. 1907-1925* (Amsterdam 1948).
- Reijnders, C., 'Een arme en een rijke sjoel en een Portugese tuinsynagoge', *Ons Amsterdam* 33 (1981) nr. 10, 7-12.
- Reinalda, B., 'The Weak Implantation of the Early Catholic and Socialist Workers Movement in Nijmegen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 404-424.

- Rogier, J., *Geschiedschrijver des rijks en andere socialisten. Politieke portretten 1* (Nijmegen 1979).
- Roland Holst, H., *Kapitaal en arbeid in Nederland. Deel 1&2* (Nijmegen 1977).
- Roland Holst, H., *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk* (Amsterdam 1949).
- Roorda, D.J., *Partij en factie, de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Utrecht 1961).
- Roos, J. de, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000).
- Roos, J. de, *Besturen als kunst. Lokale sociaal-democraten 100 jaar verenigd* (Amsterdam 2002).
- Rooy, P. de, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en mededelingen aan de geschiedenis van Nederland*, CVI (1991) 4, 625-640.
- Rooy, P. de, *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Rooy, P. de, *Ons stijpe op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Rulof, B., *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940* (Amsterdam 2007).
- Rust, W.J., *De Gooische dorpen* (Amsterdam 1943).
- Saks, J., *Kritische herinneringen* (Nijmegen 1977).
- Sarvornin Lohman, A.F. de, *Verantwoordelijkheid der regering ten aanzien van de jongste Kamerontbinding* ('s Hertogenbosch 1868).
- Savornin Lohman, A.F. de, *Wat wil de Anti-revolutionaire Partij* (Utrecht 1883).
- Schaper, J., *Een halve eeuw van strijd 1* (Groningen 1933).
- Schaper, J., *Een halve eeuw van strijd 11* (Groningen 1935).
- Schaper, J.H., 'Waarom en hoe de SDAP er kwam' in: *Gedenboek ter gelegenheid van het vijf en twintig jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij SDAP in Nederland, opgericht 26 augustus 1894* (Amsterdam 1919).
- Schaper, J.H., *In den strijd. Handboekje ten dienste van de sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1909).
- Schilp, D., *Dromen van een revolutie* (Amsterdam 1967).
- Schoenbeek, G. van, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen 1995).
- Schrevel, M., 'Als socialist, niet als Israëliet', *De Gids* 6 (1993) 501-510.
- SDAP, *1894-1904, Gedenboek bij het tien-jarig bestaan der SDAP* (Amsterdam 1904).
- SDAP, *Arbeidersjaarboekje voor 1899* (Amsterdam 1898).
- SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900).
- SDAP, *Officiëel verslag van het zesde kongres der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* (Amsterdam 1900).
- SDAP, *Prospectus voor eene geldleening aan te gaan door de sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland voor het stichten van een dagblad* (Amsterdam 1899).
- SDAP, *Verslag van het dertiende congres der soc.dem. arbeiders-partij in Nederland, gehouden op zondag 31 maart, maandag 1 en dinsdag 2 april 1907 te Haarlem* (Amsterdam 1907).
- SDAP, *Verslag van het twintigste gewone congres der S.D.A.P., gehouden 12, 13 en 14 april 1914, te Utrecht* (Amsterdam 1914).
- SDAP, *Verslag van het veertiende congres der SDAP, gehouden op 19, 20 en 21 april 1908, te Arnhem* (Amsterdam 1908).
- SDAP, *Verslag van het verhandelde op het 5de kongres der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gehouden te Leeuwarden op den 2^{den} en 3^{den} april 1899* (Amsterdam 1899).
- SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901).
- SDAP, *Verslag van het zevende congres der S.D.A.P. en van het Verkiezings-congres* (Amsterdam 1901).
- Slangen, J., 'Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 12 (2000) 95-140.
- Sluis, M.W. van der, *Gedenboek Assen: PvdA 1946-1986, SDAP 1903-1946* (Assen 1986).
- Sluysen, M., *De centrale. Vijftig jaar arbeiders-levens-verzekering* (Amsterdam 1954).
- Sluysen, M., *De Partij* (Amsterdam 1947).
- Sluysen, M. *Omnibus. Voordat ik het vergeet. Als de dag van gisteren. Hun lach klinkt van zover* (Amsterdam z.j.)

- Sprenger, P., *De sdap in Zwolle* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Amsterdam 1979, opgenomen in de bibliotheek van Historisch Centrum Overijssel).
- Steffelaar-Moulijn, F., 'Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette' in: B. von Plato (red.), *Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Ein Kulturimpuls in biografischen Porträts* (Dornach 2003) 546-547.
- Sterringa, G., 'Roosje Stel-Vos' in: H.A. Poelman en H.P. Coster (red.), *Groninger Volksalmanak voor het jaar 1933. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen* (Groningen 1933) 195-197.
- Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989).
- Strating, H., *125 jaar sociëteit 'De Club', 'Eene vereeniging tot bevordering van gezellig verkeer'* deel 1 (Winschoten 2005).
- Stutje, J.W., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012).
- Teije, C.W. ten, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986).
- Tibbe, L., *Vier kunstdebatten omstreeks 1900* (Nijmegen 2000).
- Toornstra, K., *Van onderwijzer tot burgemeester. 'n Halve eeuw strijdbaar in het socialisme* (Apeldoorn 1972).
- Troelstra, P.J., 'De wording der S.D.A.P.' in: *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal Democratische Arbeiders Partij, sdap* (Amsterdam 1904) 85-134.
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften. Deel 11, Groei* (3e druk Amsterdam 1933).
- Troelstra, P.J., *Inzake Partijleiding* (Rotterdam 1906).
- Troelstra, P.J., *Moderne ketters en hoe zij worden vervolgd: zaak Poutsma, zijn misdaad, arrestatie, gevangenschap, terechtstelling en vonnis en het hongerproces van Appelscha* (Leeuwarden 1894).
- Tromp, B., *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, sdap en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Leiden 2002).
- Velazques, R., *Politics, Culture, and Sociability in the Basque Nationalist Party* (Reno 2010).
- Velde, H. te, 'Political Transfer: an Introduction', *European Review of History* 12 (2005) 205-221.
- Velde, H. te, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland' in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel (ed.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 245-260.
- Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2004) 106-123.
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) 137, 391-401.
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende eeuw* 28 (2004), nr. 3, 193-205.
- Velde, H. van de, *Vrouwen in de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (Leiden 1994).
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 1 en 11 (Amsterdam z.j.).
- Vliegen, W., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland*, deel 1, 11 en 111 (tweede druk Amsterdam 1921, 1922).
- Vliegen, H.W., *Klanken van Strijd* (Amsterdam 1908).
- Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 120 (2) (2005).
- Voerman, G., 'Een unie, niet een partij, over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie' in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (2005) 206-215.
- Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij' in: G. Voerman en D.J. Wolffram, *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2007) 43-49.
- Voerman, G., *De Meridiaan van Moskou: de cpn en de Communistische Internationale, 1919-1930* (Amsterdam 2001).
- Visser, L. de, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1978).
- Vrankrijker, A.J.C. de, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950).
- Vries, B. de, 'Een gewone vereniging' in: *Haarlem jaarboek* (Haarlem 2000) 100-128.
- Vries, B. de, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011).
- Vries, B. de, 'Van deftigheid en volksoepvoeding naar massacultuur. Het Amsterdamse verenigingsleven in de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamus* 98 (2006) 83-105.

- Wagemakers, A.J.M., *Buitenstaanders in actie, socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990).
- Wansink, D.J., *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem 1939).
- Wartena, B., *Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 2003).
- Waters, C., *British socialists and the politics of popular culture, 1884-1914* (Manchester 1990).
- Wedman, H., 'The implantation of the labour movement in Groningen before 1918', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992) 353-369.
- Welcker, J.M., *Arbeiders en heren in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978).
- Welskopp, T., *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000).
- Wibaut, F. en M. Wibaut, *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1932).
- Wiel, R. van der, *Van Rapenburgerstraat naar Amerika* (Zwolle 2010).
- Wiessing, H.P.L., *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam 1960).
- Wijk, J. van der, 'De toekomst der democratie' in: J.A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten* (Zeist 1933) 281-287.
- Withuis, J., *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990).
- Wolff, S. de, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954).
- Wortel, D. en M. Kranenburg, *Tachtig jaar vakbeweging in Leiden* (Leiden 1980).
- Woud, A. van der, *Koninkrijk van sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).
- Zanen, T.J., *Macht en onmacht. 130 jaar vakbeweging in Groningen* (Groningen 2003).
- Zeiler, F.D., "'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?', *Zwols historisch tijdschrift (ZHT)* 11 (1994) 92-99.

Woord van dank

Dit dankwoord moet beginnen met de mensen die me de afgelopen jaren het beste hielpen met dit onderzoek. Henk te Velde en Dennis Bos, van jullie heb ik ontzettend veel geleerd. Het vertrouwen, de vrijheid, het enthousiasme en de kansen waarmee jullie telkens weer kwamen aanzetten, hebben me soms verbaasd, maar gaven me altijd het gevoel dat ik iets nuttigs deed. Iemand anders die ik meteen wil bedanken is Ellen Oostenbrink: jij hebt fantastisch werk geleverd. Jouw argusogen hebben me voor veel ellende behoed.

Zonder Minte Kamphuis, Kim Beerden, Mariano Alvarez, Eveline van Rijswijk, Bart van der Boom, Rebecca Wensma, Jolijn Groothuizen, Annemarie Rullens, Herman Paul en mijn andere collega's van de vakgroep Geschiedenis was het een stuk minder leuk en leerzaam geweest om in Leiden te werken. Samen met de Leidse studenten hebben jullie ervoor gezorgd dat ik met plezier naar mijn werk ging. Recent kwamen daar mijn collega's van Politicologie, Staatsrechten en de Campus Den Haag bij, met wie ik in het profileringsgebied *Political Legitimacy* fijn heb kunnen samenwerken. Dank daarvoor.

Buiten de universiteit ben ik dank verschuldigd aan het bonte gezelschap van Wiardi Beckmanstichting. Jullie namen me op in inspirerende verbanden zoals de Kompasgroep, de werkgroep Geschiedenis, de werkgroep Eigentijdse Sociaaldemocratie en de redactie van *S&D*. De leden van deze gezelschappen leerden me meer over partijcultuur dan welk boek dan ook. Andere dingen leerde ik bij mijn redactiemakkers van *De Gids*, met wie ik de komende jaren nog veel mooie tijdschriften wil maken. En waar was ik zonder Heren 9 van Groen Geel?

Dan mijn Leidse en Haagse vrienden. Wout Cornelissen, Rutger Claassen, Hans Wilbrink, Arjan Nobel, Constant Hijzen, Wibo Schepel, Marloes Vernooijs, Sanne Ravensbergen en Christianne Alvarado. Ik ken jullie allemaal op een andere manier, maar het is steeds weer geweldig om met jullie op te trekken. Om in de termen van dit boek te zeggen: jullie zijn deel van mijn familienetwerk.

Het andere niet-biologische deel van mijn familienetwerk bestaat uit Niels Koopmans, Vincent Hoen, Tijmen Veldhuizen, Bas Wouters van den Oudenweijer, Jorn Hofman, Christiaan Smeman en Ynske Plas. Iedere historicus zou zich vrienden wensen die decennia meegaan. Sophie Vehmeijer, je bent op een geweldige manier met dit proefschrift en de maker ervan omgegaan. Iedere poging om jou en de jouwen daarvoor in één regel te bedanken schiet tekort, maar ik meen het als ik zeg: dank.

Weinig mensen kunnen zeggen dat ze in twee harmonieuze gezinnen zijn opgegroeid. Ik kan dat wel en daarom dank ik ook alle Euvermannen, Vissers, Engwirda's en bijbehorende aanhang die daaraan bijdroegen. Tot slot mijn ouders en zuster. Remmers, Anke en Maartje; tijdens het schrijven van dit boek heb ik vaak aan jullie gedacht. Zonder dat jullie het wisten, lazen jullie over mijn schouder mee en was ik met jullie in gesprek. De komende tijd zet ik dat gesprek graag voort en dan hoopelijk wat vaker in het echt. En over andere dingen.

Personenregister

- Adama van Scheltema, Carel 106-107, 176, 205, 309
 Adang, Marc 337
 Admiraal, Klaas 333
 Albarda, Johan Willem 148, 154, 235, 245, 249, 254, 287, 342, 349
 Alberts 231-232
 Alexander (kroonprins) 86
 Alot, Simon 56, 290
 Alphen, Daniel van 19
 Altena, Bert 277, 310
 Anderson, Benedict 286
 Ankersmit, Heleen 154
 Ankersmit, Johan 106, 148, 160-161, 175-176, 183
 Anrooy, Josephine van 105-106
 Anseele, Edward 50
 Ansingh, Willem 32
- Baart, Lucie 107, 309
 Bahlmann, Ignaz 108, 147, 310
 Bamberg, David Tobias 59-60
 Barentz 122, 313
 Bartels, Derk 141
 Bax 108
 Bebel, August 23, 154
 Beckman, Herman Wiardi 127
 Beekman, Sara 116
 Beer, P. de 296
 Beever, Emanuel van 190, 192, 339
 Beishuizen, Geert Thole 109, 115-116, 127-136, 138-144, 167, 182, 252, 263, 311, 315-321, 354
 Beishuizen, Jakob 128
 Beishuizen, Petrus 127
 Beishuizen, Pieter 128
 Bennink 258
 Berdenis van Berlekom, Mathilde zie Mathilde Wibaut
 Berg, Gerrit van der 288
 Bergh, Constance van den 296
- Berlage, Hendrik (H.P.) 176, 186, 193
 Berlekom, van 174
 Bernstein, Eduard 246
 Beveren, Edmond van 299, 302
 Bevir, Mark 279
 Beyme, Klaus von 282
 Bichon van Ijsselmonde, Marinus 19
 Biet, D. 66
 Bijkerk 167
 Blanche-Koelesmid 166, 336
 Blanche-Koelesmid (echtpaar) 191, 194
 Blasius, Gerardus 58
 Blink, Hendrik 282
 Blitz, Simon 67
 Bloemgarten, Salvador 334
 Bluntschli, J.C. 282
 Boer, A. de 108
 Boer, Harmen de 98, 152
 Boer, Tiemen de 97-98, 264, 305, 308, 356
 Boerhaave 58
 Boersma 97
 Boes, Klaas 290
 Boissevain 187
 Bokma de Boer, Sjoukje zie Nynke van Hichtum
 Bolkestein, Hendrik 174, 176
 Bonger, Willem 176, 220, 247-248, 252-253
 Bonn (echtpaar) 194
 Bonn, Salomon 191, 336
 Borgesius, Hendrik Goeman 30-31
 Bos, Dennis 284
 Bos, Jan (J.J.) 72, 121, 124, 152, 314
 Bos, Karel Anthonie (K.A.) 152, 314
 Bosman 151
 Bouma, Jacob 308
 Bouman, Herman 128, 131, 315
 Braak, Menno ter 323
 Brandenburgh, Hessel 224
 Bredius (handelaar) 339
 Breman, Ahazueros Jacobus (Co) 190, 192, 337

- Brender à Brandis, Geraldo 335
 Broekhuizen, Andries 237-238
 Brouwer, L.E.J. 193, 334
 Brug, Luuk 293
 Bruggen, Carry van 73, 161, 296-297
 Bruggen, Kees van 73, 160-161, 296, 326
 Bruin, de 308
 Bruins, Agnes 147
 Bruinsma, Vitus 38, 297
 Buiting, Henny 254-255, 280, 307, 311, 333, 342, 348, 352, 354
 Burke, Edmund 19
 Buwalda, Jan 308
 Buwalda, Pieter 101, 103, 111
 Buy Wenniger, L.M. de 332
- Campfens, Mies 331-332
 Cannegieter 108, 310
 Ceton, Jan 183, 217, 247, 249, 251, 318, 333
 Clerq, Daniel de 289
 Cloetingh, P.L. 93
 Cohen, Louis 46-47, 49, 55, 57, 288
 Colijn 119
 Crop, Duco 194, 337
 Cuijk, van 79, 82
- Daglooner, Sientje 116
 Dal, Jetje van 312
 Davids, Carel 308
 Degen, Manus 118-120, 312
 Derkinderen, Antoon 199
 Dijkman, Klaas 102
 Dijkstra 251
 Dongen, Bas van 355
 Douwes Dekker, Eduard 28
 Dresden, Samuel 294
 Droge, A.H. 102
 Drucker, M.L. 88
 Drucker, Wilhelmina 133
 Dubbeldeman, M. 345
 Duijs, Jan 126, 142, 217, 259
 Duinen, Gooitzen van 100
 Dutry van Haeften, Sophia 'Fietje' Juliana 194, 337
 Duverger, Maurice 258, 356-357
- Eck, Dirk van 321
 Eeden, Frederik van 187-188, 220, 335
 Eerenbeemt, H.F.J.N. van den 280
 Eisenloeffel, Jan 191-193, 196-197, 336-337, 339
 Eisenloeffel, Nico 339
 Ekenstein, A. van 88
 Elion, Jacobus 69
 Elion, Selly 69
 Emma (regentes) 90
- Emmenes, Adrianus (Janus) van 79, 81
 Engels, Friedrich 23, 83, 210
 Engels, Jacq 267
 Ephraim 68
 Ewerbeck, Hermann 31
 Ewouds, Ph. 351
- Faber 233
 Ferger, Carel 166
 Fillman, Magnus 120-121
 Fischer, F.H. 285
 Fortuijn, Jan Antoon 41, 45, 49-50, 52-53, 55, 63, 87, 121, 132, 152, 162, 228, 288, 301, 324, 346
 Fourier, Charles 31
 Frank, Simon 304
 Fruin, Robert 20
- Gatzenmeijer, Friedrich 64, 292
 Geertsma (gebroeders) 311
 Geertsma, K. 298-300, 356
 Geertz, Clifford 280
 Gelder, Enno van 176
 Gendt, van (architect) 293
 Gerhard, Adriaan (A.H.) 47, 57, 152-153, 163, 209-210, 214, 218, 285, 288-289, 297, 343, 345
 Gerhard, Hendrik 32, 34, 37, 87, 152, 218, 285-286, 289, 324, 345
 Gerhard, J.W. 133, 163, 245, 283
 Gerhard, Susanna 37
 Gerhardt, Ida 336
 Gerhardt, Truus 336
 Giele, Jacques 277, 285
 Ginzburg, Carlo 280
 Goes, Frank van der 25, 38-39, 43-45, 49-50, 52, 57, 61, 63, 66, 87, 150, 154, 175, 176, 193-194, 197, 200, 203, 205-206, 218-219, 225, 228, 241-242, 245, 247, 250, 252-253, 257, 272, 287-289, 300, 335, 337, 339-342, 346, 352
 Gogh, Vincent van 190
 Gogh-Kaulbach, Anna van 107
 Gorter, Herman 83, 154-155, 175, 203-206, 214-215, 217-218, 221, 245-248, 250, 253, 335, 341, 343, 345, 352, 354
 Goudeketting 294
 Graaff, Frans de 191-192, 194, 336-337, 342
 Graaff, Jacobus Willem (Kobus) de 191-192, 336-337
 Graaff, Willem de 108, 192, 204, 336-337, 342
 Greve, Henri 176
 Groen van Prinsterer, Guillaume 20-23, 273, 282
 Groeneweg, Suze 107

- Groenveld, Simon 18
 Gruijt, L. van der 243
- Haan, Carolina Lea (Carry) de zie Carry van Bruggen
 Haan, Henriette de 297
 Haan, Izak de 73
 Haan, Jacob Israel de 73, 161, 296-297, 326
 Haentjes, A.H. 109
 Hagen, Piet 283, 355
 Hahn, Albert 148, 210
 Haitsma Mulier, Eco 340
 Haitsma Mulier, Hester Henriette Jacoba (Henriette) 194, 198-202, 340-341
 Hamdorff, Jan 188
 Hamel, M.A. 242
 Hammel, S.A. 59
 Hamstra, Jan 100
 Hamstra, Sjoerd 101
 Harder, Marie-Anne de 310
 Haringman 243, 352
 Harm 299
 Harms 351
 Hart Nibbrig, Ferdinand 199, 340
 Hart Nibbrig-Moltzer, Johanna 201
 Hartman, Evert Hendrik 30
 Harttorff, Johan 191-192, 336, 342
 Heerte, Henri 69, 155
 Hegeraat, Herman 172, 330
 Heide, Albert van der 109, 138, 310
 Heijermans, Herman 152, 159-161, 205, 210, 287, 337, 342
 Heijermans, Ida 152
 Heijermans, Louis 152, 296, 332
 Heijermans, Marie zie Marie de Roode
 Heldt, Bernard 131
 Helsdingen, Lena 162
 Helsdingen, Willem (W.P.G.) 41-45, 47, 49, 51, 55, 132-134, 151, 158, 162, 164, 229, 235-236, 259, 287-288, 324, 328, 348-350, 355
 Hendrik (prins) 126
 Heyting, Lien 337
 Hichtum, Nynke van 148, 306
 Hillebrand, Menne 95, 305
 Hillesum, M. 66
 Hinnen, Gerrit 235, 349, 354
 Hoffmann, S.L. 278
 Hofmeester, Karin 295
 Hogendorp, Gijsbrecht Karel van 18, 281
 Holtkamp 232-233
 Holtrop, Aukje 306
 Hoogstraten, Carry van 191
 Hoogstraten, Mary van zie Mary Mauve
 Houten, Samuel van 175
 Hoving, J. 135
- Hugenholtz, Frederik (F.W.N.) 108, 208, 224, 238-243, 248, 257, 259, 320, 352
 Huijbers 243
 Huizinga, Johan 323
 Huizinga, Trui 323
 Huizinga 87
 Huygens, Cornélie 147, 153, 196, 331-332, 340
- In der Maür, G. 234, 349
 Israel, B. 299
 Israel, Gerrit 48-49, 55, 81-82, 231, 299
 Israëls, Jozef 188
- Jacobs, Aletta 319
 Janssen, G.L. 282
 Jaurès, Jean 246
 Jolles, André 106
 Jong, A.M. de 127
 Jong, Frits de 247
 Jong, Ron de 280, 282
 Jongstra, Douwe 347
- Kaas, Vrouwtje 191, 336
 Kalma, J.J. 306
 Kalsbeek, Marten 97-99, 103, 305-306
 Kamstra, Foeke 225-226
 Kappetein, P.C. 314
 Kasje, Cornelis 306
 Kautsky, Karl 175, 246, 335, 352
 Kautsky, Louise 153
 Keesing, Isodore 68, 70-74, 148, 191, 202, 293, 295-296, 326, 342
 Kenther, H.J. 287
 Kerdijk, Arnold 28-29
 Kleerekoper, Asser Benjamin 119, 126, 296
 Klinken, Gert van 277
 Kloos, Hijman 122
 Knol, Melle 143, 321
 Knuttel, Johan 248, 353
 Koekebakker, Charlotte 94, 111
 Koekebakker, Jaap 176, 252, 264, 323, 332, 356
 Koekebakker, Marie 323
 Koetsveld, C.E. van 279, 282
 Kol, Henri van 26, 43-45, 49, 52, 55-56, 83, 103, 106-108, 234, 260, 287-288, 290, 302, 309, 332, 355
 Kol, Nellie van 148, 302
 Kolk, van der (familie) 151
 Koning, Edzard 199, 340
 Koo, J. de 332
 Koole, Ruud 281-282
 Koorengel 166
 Koster, Elizabeth 67, 294
 Koster, Feiko 7-8, 276, 277

- Kroes 109
 Kuijkhof, Bob van 169
 Kuijkhof, Johan van 123-124, 153, 165-169, 180, 182, 200, 210, 212, 218, 234, 236, 251, 257, 271-272, 305, 314, 328, 334, 336, 338, 342-344, 349-350
 Kuijkhof, Lucia van (Lucie) 168-169, 329
 Kuyper, Abraham 21-23, 35, 273, 283-284
 Kuyper, Rudolf 176, 191-192, 343
- Laan, Klaas ter 142, 321
 Landré, Tom (Jean George Frederic) (C.L.) 108, 175, 191-192, 194, 196, 331-332, 337
 Lassalle, Ferdinand 23, 83, 210, 249
 Leenheer, Cornelis 215
 Lelie, Herman 203
 Lelie, Joseph Wolf 116, 311
 Lelie, Rebecca 312
 Lelie, Rosette 312
 Lelie, Sara 118
 Lelie, Wolf 115-127, 143, 162, 175, 203, 214, 259, 296, 311-315, 321, 338, 344
 Lelie, Wolf Salomon 116
 Levita, Dolf de 38-39, 43, 61, 162, 170, 183
 Levy, Franziska 337
 Leydesdorff, Selma 294
 Liebknecht, Wilhelm 23, 288
 Ligtenberg, Chrisje 176
 Lipschits, Isaac 17, 280-281
 Lisser, S. 66
 Loopuit, Bram 61, 300
 Loopuit, Jos 49-51, 53, 61-62, 64, 147, 183, 228, 236, 254, 328
 Lorette, Jeanne 78
 Luitjes, Tjerk 37-39, 47-48, 81, 89-91, 97, 132, 187, 290, 302-303, 334, 337
 Luremans, Kees (C.H.) 148, 167, 217, 297-299
 Lutheraan, Barend 122
- Magnee, Wilhelm 151-152, 270
 Magnee, Wilhelmus 151-152
 Manen, W.C. van 109
 Mannoury, Gerrit 177, 193, 332
 Mansholt, Derk 132
 Marie Lake 109
 Mark, Gerrit van der 306
 Marx, Karl 23, 83, 154, 165, 201, 203, 210, 218, 246, 249, 285, 335, 341, 352
 Masereeuw, Hermanus 157, 167
 Mauve, Anton jr. 191, 335
 Mauve, Anton 188, 190, 193
 Mauve, Mary 191, 335
 Mauve, Ru 190-191, 193, 335, 341
 May, Pieter Alexander 106, 309
 Meijer, Jaap 296
 Meijer, Willem (W.H.) 121, 124, 127, 168, 175, 202-203, 214, 314, 338, 342, 344
 Meilof, Jan 321
 Melchers, Gerrit Willem 98, 108, 149, 228, 260, 310
 Melhado, Rika 117, 311
 Mendels, Maurits 160, 259-260, 342
 Mensing, Marie 252, 354
 Mensink, A.J. 345
 Methöfer, Johan 77-78, 298
 Meulen, Eelke van der 305
 Mey, Henriette van der 195, 341-342
 Michel, Louise 92
 Michels, Robert 10, 277
 Middelburg, Gerrit 153
 Miranda, Salomon Rodriguez de (Monne de Miranda) 66, 68-71, 74, 133, 183, 203, 294-295
 Moes, Wally 189, 199
 Moltzer, Johanna 199, 201, 340
 Mook 302
 Morris, William 335
 Moulijn, Simon 190, 193, 198-199, 201, 299, 340
 Moulijn-Haitsma Mulier, Henriette zie Henriette Haitsma Mulier
 Mug, Israël 67, 294
 Mulder, Piet 84, 110
 Multatuli 34, 282
- Nanninga, Gerrit 88, 90-94, 103, 269, 300-303, 354
 Neuhuys, Albert 193
 Niehorster, Leo 336
 Niet, J.H. te 81
 Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (Domela) 24, 34-39, 43-44, 46-48, 63, 78, 81, 87-88, 97, 119, 132, 154, 175, 191, 225, 282, 288, 290, 307, 334, 336, 345
 Nieuwenhuis, Joan 86-88, 275, 301
 Nobel, Otto W. de 172, 174, 229, 330
 Noël, Françoise 321
 Noordhoff 233
- Oddens, Joris 281
 Ommeren, Harry van 106, 309
 Onselder, Oti van 336
 Onsmann, Inte 325
 Os, Izak 57, 154, 288
 Ossendorp, F.L. 354
 Oudegeest, Jan 72, 343
 Owen, Robert 31
- Panebianco, Angelo 277, 279
 Pannekoek, Anton 176, 204, 206, 215, 246, 327, 345, 353

- Pekelharing, prof. 332
 Penaat, Willem 192-193, 196, 337
 Perry, Jos 279, 355
 Philips 174
 Pierson, Nicolaas 175
 Pieters, Aaltje 315
 Pluvier, Jan Hendrik 225
 Polak, Eduard 148, 150, 161-162, 183
 Polak, Henri 25, 43, 45-46, 60-65, 68-69, 71-72, 75, 121, 143, 147-148, 154, 159-161, 173, 178-179, 182-184, 186-187, 189, 191, 193, 202-203, 274, 288, 292, 294-296, 303, 334, 336-337, 341, 354
 Polak, Izak Levie 296
 Polak, Rachel 73, 296
 Polak, Stella 148, 161, 172, 183
 Poppe, August 151-152
 Poppe, Constantina 323
 Posthumus, Nicolaas 176
 Pothuis, Carry 163, 195-196, 198, 338, 354
 Pothuis, Samuel 326, 338
 Pothuis-Smit, Carry zie Carry Pothuis
 Poutsma, Aaltje 228-231, 257
 Poutsma, Hessel 159, 224-231, 237, 259, 287, 346-347, 349
 Poutsma, Jacob 224
 Praag, S.L. van 293
 Pront, S. 313

 Querido, Emanuel 72, 118, 296, 312

 Raay, Cornelis van 87
 Raay, M. de 66
 Ravesteijn, Willem van 176, 243, 247, 249, 251, 321, 351
 Redelé, Eduard 108, 163, 183, 310, 327
 Redelé, Louis 108
 Reens, Bram 62-63, 292
 Regenboog, Christiaan 30, 284
 Regenboog, Herman 284
 Reinalda, Hendrik 167
 Reitsma 108, 310
 Reyer, A. 107
 Ris, Klaas 32
 Ritzema, Aaltje 128
 Röell, jhr.mr.dr. A. 334
 Rogier, Jan 206
 Roland Holst, Adriaan 334
 Roland Holst, Henriette 83, 150, 154, 189, 190, 192, 198, 200, 203-206, 215, 218, 220-221, 245, 247-248, 253, 335-336, 342-343, 345-346, 354
 Roland Holst, Richard (Rik) 147-148, 159, 189, 190, 199, 257-258, 335, 346
 Roland Holst-Van der Schalk, Henriette zie Henriette Roland Holst

 Roode, Jan de 152, 160, 210, 259, 321, 324
 Roode, Marie de 152, 160, 169, 210, 296, 321, 324, 343-344
 Roode-Heijermans, Marie de zie Marie de Roode
 Roorda, Daniël 18
 Rooy, Piet de 284
 Rosevelt 85
 Rousseau, Jean-Jacques 19
 Rugge, Eltjo 93-94, 141
 Ryle, Gilbert 279

 Salomons, J. 66, 294
 Savornin Lohman, Alexander (A.F.) de 21-22
 Schaper, Johan 12, 24, 43-45, 48-49, 52, 55, 83, 90-94, 133-135, 138-141, 148, 151, 153, 157-158, 195, 203, 227, 240, 260, 287-288, 290, 297, 301-303, 311, 313, 317-318, 332
 Scheffer, Andries 294
 Schepel, Jan 134-135, 318
 Scholten, J.E. 88
 Scholtens, Geert Thole zie Geert Thole Beishuizen
 Scholtens, Hillechien 127
 Schotveld, Gerrit 234-236, 260, 349
 Schuppen, Steven van 311
 Seijes, B. 345
 Siebers 233
 Simmel, Georg 278
 Sluysen, Meyer 71, 264
 Smits 151
 Snijders, H.G. 81, 299
 Soep, Bram 50, 74, 205, 296
 Sorokin, Pitirim 277
 Spaargaren 166
 Speelman, Willem 62, 292
 Spiekman, F. 350
 Spiekman, Hendrik 44, 157, 180, 288, 344, 354
 Starcke, Carl Nicolai 277
 Stavenisse de Brauw, R. 329
 Steiner, Rudolf 201
 Steinmetz, Sebald Rudolf 7
 Stel, Melle 131, 133-138, 141-144, 147, 182, 217, 252, 317-320
 Stenhuis, Roelof 350
 Sterringa, Geert 94, 138, 147, 330
 Steyn, Marinus Teunis 230
 Stork, Jonas Daniël 33, 90, 302
 Stouwer, Jacomijn (Jane) 311
 Straub 234
 Stutje, Jan Willem 286
 Suchtelen, Carry van 191
 Suchtelen, Nico van 191, 335

- Tak, Pieter Lodewijk (P.L.) 62, 64, 87, 154, 159, 161, 183, 196, 204-205, 219, 240, 242-243, 245, 260, 326, 332, 347
- Tanja, Jan 96
- Thorbecke, Johan Rudolph 20, 282
- Tilanus, Elisabeth 191
- Tilanus, Liede 191, 194-200, 337-339, 341
- Tilanus-Eisenloeffel, Liede zie Liede Tilanus
- Timmer, Jan 107
- Tonckens, Alberdina 198
- Toornstra, Klaas 308
- Troelstra (familie) 337
- Troelstra, Dirk 156, 172, 174, 324, 331
- Troelstra, Pieter Jelles 12, 25-26, 37-39, 43-47, 49-50, 52-53, 55-57, 63, 81, 83, 91, 95, 97-98, 100-102, 118-119, 121, 131, 133, 135, 142-143, 148-149, 155-163, 166, 171-173, 179, 182, 184, 189, 191, 200-201, 203-207, 210, 213-215, 218, 225, 227-229, 231, 242, 245-248, 250, 252-253, 256, 259-260, 273, 283-284, 287-290, 296, 299, 306-307, 310, 326, 329, 332, 335-336, 341-343, 346-347, 352-355
- Troelstra, Silvie 156
- Tromp, Bart 280
- Trompetter, Klaartje 117-118, 125
- Trompetter, Wolf 117
- Urban, Evert Jan 87, 90, 302
- Urban, Francois 87
- Veenstra, Jan 305
- Vegt, Helmig Jan van der 27, 46-47, 57, 180, 182, 264, 288-289, 298, 333, 348, 356
- Velde, Emile van der 310
- Velde, Henk te 9, 274, 277
- Veldheer, J.G. 106, 341
- Veldhuis 235
- Ven, Matheus van de 163
- Verschuer, Baron van 325
- Verweij 110
- Visser, Ale 102
- Visser, Jentje 102
- Visser, Louis de 266
- Visser, Louw 100
- Visser, Ruurd 102
- Visser, Ytje 102
- Vliegen, Willem (W.H.) 34, 41, 43-50, 53-55, 57, 123, 126-127, 132-133, 152, 157-158, 168, 183, 203, 212-214, 219-220, 227-231, 239, 246, 249, 257, 259, 288-290, 305, 314, 324, 332, 347, 348, 353, 355
- Voerman, Gerrit 9, 274, 277
- Voogd, Piet 342
- Vos van Steenwijk, Freule Clara de 326
- Vos, de 149
- Vos, Roosje 137-138, 141, 147, 164, 182, 217, 254, 272, 354
- Vries, Agnes de 94
- Vries, Boudien de 332
- Vries, de 141
- Vries, Nathan de 94, 147, 304
- Wackerhauzen 109
- Waerden, Bartel Leendert van der 332
- Waerden, Theo van der 163, 183, 217, 249, 260, 332, 341
- Wal, L. van de 135
- Wallen, P. van der 287
- Walstra, Pieter 156
- Weber, Max 278
- Welskopp, Thomas 282
- Wertheim, Meijer 67-68, 294
- Wester 333
- Westra 244
- Wezel, Andries van 61, 292
- Wezel, R. van 66, 70
- Wibaut, Florentinus (Floor) 106, 108, 148, 154, 159, 193, 196, 204, 219, 228-229, 231, 250, 252, 260, 287, 322, 332, 335, 337
- Wibaut, Mathilde 195, 196-198, 329, 338, 341, 354
- Wibaut-Berdenis van Berlekom, Mathilde zie Mathilde Wibaut
- Wiedijk, Pieter (J. Saks) 204, 218, 247, 352
- Wielen, Jarig van der 306
- Wijnkoop, David 70, 176, 183, 224, 238-243, 247-249, 251, 253, 256-258, 320, 328, 332-333, 352-354
- Wilhemina (koningin) 90
- Willem (Prins van Oranje) 18
- Winkel 109, 310
- Winterberg 114, 311
- Winterwerp, Martha 147
- Witt, Augusta de 199
- Wolff, Sam de 153, 217, 239-242, 351
- Zanten, Hendrik van 231-233
- Zijlma 128
- Zoestbergen, Johannes 84-85, 114, 355
- Zutphen, Jan van 122, 154, 203, 341
- Zweden, van (familie) 66, 294

Over de auteur

Adriaan van Veldhuizen (Groningen, 6 januari 1982) studeerde van 2000 tot 2007 aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daar behaalde hij zijn doctoraal geschiedenis en zijn master filosofie (cum laude). Daarna werkte hij eerst als AIO en vervolgens als docent aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Daarnaast is hij binnen de Universiteit Leiden als coördinator verbonden aan het profileringsgebied *Political Legitimacy*.

